

**Φυγόκεντροι Καιροί.
Η Παγκόσμια Οικονομική Κρίση 2007, 2008, 2009...
Σταύρος Τομπάζος**

Στον Daniel Bensaïd

Περιεχόμενα

Εισαγωγή.....

Κεφάλαιο 1: Τοξικά κεφάλαια και χρηματοπιστωτική Κρίση.....

1.1 Δάνεια, χρέη και παράγωγα προϊόντα: ένα χαώδες χρηματοπιστωτικό σύστημα...

1.1.1 Νέο, απορυθμισμένο χρηματοπιστωτικό σύστημα.....

1.1.2 Αδιαφάνεια των αγορών και «μόγλευση».....

1.1.3 Συστημικός κίνδυνος.....

1.2 Φαύλος κύκλος της χρηματοπιστωτικής κρίσης.....

1.2.1 Χρονικό της κρίσης 2007-2008.....

1.2.2 Υποτίμηση των κινδύνων και καθυστέρηση στην αντιμετώπιση της κρίσης.....

Κεφάλαιο 2: Κρίση του ακραίου καπιταλισμού.....

2.1 Συντηρητική παλινόρθωση.....

2.1.1 Αύξηση του ποσοστού εκμετάλλευσης της εργατικής δύναμης.....

2.1.2 Ανάκαμψη του ποσοστού του κέρδους.....

2.2 Χρηματικό κεφάλαιο και πραγματική οικονομία.....

2.2.1 Χρηματικό κεφάλαιο και κοινωνικές ανισότητες.....

2.2.2 Χρηματικό κεφάλαιο και ιδιωτική κατανάλωση.....

2.2.3 Κρίση του χρηματιστικού κεφαλαίου.....

Κεφάλαιο 3: Κρίση του παγκοσμιοποιημένου καπιταλισμού.....

3.1 Παγκοσμιοποίηση ως νεο-αποικιακή πολιτική.....

3.1.1 Ελλείμματα των ΗΠΑ και χρέος των αναπτυσσομένων κρατών.....

3.1.2 Κρίσεις της δεκαετίας του 1990 στα αναπτυσσόμενα κράτη.....

3.1.3 Απόλυτη φτώχεια στα αναπτυσσόμενα κράτη, διατροφική ανασφάλεια και κερδοσκοπία.....

3.2 Οικονομική ανάπτυξη στην Κίνα και διεθνείς ανισοροπίες.....

Κεφάλαιο 4: Οικονομική κρίση και ευρωπαϊκή συγκρότηση

4.1 Ασυμμετρία της οικονομικής και της πολιτικής πτυχής της ευρωπαϊκής συγκρότησης.....

4.2 Ε.Ε. στη δίνη της οικονομικής κρίσης.....

4.2.1 Νότια Ευρώπη: ο ασθενής κρίκος της ζώνης ευρώ.....

4.2.2 Επισφάλεια του γαλλογερμανικού άξονα.....

4.2.3 Οικονομική κρίση και Ε.Ε. δύο ταχυτήτων.....

Επίλογος

Βιβλιογραφία

Διαγράμματα, Πίνακες και Τεχνικά Πλαίσια

Διαγράμματα

Διάγραμμα 2.1:

Ετήσια αύξηση της παραγωγικότητας της εργασίας (%) και του κατά κεφαλή πραγματικού μισθού στις ΗΠΑ (%)

Διάγραμμα 2.2:

Ετήσια αύξηση της παραγωγικότητας της εργασίας (%) και του κατά κεφαλή πραγματικού μισθού (%) στην ΕΕ-15

Διάγραμμα 2.3:

Ετήσια κατά κεφαλή αύξηση της παραγωγικότητας της εργασίας (%) και του κατά κεφαλή πραγματικού μισθού (%) στην Ιαπωνία

Διάγραμμα 2.4:

Ιδιωτική κατανάλωση και μισθοί ως ποσοστό του ΑΕΠ στις ΗΠΑ, 1960-2008

Διάγραμμα 2.5:

Ιδιωτική κατανάλωση και μισθοί ως ποσοστό του ΑΕΠ στην ΕΕ-15, 1960-2008

Διάγραμμα 2.6:

Ιδιωτική κατανάλωση και μισθοί ως ποσοστό του ΑΕΠ στην Ιαπωνία

Διάγραμμα 2.7:

Κερδοφορία (1961-1973=100), ποσοστό συσσώρευσης παγίου κεφαλαίου (%) και μεγέθυνση του ΑΕΠ (%) στις ΗΠΑ

Διάγραμμα 2.8:

Κερδοφορία (1961-1973=100), ποσοστό συσσώρευσης παγίου κεφαλαίου (%) και μεγέθυνση του ΑΕΠ (%) στην ΕΕ-15

Διάγραμμα 2.9:

Κερδοφορία (1961-1973=100), ποσοστό συσσώρευσης παγίου κεφαλαίου (%) και μεγέθυνση του ΑΕΠ (%) στην Ιαπωνία

Διάγραμμα 2.10:

Μερίδιο εισοδημάτων (% του ΑΕΠ) στη διάθεση του 10% των ανώτερων εισοδηματικών στρωμάτων στις ΗΠΑ

Διάγραμμα 2.11:

Ποσοστό αποταμίευσης των νοικοκυριών και ποσοστό προσωπικής αποταμίευσης (%) στο διαθέσιμο εισόδημα στις ΗΠΑ

Διάγραμμα 3.1:

Δημόσιο Χρέος, δημοσιονομικό έλλειμμα και έλλειμμα τρεχουσών συναλλαγών (% του ΑΕΠ) στις ΗΠΑ

Διάγραμμα 3.2:

Ονομαστικό Prime Rate, πραγματικό Prime Rate και πληθωρισμός στις ΗΠΑ

Διάγραμμα 3.3:

Εξυπηρέτηση του εξωτερικού χρέους των αναπτυσσομένων χωρών 1970-2007 (σε δισεκατομμύρια δολάρια)

Διάγραμμα 4.1:

Τρέχουσες Συναλλαγές της ΖΕ-12, Ελλάδας, Ισπανίας και Πορτογαλίας ως ποσοστό του ΑΕΠ τους (1991-2011)

Διάγραμμα 4.2:

Κατά κεφαλή ετήσιο εισόδημα σε χιλιάδες ευρώ (τρέχουσες τιμές) στη ΖΕ-12, Ελλάδα, Ισπανία και Πορτογαλία (1991-2011)

Διάγραμμα 4.3:

Ετήσια πραγματική μεγέθυνση του ΑΕΠ (%) στην ΖΕ-12, Ελλάδα, Ισπανία και Πορτογαλία

Διάγραμμα 4.4:

Δημοσιονομικό υπόλοιπο της ΖΕ-12, Ελλάδας, Ισπανίας και Πορτογαλίας (% του ΑΕΠ)

Διάγραμμα 4.5:

Ποσοστό ανεργίας (% του ενεργού πληθυσμού) στη ΖΕ-12, Ελλάδα, Ισπανία και Πορτογαλία

Διάγραμμα 4.6:

Δημόσιο χρέος της ΖΕ-12, Ελλάδας, Ισπανίας και Πορτογαλίας (% του ΑΕΠ)

Διάγραμμα 4.7:

Εξέλιξη των πραγματικών μισθών (αποπληθωριστής: κατανάλωση) στη Γερμανία και τη Γαλλία 1996-2011 (Δείκτης: 2000=100)

Διάγραμμα 4.8:

Κερδοφορία στη Γαλλία και Γερμανία 1996-2011 (Δείκτης: 2000=100)

Διάγραμμα 4.9:

Ποσοστό εξαγωγών της Γερμανίας και της Γαλλίας στις παγκόσμιες εξαγωγές 1996-2011 (περιλαμβανομένων των ενδο-ευρωπαϊκών)

Διάγραμμα 4.10:

Τρέχουσες Συναλλαγές της Γαλλίας και Γερμανίας 2001-2011 σε δισεκατομμύρια ευρώ και συναλλαγματική ισοτιμία του ευρώ ως προς το δολάριο (\$/€), 2001-2009 (ισοτιμία της 15^{ης} Ιουνίου του εκάστοτε έτους).

Διάγραμμα 4.11:

Μεγέθυνση του ΑΕΠ (%) στις βαλτικές χώρες 2000-2011

Διάγραμμα 4.12:

Τρέχουσες συναλλαγές των βαλτικών χωρών (% του ΑΕΠ)

Διάγραμμα 4.13:

Ανεργία (%) στις βαλτικές χώρες

Πίνακες

Πίνακας 2.1:

Μεγέθυνση, δημοσιονομικό υπόλοιπο και ανεργία σε μερικές χώρες ή περιοχές (δεδομένα ΟΟΣΑ)

Πίνακας 2.2:

Μεγέθυνση, δημοσιονομικό υπόλοιπο και ανεργία σε μερικές χώρες ή περιοχές (δεδομένα Ευρωπαϊκής Επιτροπής)

Πίνακας 3.1:

Εξωτερικό χρέος των αναπτυσσόμενων χωρών το 1970 και το 2007 και συνολική εξυπηρέτηση του χρέους της περιόδου 1970-2007 (σε δισεκατομμύρια δολάρια)

Πίνακας 3.2:

Εισροές κεφαλαίων στα αναπτυσσόμενα κράτη και εξυπηρέτηση του χρέους (% του ΑΕΠ τους)

Πίνακας 3.3:

Ισοζύγιο τρεχουσών συναλλαγών σε χώρες της Ασίας (σε δισεκατομμύρια δολάρια)

Πίνακας 3.4:

Ποσοστά φτώχειας (% του συνολικού πληθυσμού) σε τρεις χώρες της Ασίας πριν και μετά την κρίση

Πίνακας 3.5:

Εκατομμύρια ατόμων με ημερήσιο εισόδημα κάτω του ενός δολαρίου σε μερικές περιοχές του κόσμου

Πίνακας 3.6:

Οικονομική μεγέθυνση στην Κίνα

Πίνακας 3.7:

Βασικές χώρες προέλευσης των ΑΞΕ στην Κίνα σε δισεκατομμύρια δολάρια

Πίνακας 3.8:

Εξωτερικό εμπόριο της Κίνας σε δισεκατομμύρια δολάρια 1979-2008

Πίνακας 3.9:

Εξωτερικό εμπόριο της Κίνας το 2008 σε δισεκατομμύρια δολάρια

Πίνακας 3.10:

Δέκα σημαντικότεροι προορισμοί των κινέζικων ΑΞΕ σε εκατομμύρια δολάρια

Πίνακας 3.11:

Συναλλαγματικά αποθέματα της Κίνας (2001- Ιούνιος 2009) και κατοχή τίτλων των ΗΠΑ από την Κίνα (Ιούνιος 2002-Ιούνιος 2009) σε δισεκατομμύρια δολάρια

Πίνακας 4.1:

Κίνδυνος φτώχειας και κοινωνικές ανισότητες στην νότια Ευρώπη και την Ε.Ε.

Τεχνικά Πλαίσια

Πλαίσιο 2.1:

Ποσοστό του κέρδους και στατιστικά δεδομένα της Ευρωπαϊκής Επιτροπής

Πλαίσιο 3.1:

Έλλειμμα στις τρέχουσες συναλλαγές και ανάγκη εξωτερικής χρηματοδότησης

Εισαγωγή

“The Time is out of joint”

Άμλετ (ήρωας του Σαίξπηρ στο ομώνυμο έργο του)

«Νομίζω ότι κανείς δεν μπορεί να το *αμφισβητήσει*: ένας δογματισμός πασχίζει να εγκαθιδρύσει την παγκόσμια ηγεμονία του μέσα σε παράδοξες και ύποπτες συνθήκες. Ο σημερινός κόσμος διέπεται από ένα *δεσπόζοντα* λόγο, ή μάλλον από ένα λόγο που τείνει να δεσπόζει, σχετικά με το έργο και τη σκέψη του Μαρξ, σχετικά με τον Μαρξισμό (που πιθανώς είναι κάτι άλλο), σχετικά με όλες τις παρελθούσες μορφές της σοσιαλιστικής διεθνούς και της παγκόσμιας επανάστασης [...].

Αν αυτή η ηγεμονία τείνει να εγκαταστήσει τη δογματική της ενορχήστρωση μέσα σε ύποπτες και παράδοξες συνθήκες, αρχικά είναι γιατί η θριαμβεύουσα συνωμοσία πασχίζει στην πραγματικότητα να αρνηθεί, και ως εκ τούτου, να μην δει ότι¹ *ποτέ, ουδέποτε στην ιστορία, ο ορίζοντας εκείνου που γιορτάζουμε την επιβίωση (ήτοι όλα τα παλαιά μοντέλα του καπιταλιστικού και φιλελεύθερου κόσμου) δεν ήταν τόσο σκοτεινός, απειλητικός και επαπειλούμενος.*»

Ζακ Ντεριντά, *Φαντάσματα του Μαρξ. Το Κράτος του χρέους, η διεργασία του πένθους και η νέα Διεθνής*, Εκκρεμές, Αθήνα, 1995, μετάφραση Κωστή Παπαγιώργη, σσ. 71-72.

Τραπεζικοί κολοσσοί πτώχευσαν, η παγκόσμια παραγωγή κατέρρευσε, οι δείκτες της ανεργίας, της φτώχειας, της επισφάλειας, ακόμη και της πείνας στον αναπτυσσόμενο κόσμο εκτοξεύθηκαν στα ύψη. Όπως κάθε κρίση, η οικονομική κρίση του 2007-2009 δεν συντάραξε, όμως, μόνο το χρηματοπιστωτικό, το παραγωγικό και το κοινωνικό τοπίο με την στενή έννοια των όρων. Προκάλεσε επίσης μια γλωσσική επανάσταση, ή καλύτερα σάρωσε μια γλωσσική αντεπανάσταση που πραγματοποιήθηκε σταδιακά τα τελευταία τριάντα χρόνια και σκούπισε τους ευφημισμούς της που συσκοτίζαν τις θλιβερές πραγματικότητες. Σπάνια βλέπει κανείς πια στον κυρίαρχο νεοφιλελεύθερο και σοσιαλφιλελεύθερο τύπο τον ευφημισμό «ελεύθερη οικονομία της αγοράς» που συνοδευόταν μάλιστα πολύ συχνά και από το επίθετο «κοινωνική». Η «κοινωνική οικονομία της αγοράς» έγινε και πάλιν «καπιταλισμός», κάποτε

¹ Η υπογράμμιση που ακολουθεί είναι δική μου. Σε όλα τα παρατεθειμένα χωρία άλλων συγγραφέων οι υπογραμμίσεις είναι του συγγραφέα, εκτός αν ορίζεται ρητά το αντίθετο, όπως στην παρούσα περίπτωση.

μάλιστα «τοξικός καπιταλισμός». Συχνά, η «κοινωνική στρωμάτωση» μετουσιώνεται σε «κοινωνικές τάξεις», οι «διεθνείς σχέσεις» μετονομάζονται σε «ιμπεριαλισμό», οι «σταθεροποιητικές πολιτικές» υποβαθμίζονται σε «πολιτικές λιτότητας», η «αρχαϊκή Αριστερά» αναβαθμίζεται σε «Αριστερά» σκέτη, ενώ λέξεις όπως «εκσυγχρονισμός», «ευελιξία», « σύγχρονη επιχειρηματικότητα» περιέπεσαν στην ανυποληψία.

Ποιος είπε πως οι λέξεις είναι μόνο λόγια; Σίγουρα, χωρίς καμία αμφιβολία, υπάρχουν λέξεις που πληγώνουν, άλλες που σκοτώνουν κι άλλες που, απλώς, παραπλανούν και αποπροσανατολίζουν. Υπάρχουν επίσης λέξεις που γοητεύουν, άλλες που αποπλανούν κι άλλες που ζωντανεύουν μνήμες, πεποιθήσεις, περιθωριοποιημένες αντιλήψεις, στάσεις ζωής και θεωρίες. Η γλώσσα και γενικότερα ο πολιτισμός είναι αντικείμενο ταξικής πάλης, ακριβώς όπως και το μεροκάματο. Κάτι σημαίνει λοιπόν αυτή η επισφαλής («επισφαλής» διότι η έκβαση μιας μάχης δεν είναι ποτέ γνωστή εκ των προτέρων) «οπισθοδρόμηση» της γλώσσας, κάτι δηλώνει που αξίζει να διερευνηθεί. Τι άλλαξε αλήθεια;

Δεν δέχθηκε καίριο πλήγμα μόνο το γλωσσικό ιδίωμα των τελευταίων δεκαετιών, αλλά και το κυρίαρχο οικονομικό δόγμα. Ποιος είναι σε θέση να ισχυριστεί σήμερα ότι οι «αγορές» είναι δυνατό να αυτορυθμίζονται χωρίς καμιά ή με ελάχιστη δημόσια παρέμβαση, ότι οι ιδιωτικές επιχειρήσεις είναι εκ φύσεως ή εξ ορισμού αποτελεσματικότερες από τις κρατικές, ότι τα κέρδη του παρόντος είναι οι επενδύσεις του μέλλοντος, ότι οι θυσίες του σήμερα (των μισθωτών βέβαια και μόνο των μισθωτών) είναι η ευημερία του αύριο (όλου του πληθυσμού), ότι η ευελιξία στον χρόνο και την αγορά εργασίας είναι ο καλύτερος τρόπος καταπολέμησης της ανεργίας, ότι η «παγκοσμιοποίηση» είναι θείο δώρο που βελτιώνει το βιοτικό επίπεδο του πληθυσμού; Ποια άλλα υπερφίαλα στερεότυπα αυτού του είδους, που μέχρι χθες ακόμη αποτελούσαν πτυχές του Αυτονόητου (για τον νεοφιλελεύθερο καθηγητή με φρεσκοσιδερωμένη γραβάτα, τον τραπεζίτη με «μπόνους», τον εισοδηματία με γερμανικό αυτοκίνητο και σπίτι με πισίνα, τον κατεστημένο πολιτικό με ανώνυμο λογαριασμό στην Ελβετία και επίσης, δυστυχώς, για πολλούς εργάτες χωρίς πουκάμισο καθαρό ή ελεύθερη μέρα στη λιακάδα), είναι δυνατό να επαναλαμβάνονται σήμερα με την ίδια έπαρση και βεβαιότητα;

Η νέα ορθοδοξία και τα δόγματα της κατέρρευσαν. Οι άθεοι αναστήθηκαν. Επανήλθαν από το πυρ το εξώτερο. Ο Μαρξ πλανιέται και πάλιν σχετικά ελεύθερα στα πανεπιστημιακά περιοδικά και τις καθώς πρέπει εφημερίδες, στα εργατικά σοκάκια και τα θορυβώδη εργοστάσια, σεργιανίζει περιπαικτικά ακόμη και στη Wall Street και τη City. Μαζί με τον Μαρξ, το πιο κολασμένο φάντασμα όλων των φαντασμάτων, το πιο ανόσιο, αυτό που αμφισβήτησε κάθε ιερό και όσιο, την ατομική ιδιοκτησία των μέσων παραγωγής, το εμπόρευμα, το χρήμα, το κράτος, το έθνος, τις δικτατορίες πάνω στο προλεταριάτο που σφετερίστηκαν το όνομά του, την κυρίαρχη ηθική, την εκκλησία και τον ίδιο το θεό, τολμά και πάλιν να χαμογελά – με ένα χαμόγελο όμως ποιο μυστήριο κι απ' αυτό της Τζοκόντα: Δηλώνει ικανοποίηση που επέστρεψε; Αμηχανία και προβληματισμό; Έγνοια; Αποφασιστικότητα και θέληση; Πείσμα; Ελπίδα; Ή μήπως όλα αυτά μαζί; Υπομονετικά ανυπόμονο το ακατονόμαστο «Κ» – «Κ» όπως Καρλ, όπως Κάφκα, όπως Κομμούνα, όπως «Κ» με Σ (Σπάρτακος), με Τ (Thomas Müntzer), με L (Louise-Michel) – ξέρει να περιμένει αιώνες, δεν συνθηκολογεί ποτέ και δεν παραδίδεται.

Για το ίδιο φάντασμα μιλά ο Ζακ Ντεριντά όταν σημειώνει:

«Αν υφίσταται κάτι σαν φασματικότητα, υπάρχουν λόγοι να αμφιβάλουμε για την καθησυχαστική τάξη των παρόντων, και κυρίως για το σύνορο ανάμεσα στο παρόν, την τωρινή πραγματικότητα ή την παρουσία του παρόντος και όλων όσα μπορούμε να του αντιτάξουμε: την απουσία, τη μη παρουσία, την αναποτελεσματικότητα, την ανεπικαιρότητα, τη

δυνητικότητα ή το είδωλο εν γένει κτλ. Αρχικά μπορούμε να αμφιβάλλουμε για την αυτο-ταυτοχρονία του παρόντος.»²

Ανάμεσα σε ένα έμπρακτο ή απτό παρόν και την ετερότητα του, εννοεί ο Ντεριντά, θέτει πρόβλημα αυτό το συνδυαστικό «και». Η ετερότητα δεν είναι απλώς μια απροσδιόριστη απουσία που δεν θα άξιζε καν να αναφερθεί, αλλά μια προσδιορισμένη, παρούσα απουσία που στοιχειώνει το έμπρακτο παρόν και ως εκ τούτου το επικαθορίζει. Πώς αλλιώς να ερμηνεύσει κανείς τις φοβίες και τις εμμονές της εποχής μας, που, όσο και να εξορκίζει τα φαντάσματά της, στενάζει ακόμη ανήσυχα; Πώς αλλιώς να ερμηνεύσει κανείς το γεγονός, ότι το «ιερό κυνήγι», για το οποίο μιλούσε ο Μαρξ στο *Κομμουνιστικό Μανιφέστο*, ακόμη συνεχίζεται;

“The time is out of joint”, έλεγε ο Άμλετ για τη δική του εποχή. Ευτυχώς, είναι αδύνατο να μεταφράσει κανείς οριστικά την πιο πάνω φράση. Οριστικά όμως, ο δικός μας χρόνος λοξοδρόμησε, παραστράτησε, εκτροχιάστηκε, βγήκε από τη ρότα του. Ο χρόνος βαδίζει δίπλα απ’ τα βήματά του. Η εποχή μας είναι ανεπανόρθωτα και αμετάκλητα φυγόκεντρη, απορυθμισμένη, ξεχαρβαλωμένη, ασύνδετη, ετεροχρονισμένη, αποσυντονισμένη, εξαρθρωμένη.

Αδύνατο να αναλύσει κανείς τους φυγόκεντρους καιρούς μας στις ιστορικές, πολιτισμικές, πολιτικές και οικονομικές τους διαστάσεις ταυτόχρονα. Σ’ αυτό το βιβλίο, πιο ταπεινά, περιοριζόμαστε σε ένα συγκεκριμένο αποσυντονισμό: αυτόν των οικονομικών ρυθμών που οδήγησε στη μεγάλη κρίση, αν και υπόρρητα, υπό τη μορφή δηλαδή της παρουσίας των απόντων πραγμάτων, εύκολα θα διακρίνει κανείς και ένα ευρύτερο προβληματισμό.

Άλλωστε, αυτός ο ευρύτερος προβληματισμός είναι ένας αναγκαίος όρος για να ξεφύγει κανείς από την παγίδα ή την εμμονή μιας καθόλου ουδέτερης «ουδετερότητας», βασισμένης στον υπερβολικό κατακερματισμό της επιστημονικής γνώσης. «Σκεφτείτε οικονομικά – λέει το κατ’ επίφαση ουδέτερο οικονομικό δόγμα –, όχι πολιτικά, ούτε φιλοσοφικά, κατ’ ουδένα λόγο φιλοσοφικά. Πιστέψτε με, η κοινωνία, όπως η φύση, διέπεται από φυσικούς νόμους που δεν αλλάζουν κατά το δοκούν. Μην χάνεται λοιπόν τον καιρό σας με αντιεπιστημονικές αναζητήσεις. Κατά προτίμηση προσδιορίστε με σαφήνεια το ερευνητικό σας αντικείμενο και κυρίως περιορίστε το γεωγραφικά και χρονικά. Θεωρήστε ότι το οικονομικό περιβάλλον είναι αμετάκλητα δεδομένο. Μην αναζητήσετε ευθύνες του παρελθόντος, ούτε λύσεις που αργούν να αποδώσουν. Σκεφτείτε πρακτικά, δηλαδή ρεαλιστικά, δηλαδή αριθμητικά. Η αριθμητική, δηλαδή η μέτρηση, είναι ουδέτερη και άρα επιστημονική, απαλλαγμένη από ύποπτα ιδεολογικά κατάλοιπα. Για κάθε επί μέρους πρόβλημα υπάρχει μια επί μέρους λύση.» Η αποσπασματικότητα που ονομάζεται υπερειδίκευση έχει έμπειρο προαγωγό: τη λογική του εμπορεύματος και τους φετιχισμούς της. Καλωσορίσατε λοιπόν στη δομική ημιμάθεια και τη συστημική μυωπία του εμπορεύματος που κατ’ ευφημισμό ονομάζεται «επιστήμη».

Ο «φετιχισμός του εμπορεύματος» που ανέπτυξε ο Μαρξ, δηλαδή η πραγματοποίηση του αλλοτριωμένου υποκειμένου μέσα από την αυτομομημένη κοινωνική του σχέση, που μετατρέπεται η ίδια σε «σκεπτόμενο» υποκείμενο με τα δικά του εγγενή κριτήρια, ως διαυγής θεωρία που αποκαθιστά τον ρόλο του σκοταδισμού και του μυστικισμού στην καπιταλιστική νεωτερικότητα, ποτέ δεν ήταν τόσο επίκαιρη. Όχι μόνο η φύση, αλλά και το ίδιο το άτομο μετατρέπεται σε άψυχο υλικό ή σε ανόργανη ύλη της κοινωνικής του σχέσης, δηλαδή του κεφαλαίου που αποκτά υπόσταση υποκειμένου. Αν ο θρησκευτικός σκοταδισμός της εκκλησίας φθίνει, είναι γιατί υποκαταστάθηκε από ένα άλλο θρησκευτικό και συνάμα

² Ζακ Ντεριντά, *Φαντάσματα του Μαρξ*, Εκκρεμές, Αθήνα, 1995, μετάφραση Κωστή Παπαγιώργη, σ. 54.

εγκόσμιο πνεύμα, ριζωμένο στην καθημερινή, επίγεια συναλλαγή, που λίγο ή πολύ ρητά (άρα λίγο ή πολύ υπόρρητα) υπαγορεύει στόχους στην «επιστήμη» και οριοθετεί το χώρο στον οποίο της επιτρέπεται να κινηθεί.

Αυτό το βιβλίο δεν είναι, ωστόσο, «ανειδίκευτο», ούτε και αποφεύγει τη μέτρηση. Εντάσσεται σ' αυτό που ο Μαρξ ονόμαζε «κριτική της πολιτικής οικονομίας». Η αναφορά στον Μαρξ και πιο συγκεκριμένα στις εννοιολογικές κατηγορίες που ανέπτυξε στο *Κεφάλαιο* δεν επιβάλλεται από κάποια ηθική πυξίδα (η οποία βέβαια δεν είναι απύσχα, ως, κυρίως, αποτέλεσμα της σκέψης παρά ως προϋπόθεσή της), ούτε από κακώς νοούμενες δογματικές διαθέσεις. Επιβάλλεται καταρχήν από μια *ανάγκη πραχτικότητας*. Το εμπόρευμα με τη «μεταφυσική σοφιστεία» του και τις «θεολογικές παραξενιές» του, το χρήμα ως ενσάρκωση της αξίας απέναντι στην αξία, η αξία χρήσης, η ανταλλακτική αξία, το ποσοστό κέρδους και το ποσοστό υπεραξίας, το βιομηχανικό κεφάλαιο, το κεφάλαιο-χρήμα ή η χρηματική οικονομία, το κεφάλαιο-εμπόρευμα, το πλασματικό κεφάλαιο, η οργανική σύνθεση του κεφαλαίου κ.λπ. είναι έννοιες πολύ πραχτικές, και άρα πολύ δόκιμες, προκειμένου να αναλύσει κανείς την οικονομική κρίση στις χρηματοπιστωτικές και τις «πραγματικές» της διαστάσεις. Όλες αυτές οι έννοιες επεξηγούνται στο κείμενο με σαφήνεια.

Η βασική θέση που επιχειρεί να αναδείξει το βιβλίο είναι ότι η κρίση του χρηματοπιστωτικού συστήματος δεν είναι παρά μια από τις διαστάσεις της κρίσης και μάλιστα η πιο έκδηλη και άρα η πιο επιφανειακή και η πιο ελέγξιμη. *Η κρίση που μαστίζει την παγκόσμια οικονομία είναι η κρίση του συστήματος αυτού καθαυτού*, είναι δηλαδή η κρίση του ύστερου, ακραίου, παγκοσμιοποιημένου, τοξικού καπιταλισμού. *Πρόκειται για μια πρωτοφανή οικονομική «κακοκαιρία» που προκύπτει ως αποτέλεσμα των φυγόκεντρων τάσεων του σύγχρονου πολιτισμού και λειτουργεί ταυτόχρονα ως κινητήρια δύναμή τους.*

Το βιβλίο οργανώνεται σε τέσσερα κεφάλαια. Το πρώτο κεφάλαιο φέρει τον τίτλο «Τοξικά κεφάλαια και χρηματοπιστωτική κρίση». Σ' αυτό αναλύονται οι τεχνικές, στο πλαίσιο ενός ακραία απορρυθμισμένου χρηματοπιστωτικού συστήματος, διαχείρισης του κινδύνου διά της μετακύλισής του από τον ένα στον άλλο: από την επενδυτική τράπεζα των ΗΠΑ σε άλλες τράπεζες των ΗΠΑ και του υπόλοιπου κόσμου, σε κερδοσκοπικά ταμεία, σε ταμεία συντάξεων, σε ασφαλιστικούς οργανισμούς, σε νοικοκυριά παντού στον κόσμο... Διαμέσου διάφορων εξειδικευμένων παράγωγων προϊόντων, τα οποία παρουσιάζουμε και επεξηγούμε, μια εγκληματική αφέλεια πίστεψε ότι είναι δυνατό να τετραγωνιστεί ο κύκλος: Αφού η τράπεζα μεταφέρει τον κίνδυνο στο επενδυτικό ταμείο, αφού το τελευταίο τον ξεφορτώνει στο επενδυτικό ταμείο μιας άλλης χώρας κ.λπ., ταχυδακτυλουργικά ή ως δια μαγείας ο κίνδυνος εξαφανίζεται. Αυτή η λογική παρέβλεψε όμως μια μικρή λεπτομέρεια: Η μεταφορά του κινδύνου από τον ένα στον άλλο ισοδυναμεί με τη μετάδοση του κινδύνου στον *γενικευμένο άλλο*, δηλαδή με τη *διάχυσή του* στην παγκόσμια κοινωνία.

Σ' αυτό το σύστημα διαχείρισης του κινδύνου, η νομιμότητα και η παρανομία έπαψαν να διαχωρίζονται από αυστηρά σύνορα. Ακόμη και οι ισχύουσες ρυθμίσεις, όσες άντεξαν το κύμα της απορρύθμισης, ήταν δυνατό να παρακαμφθούν, για να πραγματοποιηθεί έτσι το εφιαλτικό όνειρο του νεοφιλελευθερισμού: η «αυτορύθμιση» των «αγορών», δηλαδή ένα χρηματοπιστωτικό χάος με τη φυσική έννοια του όρου, που σημαίνει ένα σύστημα εξαιρετικά ευαίσθητο ως προς τις «εξωτερικές συνθήκες». Μια μικρή, ανεπαίσθητη αλλαγή κάποιων παραμέτρων του συστήματος είναι δυνατό να επιφέρει την αλλαγή συμπεριφοράς, την κατάρρευση, την καταστροφή της επισφαλούς, δυναμικής ισορροπίας του συστήματος. Στη δική μας περίπτωση, όπως θα δούμε με λεπτομέρεια, αυτή η ανεπαίσθητη αλλαγή υπήρξε η άνοδος των τιμών των ακινήτων στις ΗΠΑ.

Όσο το κεφάλαιο-χρήμα, δηλαδή οι τράπεζες, τα κερδοσκοπικά ταμεία, οι ασφαλιστικοί οργανισμοί, οι οίκοι αξιολόγησης χρηματιστηριακών αξιών κ.λπ., κολυμπούσε στο κέρδος, εκθειάζε τις κρυφές αρετές της ελευθερίας του και εξόρκιζε τον «κρατισμό» παρωχημένων καιρών. Με τις πρώτες ενδείξεις κακοκαιρίας, ωστόσο, άρχισε να εκλιπαρεί το κράτος για να το διασώσει. Η τρικυμία έφερε στην επιφάνεια το πρώτο μεγάλο σκάνδαλό: τα απίστευτα κέρδη του χρηματικού κεφαλαίου, τα εξωφρενικά επιδόματα των golden boys και την ανυπόφορη δυσωδία των πολυτελών αρωμάτων. Το σκάνδαλο τετραγωνίστηκε όταν τα κράτη, εγκλωβισμένα στον εφιάλητη που τα ίδια επέτρεψαν να πραγματοποιηθεί, έσπευσαν με δημόσιο χρήμα να σώσουν το χρηματοπιστωτικό σύστημα, γεγονός που απέδειξε ότι οι επενδυτικές τράπεζες, τα κερδοσκοπικά ταμεία και άλλες θεότητες της σύγχρονης ειδωλολατρίας έπαιζαν στο καζίνο της οικονομίας, υποθηκεύοντας κυριολεκτικά τον μόχθο και τον ιδρώτα του απλού φορολογούμενου χωρίς πρόσβαση στους περίφημους φορολογικούς παραδείσους, όπου το διεθνές έγκλημα, ο ευπόληπτος τραπεζίτης, ο ιδιοφυής διαχειριστής κερδοσκοπικού ταμείου και ο τίμιος μεγαλοεπιχειρηματίας ξεπλένουν τα χρήματά τους ή φοροδιαφεύγουν.

Στο δεύτερο κεφάλαιο, με τίτλο «Κρίση του ακραίου καπιταλισμού», εξετάζονται οι οικονομικές επιπτώσεις της «συντηρητικής επανάστασης», σύμφωνα με μια εύστοχη διατύπωση του Pierre Bourdieu, από τις αρχές της δεκαετίας του 1980 στον ανεπτυγμένο κόσμο και πιο συγκεκριμένα στις ΗΠΑ, την Ευρωπαϊκή Ένωση (Ε.Ε.) και την Ιαπωνία. Παρατηρείται, παντού, αύξηση της παραγωγικότητας της εργασίας μεγαλύτερη από την αύξηση των μισθών με αποτέλεσμα να αυξάνεται το ποσοστό υπεραξίας ή εκμετάλλευσης της εργατικής δύναμης. Το μερίδιο του μισθού στο ΑΕΠ μειώνεται, ενώ παράλληλα το μερίδιο του κέρδους στο ΑΕΠ και το ποσοστό κέρδους του κεφαλαίου αποκαθίστανται σταδιακά για να φθάσουν σε επίπεδα συγκρίσιμα ή ψηλότερα ακόμη απ' αυτά πριν την καθοδική φάση του μεταπολεμικού μακροχρόνιου κύκλου που άρχισε αρχές της δεκαετίας του 1970.

Ωστόσο, παρά την σταδιακή αύξηση του ποσοστού του κέρδους, το ποσοστό συσσώρευσης του παγίου κεφαλαίου δεν ακολουθεί πιστά την ανοδική πορεία του πρώτου. Δημιουργείται έτσι μια αξιοσημείωτη απόκλιση ανάμεσα στο ποσοστό κέρδους και το ποσοστό συσσώρευσης· προκύπτει δηλαδή ένας σχετικός αποσυντονισμός ανάμεσα στους δύο ρυθμούς, που θα μπορούσε να ονομάσει κανείς υποβόσκουσα «οργανική αρρυθμία» του κεφαλαίου, η οποία αντανακλάται στους χαμηλούς ρυθμούς μεγέθυνσης του ΑΕΠ συγκριτικά με την ανοδική φάση του κύκλου, καθώς και στη διαίωνιση της μαζικής ανεργίας και την εμφάνιση πρωτοφανών κοινωνικών ανισοτήτων ως δομικών χαρακτηριστικών του συστήματος.

Ο προαναφερθείς αποσυντονισμός ισοδυναμεί με τη δημιουργία διαθέσιμων κερδών, δηλαδή κεφαλαίων τα οποία δεν καταλήγουν στην επένδυση παγίου κεφαλαίου. Τίθεται λοιπόν το ερώτημα: Που καταλήγουν αυτά τα κέρδη; Η πρώτη λογική σκέψη που θα μπορούσε να κάνει κανείς είναι ότι καταλήγουν στον αναπτυσσόμενο κόσμο υπό μορφή δανείων, Άμεσων Εξωτερικών Επενδύσεων (ΑΞΕ), επενδύσεων πορτοφολίου κ.λπ. Λάθος: Ως αποτέλεσμα των οικονομικών πολιτικών της δεκαετίας του 1980 και των ιδιαιτεροτήτων της οικονομικής ανάπτυξης σε μερικές αναπτυσσόμενες χώρες όπως π.χ. στην Κίνα, η παγκόσμια ροή των κεφαλαίων είναι θετική για τον ανεπτυγμένο κόσμο. Με άλλα λόγια, ο αναπτυσσόμενος κόσμος χρηματοδοτεί τον ανεπτυγμένο και όχι το αντίστροφο (πράγμα που καταδεικνύουμε με λεπτομέρεια στο τρίτο κεφάλαιο).

Η απάντηση στο πιο πάνω ερώτημα προκύπτει από τη σχέση ιδιωτικής κατανάλωσης και μεριδίου του μισθού στο ΑΕΠ. Παντού, στις περιοχές που εξετάζουμε (ΗΠΑ, Ε.Ε. και Ιαπωνία) παρατηρείται απόκλιση της ιδιωτικής κατανάλωσης και του μεριδίου του μισθού στο

ΑΕΠ προς όφελος της ιδιωτικής κατανάλωσης. Από αυτή την παρατήρηση προκύπτει ένα νέο ερώτημα: Ποιος καταναλώνει αυτό που η μισθωτή εργασία δεν μπορεί πλέον να καταναλώσει με το μισθό της;

Η απάντηση στο πιο πάνω ερώτημα είναι το κλειδί για να κατανοήσει κανείς την παρούσα κρίση: Καταρχήν, παρατηρείται μια διαφοροποίηση της κατανάλωσης των ανώτερων κοινωνικών στρωμάτων υπέρ της ιδιωτικής τους κατανάλωσης, εις βάρος δηλαδή της παραγωγικής επένδυσης. Επιχειρησιακά κέρδη, τόκοι, μερίσματα, εν συντομία όλα τα «πρόσωπα» της υπεραξίας, ή όλες οι φαινομενικές μορφές της, καλύπτουν ως ένα βαθμό τον ελλειμματικό χαρακτήρα της εργατικής κατανάλωσης. Επειδή όμως η χλιδή έχει όρια, ενώ η δίψα για υπεραξία είναι απεριόριστη, ένα μέρος της διαθέσιμης υπεραξίας, χάριν του απορρυθμισμένου χρηματοπιστωτικού συστήματος και των παράγωγών προϊόντων του που επέτρεψαν ένα φαινομενικό «αποπληθωρισμό» του κινδύνου, μεταφερόταν στα κατώτερα κοινωνικά στρώματα υπό μορφή δανείων. Τα τελευταία συμπλήρωναν έτσι τον σχετικά καθηλωμένο μισθό τους, υποθηκεύοντας τα μελλοντικά τους εισοδήματα και υπονομεύοντας ταυτόχρονα τη φερεγγυότητά τους.

Το γεγονός ότι ένα τέτοιο σχήμα κοινωνικής αναπαραγωγής είχε ευθύς εξαρχής ημερομηνία λήξης είναι αυτονόητο: *Τα ποσοστά μεγέθυνσης του ΑΕΠ, των τελευταίων τουλάχιστον χρόνων που προηγήθηκαν της κρίσης, ήταν ως ένα βαθμό δανεικά από το μέλλον. Το παρόν της κρίσης διεκδίκησε εξόφληση για τα χρέη του παρελθόντος στο μέλλον.*

Ιδού γιατί οι ευθύνες που αποδίδονται στο χρηματοπιστωτικό σύστημα είναι υπερβολικές. Η απορρύθμιση του χρηματοπιστωτικού συστήματος είναι η λογική συνέπεια ή η μεταλλαγμένη μορφή της απορρύθμισης της αγοράς και του χρόνου εργασίας, της εθνικής αγοράς εμπορευμάτων και της διακίνησης κεφαλαίων σε παγκόσμια κλίμακα. Η τελευταία απορρύθμιση, δημιουργώντας συνθήκες οξύτερου ανταγωνισμού, επέτρεψε την καθήλωση των μισθών και την αύξηση των κερδών, χωρίς όμως να υπάρχουν νέοι τομείς καπιταλιστικής, παραγωγικής επένδυσης που να υπόσχονται υψηλή κερδοφορία. Γιατί; Διότι η κοινωνία εδώ και δεκαετίες ρέπει προς την κατανάλωση δημόσιων αγαθών (παιδεία, υγεία, διαχείριση του ελεύθερου χρόνου) που δεν προσφέρονται ιδιαίτερα για παραγωγή υπεραξίας, ενώ το κεφάλαιο, από την ίδια του τη φύση, δεν θέλει να παράγει πάρα εμπορεύματα που να υπόσχονται υψηλά κέρδη. Το απορρυθμισμένο χρηματοπιστωτικό σύστημα λειτούργησε στο παραγωγικό σύστημα όπως η απαγορευμένη ουσία στον αθλητή. Χωρίς το πρώτο οι οικονομικές επιδόσεις του παρακμάζοντος καπιταλισμού θα ήταν πιο προσγειωμένες, άρα λιγότερο φυγόκεντρες από καθαρά οικονομική σκοπιά. *Ο καπιταλισμός των ημερών μας είναι «ουσιοεξαρτώμενος» γιατί ενώ παρήκμασε αρνείται επίμονα να το παραδεχθεί.*

Το τρίτο κεφάλαιο του βιβλίου φέρει τον τίτλο «Κρίση του παγκοσμιοποιημένου καπιταλισμού». Ο καπιταλισμός των τελευταίων δεκαετιών είναι ακραίος γιατί είναι παγκοσμιοποιημένος. Η «παγκοσμιοποίηση» υπήρξε το προϊόν οικονομικών πολιτικών που επιδίωξαν την αποκατάσταση του κέρδους διαμέσου ενός οξύτερου παγκόσμιου ανταγωνισμού και της διαμόρφωσης παγκόσμιων ολιγοπωλίων.

Αυτές οι πολιτικές οδήγησαν σε μια *ανατροπή της ροής των κεφαλαίων σε παγκόσμια κλίμακα από τις αρχές της δεκαετίας του 1980*. Ενώ, προηγουμένως τα διαθέσιμα κεφάλαια κατευθύνονταν από τις πετρελαιοπαραγωγές χώρες και τον αναπτυσσόμενο κόσμο προς τον αναπτυσσόμενο για να χρηματοδοτήσουν εκεί τις αναπτυξιακές πολιτικές (όπως η πολιτική της αντικατάστασης των εισαγωγών, η πολιτική της προώθησης των εξαγωγών κ.λπ.), με την άνοδο των επιτοκίων στον αναπτυσσόμενο κόσμο, πολλά αναπτυσσόμενα κράτη δεν ήταν πλέον

σε θέση να εξυπηρετήσουν το εξωτερικό τους χρέος. Η κρίση του χρέους που προέκυψε και η διαχείριση της από το Διεθνές Νομισματικό Ταμείο (ΔΝΤ) ανέκοψαν για πολλά χρόνια τις αναπτυξιακές προσπάθειες της μεταπολεμικής περιόδου. Τα αναπτυσσόμενα κράτη έπρεπε να υποστούν τις δρακόντειες πολιτικές λιτότητας που ο ανεπτυγμένος κόσμος επέβαλε διαμέσου του ΔΝΤ. Χρόνο με το χρόνο *ο αναπτυσσόμενος κόσμος δανείζεται λιγότερα χρήματα από τον αναπτυγμένο απ' ό,τι του επιστρέφει υπό μορφή εξυπηρέτησης του παλαιότερου χρέους.*

Τη δεκαετία του 1990 μερικές αναπτυσσόμενες χώρες της Λατινικής Αμερικής και της νοτιοανατολικής Ασίας επιχείρησαν να χρηματοδοτήσουν την ανάπτυξη τους βασισμένες κυρίως σε βραχυπρόθεσμες επενδύσεις κεφαλαίων από τον ανεπτυγμένο κόσμο. Για να το επιτύχουν, προσπάθησαν να κρατήσουν σταθερή ισοτιμία των εθνικών τους νομισμάτων με το δολάριο, πράγμα που κατά κανόνα οδηγούσε στη διόγκωσή των εμπορικών τους ελλειμμάτων και καθιστούσε τις επενδύσεις ξένων βραχυπρόθεσμων κεφαλαίων όλο και πιο επισφαλής. Αυτό το σχήμα ανάπτυξης κατέρρευσε παντού όπου μπόρεσε να αποδώσει για κάποιο μικρό διάστημα: στο Μεξικό το 1994-1995, στην νοτιοανατολική Ασία το 1997, σε κάποιες χώρες της Λατινικής Αμερικής όπως η Βραζιλία και η Αργεντινή τέλος της δεκαετίας του 1990 ή αρχές της δεκαετίας του 2000. Το ΔΝΤ διαχειρίστηκε αυτές τις κρίσεις επιβάλλοντας και πάλιν δρακόντεια μέτρα λιτότητας με σκοπό να εξασφαλίσει τα συμφέροντα των πιστωτών, που προκάλεσαν τις κρίσεις αποσύροντας μαζικά τα κεφάλαιά τους με τα πρώτα σημάδια επισφάλειας της σταθερής ισοτιμίας των εθνικών νομισμάτων με το δολάριο.

Στο τρίτο κεφάλαιο δίδεται ιδιαίτερη έμφαση στην ανάπτυξη της Κίνας, λόγω του ρόλου που η χώρα αυτή παίζει στη χρηματοδότηση των ελλειμμάτων των ΗΠΑ. Βασισμένη στο γαιοπολιτικό της εκτόπισμα, η Κίνα μπόρεσε να ενταχθεί στην παγκόσμια αγορά, ως ένα βαθμό, με τους δικούς της όρους και να επιβάλει μια βιομηχανική πολιτική που επέτρεψε ταχείς ρυθμούς ανάπτυξης, ιδιαίτερα μέσα στις δεκαετίες του 1990 και 2000. Αυτοί οι ρυθμοί ανάπτυξης, ωστόσο, βασίστηκαν στις *εξαγωγικές επιδόσεις της Κίνας*. Χρόνο με τον χρόνο, *τα εξαγωγικά της πλεονάσματα μετατρέπονται κυρίως σε συναλλαγματικά αποθέματα που επενδύονται στις ΗΠΑ και τις πλημμυρίζουν με ρευστότητα*. Αν και η Κίνα, στο πλαίσιο της αναπτυξιακής της πολιτικής πέτυχε να προσελκύσει ξένα κεφάλαια από τον ανεπτυγμένο κόσμο κυρίως υπό τη μορφή ΑΞΕ, *εξάγει στον ανεπτυγμένο κόσμο πολύ μεγαλύτερα ποσά.*

Αυτή η καθαρή μεταφορά ρευστότητας από τον αναπτυσσόμενο κόσμο στον αναπτυγμένο, ανεξαρτήτως από το αν προέρχεται από την εξυπηρέτηση του χρέους, από τις επενδύσεις των συναλλαγματικών αποθεμάτων ή των «κυρίαρχων ταμείων» των αναπτυσσομένων χωρών, ή ακόμη από τον επαναπατρισμό κερδών των πολυεθνικών εταιριών κ.λπ., πλημμυρίζει τον ανεπτυγμένο κόσμο, κυρίως τις ΗΠΑ, με ρευστότητα που διογκώνει την πλασματική άνοδο της αξίας των τίτλων (ο πλασματικός πλούτος επιδρά θετικά στην κατανάλωση) και πιέζει τα επιτόκια προς τα κάτω, με αποτέλεσμα να τονώνεται η επένδυση και η κατανάλωση. Με άλλα λόγια, στο βαθμό που ο ανεπτυγμένος κόσμος (και κυρίως οι ΗΠΑ που διατηρούν μόνιμα και διογκούμενα, μέχρι την κρίση τουλάχιστον, ελλείμματα στις τρέχουσες συναλλαγές τους), χρηματοδοτείται ακατάπαυστα από τον αναπτυσσόμενο κόσμο και ιδιοποιείται έτσι δυνητικά ποσοστά μεγέθυνσης του ΑΕΠ του αναπτυσσόμενου κόσμου.

Στην πραγματικότητα, αυτή η νεο-αποικιακή ιδιοποίηση ποσοστών μεγέθυνσης από τον αναπτυσσόμενο κόσμο, βασισμένη στις διεθνείς ανισοροπίες, συνέβαλε, με την υπερευστότητα που δημιούργησε στο ανεπτυγμένο κόσμο, στο φαινόμενο που αναλύουμε στο δεύτερο κεφάλαιο του βιβλίου: Τα ποσοστά μεγέθυνσης των τελευταίων ετών στον αναπτυγμένο κόσμο ήταν δανεικά από το μέλλον. Ο διεθνής ανταγωνισμός των αναπτυγμένων χωρών με αναδυόμενες βιομηχανικές χώρες με εξαιρετικά χαμηλούς μισθούς (Κίνα, Ινδία

κ.λπ.) συρρικνώνουν από την μια πλευρά την παραγωγή βιομηχανικών προϊόντων εντατικών σε εργασία στον ανεπτυγμένο κόσμο, συμβάλλοντας έτσι στη διαίωνιση της μαζικής ανεργίας και/ή ημιαπασχόλησης και στην καθήλωση των μισθών. Από την άλλη πλευρά όμως ο ανεπτυγμένος κόσμος επέβαλε μια συνεχή ροή ρευστότητας από τον αναπτυσσόμενο που του επιτρέπει να ζει πέραν των δυνατοτήτων του, όχι μόνο γιατί ιδιοποιείται έτσι δυνητικά ποσοστά μεγέθυνσης από τον αναπτυσσόμενο κόσμο, αλλά και γιατί αυξάνονται τα διαθέσιμα κέρδη που ανακυκλώνονται υπό μορφή δανείων στα μεσαία και κατώτερα στρώματα για να υπονομεύσουν την φερεγγυότητα τους.

Γιατί, όμως, αναδύομενες οικονομίες, ακόμη κι όταν δεν είναι υπερχρεωμένες στον ανεπτυγμένο κόσμο, όπως η Κίνα, δέχονται να χρηματοδοτούν τον ανεπτυγμένο κόσμο; Διότι, λόγω του ελλειμματικού χαρακτήρα της εγχώριας ζήτησής τους, οι ρυθμοί ανάπτυξής τους βασίζονται σε μεγάλο βαθμό στις εξαγωγές τους που τους επιτρέπουν συσσώρευση συναλλάγματος. Επιπλέον, λόγω της απουσίας στοιχειωδώς αξιόπιστης κοινωνικής υποδομής (συστήματα υγείας, παιδείας, συντάξεων), τα ποσοστά αποταμίευσης στο ΑΕΠ τους είναι πολύ ψηλά.

Η απουσία στοιχειωδώς αυτόκεντρης ανάπτυξης στον αναπτυσσόμενο κόσμο διαιωνίζει και συχνά διογκώνει τις κοινωνικές ανισότητες (τις οποίες παρουσιάζουμε επίσης στο τρίτο κεφάλαιο) ακόμη και εκεί που οι ρυθμοί μεγέθυνσης είναι ψηλοί, ενώ ταυτόχρονα ενισχύει τις φυγόκεντρες δυνάμεις στον ανεπτυγμένο κόσμο. Οι τεράστιες ανισότητες στο κατά κεφαλή εισόδημα και γενικότερα στο βιοτικό επίπεδο χωρών διαφορετικών επιπέδων ανάπτυξης που διαιωνίζονται αποτελούν το θεμέλιο του πιο απειλητικού αποσυντονισμού της εποχής μας: του αποσυντονισμού ανάμεσα στην οικονομική δραστηριότητα περιλαμβανομένου του καταναλωτικού πολιτισμού και τα αποθέματα αντοχής του οικοσυστήματος. Αν στον ανεπτυγμένο κόσμο λαμβάνονται κάποια ελλιπή μέτρα προστασίας της φύσης, στον αναπτυσσόμενο κόσμο υπάρχουν άλλες προτεραιότητες. Η τριτοκοσμική φτώχεια και η εξαθλίωση έχουν κάθε λόγο να παραγνωρίζουν τους οικολογικούς κινδύνους διότι αναπτύσσουν λογικές βραχέων χρονικών οριζόντων, πράγμα που βολεύει ιδιαίτερα και τις πολυεθνικές εταιρίες του ανεπτυγμένου κόσμου που, εκτός από τους χαμηλούς μισθούς, εκμεταλλεύονται στον αναπτυσσόμενο κόσμο την ανοχή του στην περιβαλλοντική μόλυνση και την εκρηκτική συσσώρευση οικολογικών κινδύνων.

Το τέταρτο και τελευταίο κεφάλαιο του βιβλίου φέρει τον τίτλο «Οικονομική κρίση και ευρωπαϊκή συγκρότηση». Εδώ και καιρό η διαδικασία της ευρωπαϊκής συγκρότησης σε πολιτικό επίπεδο χωλαίνει, γεγονός που δεν μπορεί πια να αμφισβητήσει κανείς. Επειδή η διαδικασία της οικονομικής ενοποίησης της Ευρώπης από τη δεκαετία του 1980 *βασίστηκε στην αρχή της «ανταγωνιστικής λιτότητας» και όχι της οικονομικής και κοινωνικής εναρμόνισης των κρατών μελών, το ευρωπαϊκό εγχείρημα, που νομιμοποιείται πολιτικά πάντα εκ του αποτελέσματός του, προσκρούει συνεχώς σε διογκούμενα εμπόδια: Η απόρριψη του λεγόμενου Συντάγματος της Ευρώπης, καθώς και ο επεισοδιακός τρόπος με τον οποίο υιοθετήθηκε η Συνθήκη της Λισαβόνας αποτελούν τα πιο πρόσφατα παραδείγματα αυτών των εμποδίων. Οι λαοί της Ευρώπης βλέπουν πλέον με δυσπιστία το ευρωπαϊκό εγχείρημα, διότι τείνουν να το ταυτίσουν με την αποδόμηση του κοινωνικού και την απονεύρωση του δημοκρατικού κερκτημένου. Ο ενδο-ευρωπαϊκός ανταγωνισμός καθλώνει τους μισθούς, αυξάνει τις κοινωνικές ανισότητες, αποδομεί το κοινωνικό κράτος και, μεταβιβάζοντας εξουσίες από το κράτος στα ευρωπαϊκά όργανα και θεσμούς, δηλαδή από ένα χώρο κοινοβουλευτικής δημοκρατίας σε ένα χώρο γραφειοκρατικής διαχείρισης, αφαιρεί από τη δημοκρατία το περιεχόμενο της.*

Η ευρωπαϊκή ενοποίηση, ακριβώς επειδή στερείται πολιτικής νομιμοποίησης, κατάντησε να είναι υπόθεση των ευρωπαϊκών κοινωνικών ελίτ, που, κεκλεισμένων των θυρών, διαπραγματεύονται το «μέρισμά» τους στο κοινό οικοδόμημα. Όταν πρόκειται για μια *ευρωπαϊκή διαταξική διακύβευση*, δηλαδή όταν πρόκειται να επιβληθούν «πειθαρχικά» μέτρα στους εργαζόμενους, εύκολα συμφωνούν. Όταν, όμως, αντίθετα, πρόκειται για μια *ενδο-ταξική διακύβευση* ανάμεσα στις εθνικές άρχουσες τάξεις, όπως π.χ. η ενοποίηση σε θέματα εξωτερικής πολιτικής, ασφάλειας και άμυνας, οι επιδιωκόμενες συναινέσεις αποτυγχάνουν και οι σχετικές εργασίες παραπέμπονται σε μελλοντικούς γύρους εργασιών, *με αποτέλεσμα η ευρωπαϊκή πολιτική συγκρότηση να βαδίζει με βήμα σημειωτό.*

Και στο οικονομικό επίπεδο, όμως, *η διαδικασία ευρωπαϊκής ολοκλήρωσης*, παρά τα εντυπωσιακά της βήματα, όπως η υιοθέτηση του ευρώ και η λεγόμενη Οικονομική και Νομισματική Ένωση (ONE), *παραμένει ημιτελής*. Ενώ η τελευταία, καταργώντας κάθε δυνατότητα προστατευτισμού, οδηγεί σε εθνικές ειδικεύσεις ευνοϊκές για κάποια κράτη μέλη, δυσμενείς για άλλα, δεν καθιερωθήκαν αποτελεσματικοί μηχανισμοί μεταφοράς πόρων, βασισμένοι στην κοινοτική αλληλεγγύη, προς όφελος των κρατών μελών που αντιμετωπίζουν προβλήματα. *Αυτή η κατάσταση προκάλεσε φυγόκεντρες τάσεις στη ζώνη ευρώ, οι οποίες επιδεινωθήκαν δραματικά με την παρούσα οικονομική κρίση.* Τώρα ενοχοποιούνται οι πιο αδύνατοι κρίκοι της αλυσίδας (Πορτογαλία, Ισπανία, Ελλάδα...) με μια ενορχηστρωμένη δυσφήμιση εντελώς νεο-αποικιακού χαρακτήρα.

Δεν είναι πρόθεσή μας να απαλλάξουμε το ελληνικό κράτος από τις ευθύνες της οικονομικής του κακοδιαχείρισης, αλλά, από την άλλη πλευρά, να θυματοποιείται η Ελλάδα για να επωφελείται το γερμανικό κεφάλαιο των εξαγωγικών κολοσσών, το οποίο, καθηλώνοντας ακραία το μισθό του Γερμανού εργάτη, ευνοείται από την ενιαία αγορά της ευρωζώνης, χωρίς να καταβάλλει το τίμημα που του αναλογεί στο πλαίσιο της κοινοτικής αλληλεγγύης, είναι εντελώς απαράδεχτο και ηθικά ανεπίτρεπτο.

Οι φυγόκεντρες τάσεις στη ζώνη ευρώ οφείλονται πρώτα απ' όλα στη δρακόντεια μισθολογική πειθαρχία που επέβαλε το γερμανικό, εξαγωγικό κεφάλαιο. Η συγκράτηση της ζήτησης της μεγαλύτερης εθνικής αγοράς στην Ε.Ε. περιορίζει τις εισαγωγές της, από τις οποίες εξαρτώνται σε μεγάλο βαθμό οι οικονομίες της νότιας Ευρώπης της ζώνης ευρώ. Επειδή οι τελευταίες δεν διαθέτουν πλέον εθνικό νόμισμα για να το υποτιμήσουν, τα ελλείμματά τους στις τρέχουσες συναλλαγές διευρύνονται. Δημιουργούνται έτσι τάσεις αύξησης των δημοσιονομικών ελλειμμάτων και του δημόσιου χρέους: Αφού η επιτόπια οικονομική δραστηριότητα στη νότια Ευρώπη καταστέλλεται από τα εξαγωγικά πλεονάσματα της Γερμανίας, η επεκτατική δημοσιονομική πολιτική τείνει να υποκαθιστά τα χαμένα ποσοστά μεγέθυνσης του ΑΕΠ.

Η Ελλάδα, στην οποία πράγματι η φοροδιαφυγή των ανώτερων κοινωνικών στρωμάτων και η οικονομική κακοδιαχείριση ισοδυναμεί με λάδι στη φωτιά, *μετατράπηκε σήμερα σε ένα ευρωπαϊκό, κοινωνικό εργαστήριο, όπου δοκιμάζονται οι αντοχές των κατώτερων κοινωνικών στρωμάτων.* Το ζητούμενο για όσους ενορχηστρώνουν τη δυσφήμιση της είναι να φορτωθεί το κόστος της κρίσης στα κατώτερα κοινωνικά στρώματα της νότιας Ευρώπης και γενικότερα της Ε.Ε.

Αυτή η ακραία μισθολογική λιτότητα που επέβαλε η Γερμανία υπονομεύει και τον ίδιο το γαλλογερμανικό άξονα. Η ανταγωνιστικότητα της γερμανικής βιομηχανίας δεν οφείλεται μόνο στους μισθούς, αλλά και στην ειδικότητά της και το είδος των εξαγωγικών της εμπορευμάτων, τα οποία δεν παρουσιάζουν ιδιαίτερη ευαισθησία ως προς την τιμή τους. Κατά τα τελευταία

χρόνια, ενώ το ευρώ ακολούθησε μια τροχιά ανατίμησης ως προς το δολάριο, η Γερμανία είδε τα εξαγωγικά της πλεονάσματα να αυξάνονται. Η Γαλλία αντίθετα επηρεάστηκε δυσμενώς από την εξέλιξη της συναλλαγματικής ισοτιμίας του ευρώ. Διαμορφώνονται, συνεπώς, διαρθρωτικές, οικονομικές πραγματικότητες που οδηγούν στην απόκλιση συμφερόντων της Γαλλίας και της Γερμανίας, όσον αφορά σε ζητήματα νομισματικής πολιτικής.

Στο τέταρτο κεφάλαιο εξετάζουμε επίσης τις επιπτώσεις της κρίσης σε κάποια κράτη εκτός ευρωζώνης. Στα βαλτικά κράτη, η μαζική απόσυρση τραπεζικών κυρίως κεφαλαίων οδήγησε την παραγωγή σε κυριολεκτική κατάρρευση, ακύρωσε τα οφέλη της οικονομικής ανάπτυξης των τελευταίων χρόνων και ανέβαλε απ' άοριστο την ένταξή τους στη ζώνη ευρώ.

Η κριτική αυτού του βιβλίου στη ζώνη ευρώ και την Ε.Ε. δεν διακατέχεται από κανένα ίχνος ευρωσκεπτικισμού. Η επιστροφή στο εθνικό κράτος και το εθνικό νόμισμα δεν είναι λύση για κανένα κράτος της Ε.Ε. Αντίθετα, το πραγματικό πρόβλημα είναι ο ημιτελής χαρακτήρας της ζώνης ευρώ και η Ε.Ε. πολλαπλών ταχυτήτων, που επέλεξαν οι ευρωπαϊκές άρχουσες τάξεις και ελίτ. Η ευρωπαϊκή ολοκλήρωση προϋποθέτει την καλλιέργεια των αξιών που κληρονομήσαμε από τη Γαλλική Επανάσταση, διότι δεν υπάρχουν άλλες αξίες καθολικά αποδεχτές, στη βάση των οποίων θα μπορούσε να εδραιωθεί ένα μεταεθνικό, ευρωπαϊκό εγχείρημα. Ωστόσο, οι διοικούσες ελίτ της Ευρώπης, με την επικράτηση της αρχής του λεγόμενου «ανόθευτου ανταγωνισμού» υπονομεύουν αυτό το αξιακό σύστημα· πιο συγκεκριμένα, του αφαιρούν το πραχτικό περιεχόμενο για να το συντηρήσουν υπό μορφή «εθιμοτυπικής τελετουργίας».

Στον επίλογο, πέραν από τα συμπεράσματα του βιβλίου, παρουσιάζονται συνοπτικά οι σκέψεις των ρυθμιστικών αρχών, των κεντρικών τραπεζών και των συνόδων κορυφής σχετικά με τις ρυθμίσεις που πρέπει να επιβληθούν στο χρηματοπιστωτικό σύστημα. Ωστόσο, έχουμε κάθε λόγο να αμφιβάλουμε αν υπάρχει πραγματική θέληση των διοικουσών ελίτ για αποτελεσματική ρύθμιση του πέραν του στενού τραπεζικού τομέα χρηματοπιστωτικού συστήματος (φορολογικοί παράδεισοι, παράγωγα χρηματιστικά προϊόντα, κερδοσκοπικά ταμεία κ.λπ.). Ανεξάρτητα όμως από την τύχη των δεδηλωμένων ρυθμιστικών σκέψεων και προθέσεων, το ζήτημα ήταν και παραμένει ότι δεν αντιμετωπίζουμε σήμερα απλώς μια χρηματοπιστωτική κρίση με επιπτώσεις στην «πραγματική» οικονομία, αλλά μια κρίση των ίδιων των παραγωγικών δομών και των σχημάτων αναπαραγωγής του κεφαλαίου σε εθνική και παγκόσμια κλίμακα. Πρόκειται για μια βαθιά κρίση πολιτισμού μεγάλης διάρκειας με απρόβλεπτη έκβαση.

Η ευθύνη ενός βιβλίου, ως μας επιτραπεί να σημειώσουμε το αυτονόητο, βαραίνει αποκλειστικά τον συγγραφέα του. Ο συγγραφέας, όμως, επηρεάζεται από τις συζητήσεις του με φίλους και γνωστούς, από τα βιβλία και τα άρθρα γνωστών και άγνωστων και γενικότερα από μια πνευματική ατμόσφαιρα που τον περιβάλλει. Μια μονογραφία είναι πολύ περισσότερο συλλογικό έργο απ' όσο δηλώνει το συμβατικό πρόθημα «μονο» αυτής της σύνθετης λέξης. Με αυτή την έννοια χρησιμοποίησά πολύ συχνά στο βιβλίο το ά πρόσωπο πληθυντικού, αντί ενικού. Θα ήθελα να ευχαριστήσω θερμά όλους όσους έχουν συμβάλει στην τελική μορφή αυτού του βιβλίου και ιδιαίτερα τους οικονομολόγους Φίλιππο Αρέστη (καθηγητή στο πανεπιστήμιο του Cambridge), Michel Husson και Ηλία Ιωακείμογλου (ερευνητές και επιστημονικοί σύμβουλοι στα ερευνητικά κέντρα IRES και INE/ΓΣΕΕ-ΑΔΕΔΥ αντίστοιχα) που μου προσέφεραν απλόχερα τη βοήθεια τους και συνέβαλαν ουσιαστικά στην υπερπήδηση των προβλημάτων στη διαδικασία έρευνας και συγγραφής.

Ένα μεγάλο ευχαριστώ επίσης στον μαρξιστή φιλόσοφο Daniel Bensaïd, που άφησε την τελευταία του πνοή στις 12 Ιανουαρίου 2010, στον οποίο αφιερώνω αυτό το βιβλίο. Τα τελευταία τριάντα χρόνια ο Daniel υπήρξε δάσκαλος (και κυριολεκτικά: για μια δεκαετία στο όγδοο Πανεπιστήμιο του Παρισιού), στενός συνεργάτης και προσωπικός φίλος μου. Ακόμη και σ' αυτό το βιβλίο συνέβαλε όχι μόνο με τα δικά του άρθρα και βιβλία, όχι μόνο ηθικά, αλλά και (παρά την μακροχρόνια, βασανιστική αρρώστια του) πραχτικά με τις κριτικές παρατηρήσεις του στη διαδικασία της έρευνας και της συγγραφής. Μοιραστήκαμε μια πνευματική και πολιτική περιπέτεια, με τις χαρές και τις λύπες της, και μια ηθική δέσμευση σε δύσκολους καιρούς για την κριτική σκέψη. Ας μου επιτραπεί να παραθέσω ένα απόσπασμα³ από τον επίλογό του σε ένα βιβλίο μου (το οποίο εκδόθηκε σε δική του σειρά) που μου φαίνεται επίκαιρο:

« Η βαρβαρότητα βρίσκεται σε άνοδο ».

Κι ακόμη καμιά μεγάλη αναλαμπή για να προσανατολιστούμε.

Κι ακόμη καμιά μεγάλη υπόθεση για να κρατηθούμε.

Όχι πως λείπουν οι λόγοι: μια ιδιότητα του πολίτη για να υπερασπιστούμε και να επαναπροσδιορίσουμε, μια αλληλεγγύη που πρέπει να οικοδομήσουμε ξανά, το δικαίωμα στην ύπαρξη, στην απασχόληση, στην υγεία, στον πολιτισμό. Για την ώρα, όμως, δεν υπάρχει παρά ένα σκοτεινό και οργισμένο συνονθύλευμα, που εφάπτεται του εδάφους, χωρίς ένδοξες στιγμές και τυμπανοκρουσίες.

Η άχαρη στιγμή της αρνητικότητας.

Ούτε νέες υποσχέσεις, ούτε ιδρυτική πράξη, ούτε κορυφαία υπόθεση. Τίποτα πέρα απ' τις "μιζέριες του παρόντος". Με την καθημερινή τους δόση απαρνήσεων, παραιτήσεων, μικρών παραχωρήσεων που κάνουν τις μεγάλες συνθηκολογήσεις. Με τους πολέμους τους που φέρουν τα ονόματα άλλων εποχών, μολονότι είναι καθ' όλα σύγχρονοι. Πόλεμοι του σήμερα και του αύριο, όπου διακυβεύονται νέες παγκόσμιες ιεραρχίες κυριαρχίας και εξάρτησης.

Τουλάχιστον θα έχουμε μάθει, μια για πάντα, ότι η πολιτική δεν είναι η πραγματοποίηση της φιλοσοφίας, ότι δεν υπάρχει αλήθεια για να συλλάβουμε, αλλά σχέσεις αλήθειας φευγαλέες και κινούμενες. Η "κριτική" σκέφτεται στον ρυθμό αυτής της επιβραδυμένης κίνησης. Η "πολιτική" είναι πολιτική παρέμβαση. Υπάρχει θέση και για τις δύο, όσο η αλλαγή του κόσμου είναι ακόμη, υπό μία έννοια, η ερμηνεία του».⁴

³ Όταν η βιβλιογραφική αναφορά είναι ξενόγλωσση, η μετάφραση των παραθεμάτων είναι δική μου.

⁴ Daniel Bensaïd, « Saisonniers d'arrière-garde », in Stavros Tombazos, *Le temps dans l'analyse économique. Les catégories du temps dans Le Capital*, Société des Saisons, Paris, 1994, σ. 301.

Κεφάλαιο 1 : Τοξικά κεφάλαια και χρηματοπιστωτική κρίση

«Οι τράπεζες είναι θρησκευτικά και ηθικά ιδρύματα. Πόσες φορές ο φόβος, μήπως τον δει το άγρυπνο και αποδοκιμαστικό μάτι του τραπεζίτη του, προφύλαξε τον νεαρό εμπορευόμενο από την κοινωνία θορυβούντων και άσωτων φίλων; Πόσο νοιάζεται να έχει καλή γνώμη ο τραπεζίτης γι' αυτόν, να εμφανίζεται πάντα σεβαστός! Η συνοφρύωση του μετώπου του τραπεζίτη ασκεί μεγαλύτερη επίδραση σ' αυτόν από τις ηθικές κατηχήσεις των φίλων του. Μήπως δεν τρέμει ότι τον υποψιάζονται για κάποιο λάθος ή για κάποια όχι σωστά λόγια που είπε, ή από το φόβο διότι αυτό μπορεί να προκαλέσει υποψία και γι' αυτό θα μπορούσε να περιοριστεί ή και να σταματήσει η πιστοδότηση του από την τράπεζα! Η συμβουλή του τραπεζίτη του είναι σημαντικότερη από τη συμβουλή του κληρικού».

G. M. Bell (υπήρξε διευθυντής σκωτσέζικης τράπεζας γύρω στο 1840), *The Philosophy of Joint Stock Banking*, London 1840, σσ. 46-47.⁵

«Το πιστωτικό σύστημα, με κέντρο τις δήθεν εθνικές τράπεζες και με γύρω τους τους μεγάλους δανειστές χρήματος και τους τοκογλύφους, αποτελεί μια τεράστια συγκεντροποίηση και δίνει σ' αυτή την τάξη των παρασίτων μια μυθική δύναμη, τη δύναμη όχι μόνο να αποδεκατίζει κατά περιόδους τους βιομηχάνους κεφαλαιοκράτες, αλλά και να επεμβαίνει με τον πιο επικίνδυνο τρόπο στην πραγματική παραγωγή – και η συμμορία αυτή δεν έχει ιδέα από την παραγωγή και δεν έχει καμιά δουλειά μαζί της. Οι νόμοι του 1844 και 1845 αποτελούν αποδείξεις της αυξανόμενης δύναμης αυτών των ληστών, στους οποίους συντάσσονται οι χρηματιστές και οι μεσίτες του χρηματιστηρίου.»

Καρλ Μαρξ, *Κεφάλαιο. Κριτική της Πολιτικής Οικονομίας*, τρίτος τόμος, Σύγχρονη Εποχή, Αθήνα, 1978, σ. 684.

Η χρηματιστική πυραμίδα ταυτίστηκε με το όνομα του Charles Ponzi, ενός κερδοσκόπου ιταλικής καταγωγής, όχι επειδή ο Ponzi είχε εφεύρει την πυραμίδα και την εφάρμοσε στις ΗΠΑ αρχές της δεκαετίας του 1920, αλλά επειδή η κατάρρευση της πυραμίδας του επέφερε τεράστιες ζημιές, πολύ μεγαλύτερες από άλλες της εποχής. Ως Ponzi της τρέχουσας δεκαετίας πολύ πιθανό να επικρατήσει ο Bernard Madoff, ο τέως πρόεδρος του αμερικανικού χρηματιστηρίου NASDAQ, που συνελήφθη από τις αμερικανικές αρχές στις 11 Δεκεμβρίου

⁵ Αναφέρεται από τον Καρλ Μάρξ στο *Κεφάλαιο. Κριτική της Πολιτικής Οικονομίας*, τρίτος τόμος, Σύγχρονη Εποχή, Αθήνα 1978, σ. 685.

2008: Κατά τη δική του παραδοχή, η κατάρρευση της πυραμίδας του επέφερε χρηματικές απώλειες της τάξης των 50 δισεκατομμυρίων δολαρίων. Πέραν από τις χρηματικές ζημιές, καταγράφεται ήδη στις «απώλειες» και η ζωή του René-Thierry Magon de la Villehuschet, της Access International Advisors, που φέρεται να έχασε 1,4 δισεκατομμύρια δολάρια στην πυραμίδα. Αυτοκτόνησε στις 23/12/2008.

Ο Bernard Madoff είναι στη φυλακή διότι η διοργάνωση χρηματιστικής πυραμίδας είναι παράνομη. Τίθεται ωστόσο ένα ερώτημα: Σε τι πραγματικά διαφέρει η πυραμίδα τύπου Ponzi ή Madoff από την πυραμίδα των ενυπόθηκων δανείων στις ΗΠΑ; Σε τίποτα ουσιαστικό. Διαφέρουν ως προς το ότι η πυραμίδα των ενυπόθηκων δανείων υπήρξε νομότυπη και έχαιρε της υψηλής προστασίας της FED (Federal Reserve, Κεντρική Τράπεζα των ΗΠΑ).

Τι είναι μια χρηματιστική πυραμίδα; Η αρχή της πυραμίδας είναι απλή: Συνίσταται στη χρηματοδότηση των συμμετεχόντων όχι από τις πραγματικές αποδόσεις των αξιόγραφων που κατέχουν αλλά από το «φρέσκο» χρήμα των νέων παιχτών. Ο εμπνευστής της πυραμίδας χρησιμοποιεί αυτό το χρήμα για να τηρήσει τις δεσμεύσεις του στους παλαιότερους παίχτες, στους οποίους υπόσχεται, προκειμένου να τους πείσει να «επενδύσουν», ψηλές αποδόσεις σε σύντομη διάρκεια. Ως εκ τούτου, μια πυραμίδα βασίζεται στη συνεχή και αύξουσα ροή χρήματος. Αργά ή γρήγορα καταρρέει διότι προϋποθέτει μια απεριόριστη ροή από μια περιορισμένη δεξαμενή: Ούτε το διαθέσιμο χρήμα, ούτε το «φιλοπαίγνιδο» κοινό είναι ανεξάντλητα.

1.1 Δάνεια, χρέη και παράγωγα προϊόντα: ένα χαώδες χρηματοπιστωτικό σύστημα

Η χρηματοπιστωτική κρίση ξεκίνησε από την πυραμίδα των ενυπόθηκων δανείων της αγοράς ακινήτων στις ΗΠΑ, η οποία προϋπέθετε μια συνεχή και αύξουσα ροή φθηνού χρήματος σ' αυτήν την αγορά, ούτως ώστε οι τιμές των ακινήτων να αυξάνονται αδιάκοπα. Μια ενδεχόμενη πτώση της τιμής των ακινήτων θα απαξίωνε τα υποθηκευμένα ακίνητα, με αποτέλεσμα οι δανειστές να χάνουν χρήματα κάθε φορά που οι δανειολήπτες αδυνατούσαν να πληρώνουν τις μηνιαίες τους δόσεις. Για να συνεχιστεί το μεγάλο φαγοπότη από τους τόκους και τις άλλες χρεώσεις που πλήρωναν στους δανειστές τα αμερικάνικα νοικοκυριά, έπρεπε να αυξάνεται συνεχώς το ύψος των δανείων διαμέσου νέων επίδοξων ιδιοκτητών ακινήτων. Μόνο έτσι ήταν δυνατό να τονώνεται η αγορά ακινήτων και να αυξάνεται η τιμή τους. Έτσι, όταν εξαντλήθηκε η «στρατιά» των φερέγγυων δανειστών στρατολογήθηκαν και οι ολιγότερο φερέγγυοι. Όταν εξαντλήθηκε και αυτή η κατηγορία στρατολογήθηκαν και οι σχετικά αφερέγγυοι και ούτω καθ' εξής, μέχρι που στο τέλος στρατολογήθηκαν και οι λεγόμενοι NINJA (No Income, No Job or Asset, δηλαδή άτομα χωρίς δουλειά, χωρίς εισόδημα ή πόρους).

1.1.1 Νέο, απορρυθμισμένο χρηματοπιστωτικό σύστημα

Μια πρόσφατη μελέτη⁶ δείχνει ότι κατά την περίοδο 2001-2005, τα πιο επισφαλή ενυπόθηκα δάνεια αυξήθηκαν με ταχύτερο ρυθμό απ' ό,τι τα ολιγότερο επισφαλή. Η μελέτη παρουσιάζει στοιχεία σχετικά με τις αιτήσεις δανείων που απορρίφθηκαν την περίοδο 1996-2000 κατά γεωγραφική περιοχή, υπολογίζοντας έτσι τη ζήτηση που δεν πραγματοποιήθηκε. Οι περιοχές που παρουσίασαν την πιο μεγάλη αύξηση ενυπόθηκων δανείων την περίοδο 2001-2002 είναι ακριβώς οι περιοχές όπου τα ποσοστά απόρριψης τέτοιων δανείων ήταν τα πιο ψηλά κατά την

⁶ A. Mian & A. Sufi, *The Consequences of Mortgage Credit Expansion: Evidence from the 2007 Mortgage Crisis*, University of Chicago Graduate School of Business, January 2008.

περίοδο 1996-2000. Είναι γι' αυτό που από το 2005 παρατηρείται αύξηση του ποσοστού ανικανότητας εξυπηρέτησης του χρέους, που από λιγότερο από 11% στις 31/3/2005 ξεπέρασε το 16% δύο χρόνια αργότερα, κι αυτό παρά τον δυναμισμό της αμερικανικής οικονομίας κατά την ίδια περίοδο.

Γιατί όμως οι δανειστές διαχειρίστηκαν τα κεφάλαια τους με τόσο ριψοκίνδυνο τρόπο, δανείζοντας σε αφερέγγυους δανειολήπτες; Σίγουρα θα ήταν πιο προσεχτικοί αν το απορρυθμισμένο χρηματοπιστωτικό σύστημα της νεοφιλελεύθερης εποχής δεν επέτρεπε την μετάθεση του κινδύνου, διαμέσου των λεγόμενων «παράγωγων προϊόντων». Η μεγάλη ανακάλυψη των αρχών της δεκαετίας του 1990, ισοδύναμη για πολλούς μαθητευομένους μάγους των πρόσφατων χρόνων με τον τετραγωνισμό του κύκλου, συνίσταται στη δυνατότητα των επενδυτικών τραπεζών να παράγουν τίτλους, με αντίκρισμα τα ενυπόθηκα δάνεια, που να είναι διαπραγματεύσιμοι στις χρηματιστηριακές αγορές. Πιο συγκεκριμένα, η αλχημεία αυτή προέκυψε από την ανάμιξη διάφορων ενυπόθηκων δανείων και την έκδοση αντίστοιχων τίτλων, όπως οι τίτλοι MBS (Mortgage Backed Securities: τίτλοι βασισμένοι σε υποθήκες), CDO (Collateralized Debt Obligations: τίτλοι χρέους με αντίκρισμα), κ.λπ.⁷ Οι ιδιωτικές επενδυτικές τράπεζες αγόραζαν δάνεια από τον αρχικό δανειστή (τράπεζες ή άλλους δανειστικούς οργανισμούς κάθε τύπου), για να τα μετατρέψουν σε τίτλους και υπό τη μορφή αυτών των τίτλων ξεφορτώνονταν τα δάνεια αυτά, τον κίνδυνο που ελλόχευε σ' αυτά, όπως βέβαια και μέρος των ωφελημάτων τους: Το μεγαλύτερο μέρος των τόκων (αυτό που δεν κρατούσαν οι επενδυτικές τράπεζες) μετατρέποταν αυτόματα σε μερίσματα των αγοραστών των τίτλων, δηλαδή κυρίως κερδοσκοπικών επενδυτικών ταμείων (hedge funds), συνταξιοδοτικών ταμείων, γραφείων διαχείρισης κεφαλαίων, πολυεθνικών εταιριών και άλλων τραπεζών. Με αυτό τον τρόπο ο κίνδυνος μη αποπληρωμής των χρεών διαχεόταν σε μια μυριάδα επενδυτών και χαρτοφυλακίων και κατ' αυτό τον τρόπο θεωρείτο λελογισμένος.

Μεταξύ 2002 και 2005 το ποσοστό των ενυπόθηκων δανείων που πουλήθηκε από τον αρχικό δανειστή για να τιτλοποιηθεί από ιδιωτικές επενδυτικές τράπεζες αυξήθηκε από 30 σε 55% του συνόλου. Αξίζει να αναφερθεί ότι ενώ οι οργανισμοί Fannie Mae και Freddie Mac που χρηματοδοτούνται από το κράτος παραχωρούσαν και «τιτλοποιούσαν» τα λιγότερο επισφαλή δάνεια, τα λεγόμενα *primes mortgages*, οι ιδιωτικές επενδυτικές τράπεζες αγόραζαν από τον αρχικό δανειστή και «τιτλοποιούσαν» κυρίως τα πιο επισφαλή δάνεια, τα λεγόμενα *subprimes*. Είναι γι' αυτό που η αύξηση του ποσοστού «τιτλοποίησης» των ενυπόθηκων δανείων από τις ιδιωτικές επενδυτικές τράπεζες είναι τόσο σημαντική. Επέφερε ουσιαστικά μια ριζοσπαστική αλλαγή στη φιλοσοφία του χρηματοπιστωτικού συστήματος.

Από ένα σύστημα όπου η παραχώρηση δανείου σήμαινε και ανάληψη του ελλοχεύοντος κινδύνου περάσαμε σε ένα σύστημα που αποδεσμεύει την παραχώρηση δανείου από τον κίνδυνο διαμέσου της πώλησης του δανείου υπό μορφή χρηματιστηριακών τίτλων ή, σε μερικές περιπτώσεις, της διατήρησης του δανείου και της πώλησης του κινδύνου υπό μορφή τίτλων. Πρόκειται για δύο χρηματοπιστωτικά συστήματα ριζικά διαφορετικά. Πιο συγκεκριμένα, παρουσιάζουν τουλάχιστον τέσσερις βασικές διαφορές:

- Στο παραδοσιακό σύστημα το κέρδος του δανειστή είναι συνάρτηση της επικινδυνότητας του δανείου, ενώ στο νεότερο σύστημα το κέρδος του δανειστή είναι συνάρτηση του όγκου των τίτλων που πουλήθηκαν

⁷ Βλέπε Σπύρος Λαπατσιώρας, Γιάννης Μηλιός, «Χρηματοπιστωτική κρίση και οικονομική ρύθμιση», *Θέσεις*, τεύχος 103, Απρίλιος-Ιούνιος 2008, Αθήνα.

- Στο παραδοσιακό σύστημα ο δανειστής έχει ισχυρό κίνητρο να ερευνά τη φερεγγυότητα του δανειολήπτη, ενώ στο νεότερο η φερεγγυότητα του δανειολήπτη είναι δευτερευούσης σημασίας
- Στο παραδοσιακό σύστημα υπάρχει εγγύτητα δανειστή και δανειολήπτη που επιτρέπει στον πρώτο να παρακολουθεί τα οικονομικά του δεύτερου και να διαχειρίζεται το δάνειο που παραχώρησε ευέλικτα, ανάλογα με την κατάσταση του δανειολήπτη. Το νεότερο σύστημα είναι εντελώς «απρόσωπο» και άρα άκαμπτο.
- Στο παραδοσιακό σύστημα εφαρμόζονται κάποιοι κανόνες ασφάλειας, οι οποίοι καθορίζονται και επιτηρούνται από τις νομισματικές αρχές: π.χ το ύψος των δανείων μιας τράπεζας είναι συνάρτηση των ιδίων κεφαλαίων που διαθέτει. Με το νέο σύστημα παρακάμπτονται αυτοί οι κανόνες.

Επειδή στην «οικονομία-καζίνο» υπάρχουν πολλά ταμπεραμέντα, αλλά πολύ ριψοκίνδυνα και άλλα λιγότερο, δημιουργήθηκαν διάφορες υποκατηγορίες τίτλων MBS, CDO κ.λπ. ανάλογα με τον βαθμό επικινδυνότητας και απόδοσης των αρχικών δανείων. Καθοριστικό ρόλο σ' αυτήν την στρωμάτωση έπαιξαν οι διάφοροι οίκοι αξιολόγησης χρηματιστηριακών τίτλων. Οι πιο «σίγουροι» τίτλοι που αξιολογήθηκαν με AAA αποτέλεσαν την πρώτη κατηγορία, τη λεγόμενη *super senior*. Η δεύτερη κατηγορία τίτλων με αξιολόγηση AA και A ονομάστηκε «*senior*», η τρίτη με αξιολόγηση BBB και BB «*mezzanine*» μέχρι την τελευταία κατηγορία χωρίς αξιολόγηση που ονομάστηκε «*equity*». Στη γλώσσα της αγοράς, αυτή η τελευταία κατηγορία ονομαζόταν «*toxic waste*», δηλαδή «τοξικά απόβλητα». Τα τελευταία, όσο δεν απελευθερώνουν την τοξικότητα τους, όσο δηλαδή και οι πιο αφερέγγυοι δανειολήπτες πληρώνουν τις δόσεις τους, είναι τα πιο αποδοτικά. Αυτή η έσχατη κατηγορία τίτλων υποτίθεται ότι θα προστάτευε και τις άλλες κατηγορίες λειτουργώντας σαν «συναγερμός». Αφού αυτοί οι «τοξικοί» τίτλοι θα κατέρρεαν πρώτοι, θα υπήρχε χρόνος αντίδρασης για να προστατευθεί η αξία των υπόλοιπων.

1.1.2 Αδιαφάνεια των αγορών και «μόχλευση»

Από την σκοπιά των επενδυτικών τραπεζών, ο στόχος ήταν το καθαρό κέρδος που προκύπτει από την αφαίρεση των μερισμάτων των επενδυτών και των προμηθειών των διαμεσολαβούντων από τους εισπραχθέντες τόκους (καθαρό κέρδος = τόκοι - μερίσματα-προμήθειες). Ως εκ τούτου, οι επενδυτικές τράπεζες είχαν συμφέρον να κατανέμουν τοξικούς τίτλους υψηλών αποδόσεων σε μικρές ποσότητες. Όσο πιο υψηλή ήταν η αξιολόγηση του τίτλου, τόσο πιο χαμηλή και η απόδοσή του, με αποτέλεσμα να δημιουργείται μια κατανομή τίτλων όπου στη κορυφή της πυραμίδας να τοποθετούνται οι πιο «τοξικοί» ή επισφαλείς τίτλοι και στη βάση οι πιο «ασφαλείς». Δεδομένης όμως αυτής της δομής, οι τίτλοι AAA δεν δικαιολογούσαν την αξιολόγησή τους παρά μόνο αν οι συνολικές απώλειες ήταν μικρές, παρά μόνο δηλαδή αν η «τοξικότητα» της κορυφής δεν διείσδυε με μεγάλη ταχύτητα προς τη βάση της πυραμίδας, υπονομεύοντας το όλο οικοδόμημα. Είναι γι' αυτό που μέσα στην κρίση, όλοι οι σχετικοί τίτλοι και πολλοί άσχετοι ονομάστηκαν αίφνης «τοξικά κεφάλαια».

Οι διαμεσολαβητές (π.χ. τα κερδοσκοπικά επενδυτικά ταμεία) ανάμεσα στην επενδυτική τράπεζα και τον τελικό αγοραστή του τίτλου, προκειμένου να αυξήσουν τις προμήθειες τους, δημιούργησαν μάλιστα παράγωγα προϊόντα αυτών των τίτλων, δηλαδή παράγωγους τίτλους των παράγωγων τίτλων, με αποτέλεσμα να αυξηθεί ακόμη περισσότερο η πολυπλοκότητα και η αδιαφάνεια της αγοράς. Στο περιβάλλον των παράγωγων προϊόντων στη δεύτερη δύναμη, ο επενδυτής δεν είναι σε θέση να αξιολογήσει ο ίδιος τις προοπτικές του κάθε τίτλου και υποχρεώνεται να βασιστεί παντελώς στις «επίσημες» (και άκρως παραπλανητικές όπως αποδείχθηκε εκ των υστέρων) αξιολογήσεις των διάφορων οίκων. Σήμερα, νομισματικές αρχές

και θεσμικοί επενδυτές υπερτονίζουν τις ευθύνες των οίκων αξιολόγησης. Αφού οι ίδιοι οι επενδυτές ανακάλυψαν το άγιο δισκοπότηρο με το ανεξάντλητο περιεχόμενο, αφού οι ίδιες οι νομισματικές αρχές (των ΗΠΑ κυρίως) έθρεψαν τον μύθο αντί να τον καταγγείλουν και να βάλουν τάξη, ψάχνουν τώρα αποδιοπομπαίους τράγους. Οι οίκοι αξιολόγησης συμμετείχαν στο μεγάλο τσιμπούσι και έπιναν από το ίδιο άγιο δισκοπότηρο τον εξαγνισμένο ιδρώτα του χρεωμένου εργάτη. Δεν είχαν κανένα κίνητρο να χαλάσουν το κέφι.

Οι οίκοι αξιολόγησης (Moody's, Fitch και Standard and Poor's) κατασκεύαζαν για τις επενδυτικές τράπεζες διαστρωματωμένα χαρτοφυλάκια τίτλων ενυπόθηκων δανείων φαινομενικά επικερδή, υποτιμώντας τον κίνδυνο αδυναμίας εξόφλησης των χρεών. Η ίδια η αξιολόγηση των τίτλων που ήταν αποκλειστική ευθύνη αυτών των οίκων καθιστούσε θεωρητικά επικερδή την όλη επιχείρηση, δημιουργώντας έτσι περιθώρια κέρδους και γι' αυτά. Με άλλα λόγια, οι οίκοι αξιολόγησης δεν περιορίζονταν στη «διαιτησία», έπαιρναν μέρος και στο παιχνίδι. Αντίθετα, στην περίπτωση αξιολόγησης τίτλων παραγωγικών επιχειρήσεων, οι εν λόγω οίκοι παίζουν σημαντικό αλλά όχι αποκλειστικό ρόλο στην αξιολόγηση, με αποτέλεσμα το κίνητρο για αντικειμενικότητα να είναι πολύ πιο μεγάλο. Το 2006, το 40% των εισοδημάτων του γραφείου Moody's π.χ. προήλθαν από αξιολογήσεις τίτλων. Προκειμένου να συνεχίσει η ροή των εισοδημάτων από τέτοιου είδους αξιολογήσεις, έπρεπε οι τίτλοι να είναι ασφαλείς και αποδοτικοί. Εν ολίγοις, αντί οι οίκοι αυτοί να λειτουργούν αντικυκλικά, να μετριάσουν δηλαδή την αδικαιολόγητη ευφορία της αγοράς στην ανοδική φάση του κύκλου, απλώς ακολουθούν τον κύκλο καθιστώντας τις διακυμάνσεις του ακόμη πιο οξείες.⁸

Υποτίθεται ότι η δημιουργία παράγωγων προϊόντων αποτελεί μια μέθοδο διαχείρισης του οικονομικού κινδύνου. Ο αρχικός δανειστής μεταφέρει τον κίνδυνο στην επενδυτική τράπεζα που αγοράζει τα δάνεια για να τα τιτλοποιήσει. Τα επενδυτικά ταμεία και άλλοι θεσμικοί επενδυτές που αγοράζουν αυτούς τους τίτλους τους πουλούν σε άλλους στην αρχική τους μορφή ή σε μορφή νέων παραγωγών προϊόντων, οι άλλοι σε άλλους και ούτω κάθε εξής. Αυτή όμως η συνεχής μετάθεση του κινδύνου στον γενικευμένο Άλλο, αντί να αποτελεί ορθολογική διαχείριση του κινδύνου, τον μετατρέπει από ατομικό σε κοινωνικό, από τοπικό σε παγκόσμιο και από ιδιωτικό σε συστημικό. Ο γενικευμένος Άλλος είμαστε όλοι εμείς, δηλαδή το σύστημα.

Μόλις η αγορά ακινήτων παρουσίασε κάμψη στις ΗΠΑ άρχισε να απελευθερώνεται και να γενικεύεται η τοξικότητα των παράγωγων προϊόντων των ενυπόθηκων δανείων. Καταρχήν, η πτώση της τιμής του υποθηκευμένου ακινήτου αύξησε αυτόματα την πιθανότητα μη εξόφλησης του χρέους, καθιστώντας τον όγκο των επισφαλών δανείων ακόμη μεγαλύτερο. Έπειτα, η πώληση των ακινήτων στις περιπτώσεις άρνησης εξόφλησης του χρέους δεν κάλυπτε πλέον το ύψος των δανείων. Με 16,5% μη εξόφλησης των πιο επισφαλών χρεών επί του συνόλου τον Νοέμβριο του 2007, επηρεάστηκαν αρνητικά και τα στρώματα senior των τίτλων. Τον Ιανουάριο του 2008, άρχισαν να παρουσιάζουν κάμψη και οι αξίες των τίτλων της κατηγορίας super senior, δημιουργώντας προβλήματα και στις ασφαλιστικές εταιρείες που ειδικεύονται στην ασφάλιση χρηματιστηριακών αξιών, στις λεγόμενες «monolines».

Όσο πιο εύκολο ήταν το κέρδος των επενδυτικών τραπεζών κατά την ανοδική περίοδο της τιμής των ακινήτων, τόσο πιο μεγάλες ήταν και οι ζημιές τους κατά την πτωτική περίοδο, εξαιτίας ενός φαινομένου που ονομάστηκε «μόχλευση»:

Ας υποθέσουμε ότι επενδύω ένα κεφάλαιο 100 δολαρίων με κέρδος 10%. Αν το ίδιο μου κεφάλαιο είναι 90 δολάρια, και το επιτόκιο για τα δανεικά 10 δολάρια είναι 5%, κερδίζω 9,5

⁸ Frederic Lordon, « Quand la finance prend le monde en otage », *Le monde diplomatique*, septembre 2007.

δολάρια, δηλαδή το ποσοστό κερδοφορίας στο ίδιο κεφάλαιο ανέρχεται στο 10,55%. Αν το ίδιο κεφάλαιο είναι μόνο 10 δολάρια, τότε από τα 10 δολάρια του συνολικού κέρδους θα κρατήσω 5,5 και θα πραγματοποιήσω μια κερδοφορία στο ίδιο κεφάλαιο της τάξης 55%. Η ίδια λογική ισχύει όμως και για τις ζημιές. Αν η επένδυση των 100 δολαρίων επιφέρει ζημιές 10%, από τα 90 δολάρια του ίδιου κεφαλαίου, αφού πληρώσω τον τόκο (0,5 δολάριο), χάνω 10,5 δολάρια, δηλαδή έχω ζημιές της τάξης του 11,66%. Αν το ίδιο κεφάλαιο είναι μόνο 10 δολάρια θα χάσω και τα 10 και θα χρωστώ επιπλέον και 4,5 δολάρια (5% χ 90 δολάρια), δηλαδή θα έχω απώλειες της τάξης του 145%.

Οι επενδυτικές τράπεζες, οι οποίες εποπτεύονται πολύ λιγότερο από τις εμπορικές τράπεζες, παρέκαμπταν εντελώς τις εποπτικές αρχές και τους κανόνες, τοποθετώντας τις δραστηριότητες τους με παράγωγα προϊόντα εκτός ισολογισμού. Αυτές οι δραστηριότητες εκτός ισολογισμού ισοδυναμούν ουσιαστικά με ένα παράλληλο και πλήρως απορρυθμισμένο τραπεζικό σύστημα αποτελούμενο από τα λεγόμενα SPV (Special Purpose Vehicles: «οχήματα» ειδικών σκοπών) ή SIV (Special Investment Vehicles: ειδικά επενδυτικά «οχήματα»). Τα τελευταία χρηματοδοτούσαν τους τίτλους που εξέδιδαν με βραχυπρόθεσμα χρέη (με σκοπό π.χ την αγορά ενυπόθηκων δανείων από τον αρχικό δανειστή), με ένα ποσό αποτελούμενο από εμπορεύσιμα χαρτιά (ABCP: Asset Backed Commercial Paper) τα οποία εξέδιδαν ως αντίκρισμα κάποιων τίτλων που κατείχαν και, τέλος, με ίδια κεφάλαια που αποτελούσαν κατά κανόνα ένα εξαιρετικά μικρό ποσοστό της συνολικής χρηματοδότησης (συχνά χαμηλότερο του 2% ή ακόμη και του 1%). Στο ενεργητικό των SIV καταγράφονται οι «θεωρητικές» αξίες των διάφορων τίτλων MBS, CDO και άλλων τίτλων ABS (Asset Backed Securities: δηλαδή τίτλοι που βασίζονται σε περιουσιακό ενεργητικό) που εκδίδουν.⁹ Από τη στιγμή, όμως, που οι τίτλοι δεν πωλούνται στη θεωρητική τους αξία και καταγράφονται ζημιές, η μόχλευση, που είναι αντιστρόφως ανάλογη του ποσοστού των ιδίων κεφαλαίων, είναι τεράστια. Τα ABCP απαξιώνονται απότομα, τα ίδια κεφάλαια χάνονται και παραμένει μόνο μια τεράστια μάζα χρεών με επισφαλές αντίκρισμα.¹⁰ Οι τράπεζες φέρονται να έχασαν ήδη πέραν των 500 δισεκατομμυρίων δολαρίων, ενώ οι εκτιμήσεις για τις συνολικές ζημιές στο καζίνο των ABS, που αναθεωρούνται συνεχώς προς τα άνω, κυμαίνονται μεταξύ 1.000 και 2.000 δισεκατομμυρίων δολαρίων.

1.1.3 Συστημικός κίνδυνος

Η κρίση της αγοράς ακινήτων μετατρέπεται σε κρίση των παράγωγων τίτλων, η κρίση των τελευταίων σε κρίση ρευστότητας των SIV και η κρίση των τελευταίων σε μια συστημική πλέον κρίση του τραπεζικού συστήματος. Επειδή η κάθε τράπεζα αδυνατεί να εκτιμήσει την έκθεση στον κίνδυνο των άλλων τραπεζών, ο ενδοτραπεζικός δανεισμός παραλύει και οι κεντρικές τράπεζες καλούνται πλέον να παρέμβουν και να ρευστοποιήσουν τις ιδιωτικές τράπεζες προκειμένου να μην καταρρεύσει το παγκόσμιο χρηματοπιστωτικό σύστημα προκαλώντας ανυπολόγιστες ζημιές στην παγκόσμια οικονομία.

Τα ενυπόθηκα δάνεια και η τιλοποίηση τους δεν αφορούσαν μόνο την αγορά ακινήτων. Όσο η αξία των ακινήτων ανέβαινε, πολλά νοικοκυριά έκαναν συμπληρωματικά δάνεια για να αγοράσουν καταναλωτικά προϊόντα. Αυτό το γεγονός διόγκωσε την ευαισθησία του τραπεζικού συστήματος ως προς την τιμή των ακινήτων εκμηδενίζοντας τα περιθώρια πτώσης της τιμής τους χωρίς σοβαρές συνέπειες για το σύστημα. Οι οίκοι αξιολόγησης των αξιών των

⁹ Βλέπε R. Down, "CDOS: Toxic or Tonic?" HSBC Global Research, 26 July 2007.

¹⁰ Βλέπε Michel Aglietta, « Comprendre la crise du crédit structuré », *La lettre du CEPPI*, no 275, février 2008 ή <http://www.cepii.fr/francgraph/pageperso/aglietta.htm>

τίτλων εθελουφλούσαν, εφαρμόζοντας μαθηματικά μοντέλα πρόβλεψης της τιμής των ακινήτων βασισμένα σε βραχυπρόθεσμα δεδομένα της προγενέστερης περιόδου.

Η πτωτική τάση της τιμής των ακινήτων στις ΗΠΑ άρχισε το φθινόπωρο του 2006. Όμως οι αρνητικές της συνέπειες διαφάνηκαν αργότερα. Αυτή η χρονική μετάθεση εξηγείται και από τα χαρακτηριστικά του δανείου και πιο συγκεκριμένα από τον κανόνα 28+2 ή 27+3: Τα πρώτα 2 ή 3 χρόνια οι δανειολήπτες πλήρωναν τόκους με πολύ χαμηλά επιτόκια και διαπραγματεύονταν μετά την πάροδο αυτού του διαστήματος πιο ψηλά, μεταβλητά επιτόκια για το υπόλοιπο της «ζωής» του τριανταετούς δανείου. Οι μηνιαίες δόσεις μετά την αρχική περίοδο μπορούσαν να αυξηθούν από 25 μέχρι 45%. Κάποια νοικοκυριά δεν είχαν ποτέ πρόθεση να κρατήσουν το ακίνητο, υπολογίζοντας ότι μετά την περίοδο των πρώτων χρόνων θα εγκατέλειπαν την όλη προσπάθεια και θα κέρδιζαν το φθινό «ενοίκιο» της αρχικής περιόδου ή/και τη διαφορά ανάμεσα στην τιμή αγοράς και την τιμή πώλησης του ακινήτου. Και βέβαια, τα εξειδικευμένα κτηματομεσιτικά γραφεία που στις ΗΠΑ έχουν δικαίωμα να παραχωρούν δάνεια και δεν υπόκεινται σε καμιά εποπτική αρχή, γνωρίζοντας ότι θα τα πουλήσουν στις επενδυτικές τράπεζες μόλις τα παραχωρήσουν, στρατολογούσαν δανειολήπτες με το τσουβάλι. Ακόμη και οι οίκοι αξιολόγησης ξύπνησαν με ενάμιση χρόνο καθυστέρηση, την άνοιξη του 2007 και άρχισαν να αναθεωρούν προς τα κάτω τις αξιολογήσεις των τίτλων.

Η αύξηση των τίτλων ABS, που δεν παραπέμπουν μόνο σε δάνεια για αγορά ακινήτου, αλλά και σε δάνεια σε επιχειρήσεις, καταναλωτικά δάνεια, δάνεια μέσω πιστωτικών καρτών και εμπορικά δάνεια κ.λπ., γνώρισαν μια ιλιγγιώδη αύξηση από τις αρχές της δεκαετίας του 1980 και κυρίως μετά το 1990. Ενώ το 1980 η αξία αυτών των τίτλων δεν ξεπερνούσε μερικές δεκάδες δισεκατομμύρια δολάρια, το 1993 ξεπέρασε τις 2.000 δισεκατομμύρια και το 2006 πλησίασε τις 11.000 δισεκατομμύρια!¹¹

Και βέβαια, όσο πλήθαιναν τα δάνεια, τιτλοποιημένα ή μη, πλήθαιναν και τα χρέη. Ενώ το ποσοστό αποταμίευσης των αμερικανικών νοικοκυριών ακολούθησε πτωτική τροχιά μέχρι να πλησιάσει το 0% το 2008, τα χρέη τους εκτοξεύθηκαν στα ύψη: Από λιγότερο από 5.000 δισεκατομμύρια δολάρια το 1995, έφθασαν στις 13.975 δισεκατομμύρια το 2008. Την ίδια περίοδο, τα χρέη των μη «χρηματικών επιχειρήσεων»¹² πέρασε από λιγότερο από 3.000 δισεκατομμύρια στις 7.027, το χρέος της ομοσπονδιακής κυβέρνησης από περίπου 3.500 στις 5.274 – παρά την πτωτική του τάση μέχρι το 2002 – , το χρέος των πολιτειών και των τοπικών αρχών από περίπου 1.000 σε 2.222 δισεκατομμύρια.¹³

Όπως σε κάθε χαοτικό σύστημα, σ' αυτό το τοξικό οικονομικό περιβάλλον μια μικρή, ανεπαίσθητη σχεδόν αλλαγή μπορεί να έχει τεράστιες επιπτώσεις. Όταν η Federal Reserve (FED: Κεντρική Τράπεζα των ΗΠΑ) αύξανε κατά 0,25% το επιτόκιο της, τίποτα το ασυνήθιστο και τίποτα το σημαντικό δεν συνέβαινε. Μόνο που το επιτόκιο, στην άλλη άκρη της αλυσίδας, του κύριου Billy Smith για το στεγαστικό του δάνειο πέρασε από 6,3% το 2005 στο 11,25% και η μηνιαία του δόση από 414 στα 691 δολάρια αρχές του 2007. Μόνο που σαν τον κύριο Smith υπάρχουν πολλά εκατομμύρια Αμερικανοί που αδυνατούσαν ή αδυνατούν να πληρώσουν τη δόση και βρέθηκαν ή θα βρεθούν στο δρόμο. Και επειδή τα σπίτια τους

¹¹ Δεδομένα της FED: Βλέπε Sandra Moatti, « La machine à dette », *Alternatives économiques*, no 274, novembre 2008.

¹² Χρησιμοποιούμε τον όρο «χρηματική επιχείρηση» με την ευρεία έννοια, περιλαμβάνοντας όλους τους οργανισμούς που στοχεύουν στην αύξηση του επενδυμένου χρήματος χωρίς να διαμεσολαβήσει μια δική τους παραγωγική ή εμπορική δραστηριότητα: τράπεζες, επενδυτικά ταμεία, γραφεία διαχείρισης πόρων κ.λπ.

¹³ Βλέπε Sandra Moatti, ό. π.

βγαίνουν στον πλειστηριασμό αυξάνοντας την προσφορά, η φούσκα¹⁴ των ακινήτων ξεφουσκώνει, και μαζί μ' αυτή η ψευδαίσθηση πάνω στην οποία θεμελιώθηκε μια ολόκληρη, παγκόσμια πυραμίδα δανείων, παράγωγων προϊόντων στην πρώτη και τη δεύτερη δύναμη, ασφαλειών και ασφαλιστικών τίτλων... ένας ολόκληρος κόσμος πλασματικών αξιών. Η κρίση αναγνωρίζεται επίσημα από τη στιγμή που οι κεντρικές τράπεζες υποχρεώνονται να ρευστοποιήσουν με δημόσιο χρήμα το ιδιωτικό χρηματοπιστωτικό σύστημα: στις 9 Αυγούστου 2007.

1.2 Φαύλος κύκλος της χρηματοπιστωτικής κρίσης

Η τυφλή πίστη στο «αόρατο χέρι» της αγοράς που αποτελεί τη σύγχρονη εκδοχή της θείας πρόνοιας δεν επέτρεψε την έγκαιρη αναγνώριση του τεράστιου συστημικού κινδύνου. Ωστόσο, οι σαφείς ενδείξεις δεν έλειπαν από το χειμώνα του 2007. Το ποσοστό μη εξόφλησης των χρεών subprimes που ακολούθησε τη μεταστροφή της ανοδικής τάσης στην τιμή των ακινήτων αυξανόταν συνεχώς. Στις 2 Απριλίου του 2007 η New Century Financial Corporation, το νούμερο δύο των δανείων subprimes στις ΗΠΑ κήρυξε πτώχευση.

1.2.1 Χρονικό της κρίσης 2007-2008

Η κρίση κλιμακώθηκε στις 18 Ιουλίου του 2007 όταν η επενδυτική τράπεζα Bear Stearns ανακοίνωσε ότι δύο από τα ταμεία της που δραστηριοποιήθηκαν στα ενυπόθηκα δάνεια καταστράφηκαν, γεγονός που προκάλεσε υποχώρηση των χρηματιστηριακών δεικτών στην Ευρώπη. Αντιθέτως στις ΗΠΑ, ο δείκτης Dow Jones έσπασε ένα νέο ρεκόρ ξεπερνώντας τις 14.000 μονάδες για να γνωρίσει μια εβδομάδα αργότερα μια από τις πιο σημαντικές πτώσεις της χρονιάς. Μέχρι το τέλος του Ιούλη, οι χρηματιστηριακές αξίες στα διεθνή χρηματιστήρια παρουσίαζαν μεγάλες διακυμάνσεις μαρτυρώντας την αδυναμία των επενδυτών να προβλέψουν την εξέλιξη της κρίσης.

Ο οργανισμός American Home Mortgage, ένας από τους μεγαλύτερους δανειοδοτικούς οργανισμούς των ΗΠΑ στον τομέα των ακινήτων, ανακοίνωσε την 1^η Αυγούστου του 2007 ότι αδυνατεί να αποπληρώσει οφειλές 300 εκατομμυρίων δολαρίων. Τον Αύγουστο, η κρίση διαδόθηκε πλέον και στο ευρωπαϊκό τραπεζικό σύστημα. Η γαλλική τράπεζα BNP Paribas, στις 9 Αυγούστου έκλεισε τρία από τα άλλοτε «δυναμικά» της ταμεία. Στην σχετική ανακοίνωσή της, είπε κατά λέξη: «Η εξαφάνιση κάποιων τμημάτων της αγοράς τίτλων στις ΗΠΑ οδηγεί στην απουσία τιμών αναφοράς και σε μια σχεδόν πλήρη απο-ρευστοποίηση του ενεργητικού, ανεξαρτήτως της ποιότητας και της κατάταξης των τίτλων...».¹⁵ Με άλλα λόγια, τίτλοι πολλών εκατοντάδων δισεκατομμυρίων δολαρίων στις ΗΠΑ, στην Ευρώπη και τον κόσμο έχασαν σχεδόν πλήρως την αξία τους ή κινδύνευαν άμεσα να την χάσουν. Την ίδια μέρα, στις 9 Αυγούστου, όταν πλέον η παραδοχή του συστημικού κινδύνου παίρνει επίσημο χαρακτήρα, η Ευρωπαϊκή Κεντρική Τράπεζα (ΕΚΤ) και η FED ρευστοποιούν τις αγορές με 94,8 δισεκατομμύρια ευρώ και 24 δισεκατομμύρια δολάρια αντίστοιχα. Τέσσερις μέρες αργότερα (13/8/2007), η ΕΚΤ και η FED παρεμβαίνουν με άλλα 48 δισεκατομμύρια ευρώ και 2 δισεκατομμύρια δολάρια αντίστοιχα.

Ωστόσο, η κρίση δεν σταμάτησε να διαδίδεται και να αποκτά όλο και πιο διεθνή χαρακτήρα. Η κεντρική Τράπεζα της Αγγλίας, στις 14 Σεπτεμβρίου του 2007, υποχρεώθηκε να παραχωρήσει δάνειο στην ιδιωτική Northern Rock, την πέμπτη πιο μεγάλη τράπεζα οικιστικών δανείων της

¹⁴ Οι σκέψεις του George Soros σχετικά με τις «φούσκες» παρουσιάζουν ενδιαφέρον: George Soros, *Η Οικονομική Κρίση του 2008 και η Σημασία της*, (μετάφραση Άγγελος Φιλιππάτος) Λιβάνη, Αθήνα, 2008.

¹⁵ Αναφέρεται από τον Frederic Lordon, « Quand la finance prend le monde en otage », *ό.π.*

χώρας, της οποίας οι πανικόβλητοι καταθέτες σχημάτιζαν ουρές για να αποσύρουν 1 δισεκατομμύριο στερλίνες μέσα σε 24 ώρες. Τελικά, μερικούς μήνες αργότερα, στις 17 Φεβρουαρίου του 2008 η Northern Rock, που δεν ξεπέρασε τα προβλήματα της, κρατικοποιήθηκε.

Την 1^η Οκτωβρίου του 2007 η μεγαλύτερη τράπεζα της Ελβετίας, η USB, ανακοίνωσε μια απαξίωση του ενεργητικού της τάξης των 4 δισεκατομμυρίων ελβετικών φράνκων ή 2, 4 δισεκατομμυρίων ευρώ. Την ίδια μέρα στις ΗΠΑ, η τράπεζα Citigroup, ανακοίνωσε ότι έχασε 60% του κέρδους της το τρίτο τρίμηνο του 2007, λόγω της κρίσης των subprimes.

Στις 15 Νοεμβρίου, η FED ενίσχυσε το τραπεζικό σύστημα με άλλα 47,25 δισεκατομμύρια δολάρια.

Στις 12 Δεκεμβρίου πέντε κεντρικές τράπεζες, των ΗΠΑ, της Ευρωπαϊκής Ένωσης, της Αγγλίας, της Ελβετίας και του Καναδά, κατέστρωσαν ένα κοινό σχέδιο δράσης για να αντιμετωπίσουν την κρίση. Ωστόσο, μέσα στο 2008 η κρίση κλιμακώθηκε περαιτέρω.

Στις 11 Ιανουαρίου του 2008 η Bank of America αγόρασε την Countrywide Financial, τον μεγαλύτερο δανειστή στην αγορά ακινήτων στις ΗΠΑ. Ενώ στις 18 Ιανουαρίου ο Bush ανακοίνωσε ένα πρόγραμμα τόνωσης της οικονομίας 150 δισεκατομμυρίων δολαρίων, στις 21 Ιανουαρίου τα διεθνή χρηματιστήρια κατέρρευσαν. Θεώρησαν το πρόγραμμα κατώτερο των περιστάσεων. Την επομένη η FED μείωσε το βασικό επιτόκιο της κατά 0,75 της μονάδας στο 3,5% για να το μειώσει στο ιστορικά χαμηλό 2% μεταξύ Ιανουαρίου και Απριλίου.

Στις 11 Μαρτίου η FED δήλωσε έτοιμη να ρευστοποιήσει τις μεγάλες τράπεζες με ένα ποσό μέχρι 200 δισεκατομμύρια δολάρια. Δύο μέρες αργότερα η Carlyle Capital Corporation, που δημιούργησε το Carlyle Group το 2006 για να ασχοληθεί με τα παράγωγα προϊόντα των ενυπόθηκων δανείων, ανακοίνωσε την πιθανή του πτώχευση. Στις 16 Μαρτίου ο αμερικανικός τραπεζικός κολοσσός JP Morgan ανακοίνωσε την αγορά της τράπεζας Baer Stearns, με την οικονομική συνδρομή της FED, για μόνο \$2 ανά μετοχή (που άξιζε \$170 ένα χρόνο πριν) και έναντι συνολικού ποσού 236 δισεκατομμυρίων δολαρίων.

Τον Ιούλιο ήρθε η σειρά των οργανισμών με δημόσια αρωγή Freddie Mac και Fannie Mae, οι οποίοι όπως αναφέραμε πιο πάνω, παραχωρούσαν λιγότερο επισφαλή δάνεια (δάνεια prime). Η ελεύθερη πτώση των μετοχών τους στο χρηματιστήριο, υποχρέωσε τις αμερικανικές αρχές να τους ενισχύσουν οικονομικά στις 13 Ιουλίου.

Στις 7 Σεπτεμβρίου οι Freddie Mac και Fannie Mae τέθηκαν υπό κρατική κηδεμονία με σκοπό να εξυγιάνουν τα οικονομικά τους. Το κράτος εγγυήθηκε τα χρέη τους με 200 δισεκατομμύρια δολάρια, 100 για τον κάθε οργανισμό. Στις 10 Σεπτεμβρίου, η τέταρτη επενδυτική τράπεζα των ΗΠΑ, Lehman Brothers, ανακοίνωσε ζημιές 3,9 δισεκατομμυρίων δολαρίων το τρίτο τρίμηνο του 2008. Πέντε μέρες αργότερα ανακοινώθηκε η πτώχευσή της μετά από την αποτυχία της FED να επιτύχει την εξαγορά της από την βρετανική Barclays. Η τελευταία ζήτησε δημόσια εγγύηση για το ενεργητικό που θα αγόραζε, όμως η FED απέρριψε το αίτημά της. Την ίδια μέρα (15/9/2008) η Bank of America εξαγόρασε μια άλλη επενδυτική τράπεζα για 50 δισεκατομμύρια δολάρια, τη Merrill Lynch, ενώ δέκα μεγάλες διεθνείς τράπεζες δημιούργησαν ένα ταμείο 70 δισεκατομμυρίων δολαρίων για να αντιμετωπίσουν την ενδοτραπεζική κρίση ρευστότητας. Την επομένη (16/9/2008) οι αμερικανικές αρχές κρατικοποίησαν την AIG, την πιο μεγάλη ασφαλιστική εταιρία των ΗΠΑ, παραχωρώντας της 85 δισεκατομμύρια δολάρια έναντι 79,9% του κεφαλαίου της, πράγμα που δεν εμπόδισε μια

νέα μεγάλη πτώση στα διεθνή χρηματιστήρια στις 17/9/2008. Στις 18/9/2008 η βρετανική τράπεζα Lloyds TSB αγόρασε την ανταγωνίστριά της HBOS λίγο πριν η τελευταία κηρύξει πτώχευση.

Στις 18/9/2008 επίσης, ο Αμερικανός υπουργός οικονομικών Henry Paulson ανακοίνωσε το περίφημο πρόγραμμα διάσωσης των τραπεζών των 700 δισεκατομμυρίων δολαρίων, το οποίο στήριξε δημόσια την επομένη ο Bush κάνοντας έκκληση για «άμεση δράση» προκειμένου να διασωθεί το τραπεζικό σύστημα. Ο δείκτης χρηματιστηριακών αξιών CAC 40 (της Γαλλίας) εκτοξεύθηκε στιγμιαία στις 4.324,87 μονάδες (αύξηση 9,27%).

Στις 23/9/2008, στη Γενική Συνέλευση του Οργανισμού Ηνωμένων Εθνών (ΟΗΕ) κυριάρχησε η συζήτηση για την κρίση. Ωστόσο, ο Bush επέλεξε να μιλήσει για την τρομοκρατία αντί για την κρίση. Σε μια ομιλία 22 λεπτών χρησιμοποίησε τον όρο «τρομοκρατία» 32 φορές, προκαλώντας τον χλευασμό των εκπροσώπων πολλών άλλων χωρών: «Υπάρχουν μέρες που φανερώνουν την πτώση μιας παγκόσμιας δύναμης μέσα από μια ομιλία. Ένα πρόσωπο μπορεί να πει τα πάντα, όπως και ο τόνος και βέβαια το κείμενο ή οι αντιδράσεις του κοινού», σχολίασε το γερμανικό περιοδικό *Der Spiegel*, σε ένα τεύχος με κεντρικό θέμα την κρίση.¹⁶

Στις 26/9/2008 ο βελγο-ολλανδικός τραπεζικός και ασφαλιστικός όμιλος Fortis καταρρέει, ενώ στις ΗΠΑ η τράπεζα JP Morgan πέτυχε με την συνδρομή των νομισματικών αρχών τον έλεγχο της ανταγωνίστριάς της Washington Mutual. Στις 28/9/2009, κρατικοποιήθηκε στη Μεγάλη Βρετανία η τράπεζα Bradford and Bingley, ενώ οι νομισματικές αρχές του Βελγίου, της Ολλανδίας και του Λουξεμβούργου ρευστοποίησαν τον όμιλο Fortis.

Στις 29/9/2008 το αμερικανικό κογκρέσο απέρριψε το πρόγραμμα Paulson. Η Wall Street κατέρρευσε χάνοντας σχεδόν 780 μονάδες, τα ευρωπαϊκά χρηματιστήρια γνώρισαν πολύ σημαντικές πτώσεις, όπως και το χρηματιστήριο της Βραζιλίας στο οποίο η πτώση έφθασε το 10%. Την επομένη οι νομισματικές αρχές της Γαλλίας και του Βελγίου διέσωσαν την τράπεζα Dexia ανακοινώνοντας την μερική κρατικοποίησή της, με αποτέλεσμα ο δείκτης CAC 40 να ανακτήσει 1,99%.

Παρά το γεγονός ότι το αμερικανικό κογκρέσο υιοθέτησε τελικά το πρόγραμμα Paulson με κάποιες αλλαγές ως προς την αρχική του εκδοχή την 1^η του Οκτώβρη και παρά το γεγονός ότι στη σύνοδο κορυφής των τεσσάρων οικονομικά ισχυρότερων χωρών της Ε.Ε στις 4 του μήνα (Γερμανία, Μεγάλη Βρετανία, Γαλλία και Ιταλία) αυτές οι χώρες δεσμεύτηκαν να στηρίξουν τις τράπεζες και τις ασφαλιστικές εταιρίες στην Ευρώπη (χωρίς όμως να υιοθετήσουν την ιδέα ενός κοινού ταμείου αντιμετώπισης της κρίσης), ο Οκτώβρης ήταν εξίσου «μαύρος» όσο και ο Σεπτέμβρης.

Στις 5/10/2008 η Γερμανία υποχρεώθηκε να υιοθετήσει ένα πρόγραμμα διάσωσης της τράπεζας Hypo Real Estate 15 δισεκατομμυρίων ευρώ. Η Γερμανία αποφάσισε επίσης να εγγυηθεί χωρίς όριο όλες τις προσωπικές καταθέσεις στις τράπεζες. Την ίδια μέρα, η γαλλική BNP Paribas, η ίδια τράπεζα που υποχρεώθηκε να κλείσει τρία από τα «δυναμικά» της ταμεία (όπως είδαμε πιο πάνω), αγόρασε τον Fortis για 14,7 δισεκατομμύρια ευρώ.

Ωστόσο, τα κυβερνητικά προγράμματα και οι δεσμεύσεις για την αντιμετώπιση της κρίσης δεν έπεισαν τις χρηματιστηριακές αγορές. Την «μαύρη Δευτέρα» του Οκτώβρη (6/10/2008) κατέρρευσαν τα διεθνή χρηματιστήρια. Ο δείκτης CAC 40 έπεσε κατά 9,04% στις 3.717,98

¹⁶ *Der Spiegel*, Nr. 40, 29/9/2008, σ. 20.

μονάδες καταγράφοντας την μεγαλύτερη πτώση της ιστορίας του. Ο δείκτης Dow Johns με πτώση 3,58% έκλεισε στις 10.000 μονάδες, στο χαμηλότερο επίπεδο από το 2004. Το Λονδίνο έκλεισε με ζημιές 7,85%, η Φρανκφούρτη με 7,07%, η Ζυρίχη με 6,12%, ενώ η Μόσχα με ζημιές-ρεκόρ της τάξης του 19%.

Στις 7/10/2008 οι υπουργοί οικονομικών της Ε.Ε. συνήλθαν στο Λουξεμβούργο και συμφώνησαν τις βασικές αρχές ενδεχόμενων προγραμμάτων αντιμετώπισης της χρηματοπιστωτικής κρίσης. Το κατώτατο ποσό εγγύησης των τραπεζικών καταθέσεων στα κράτη μέλη της Ένωσης ορίστηκε στις 50.000 ευρώ αντί στις 20.000. Ωστόσο, δεν επιτεύχθηκε η δημιουργία κοινού ευρωπαϊκού ταμείου για αντιμετώπιση της κρίσης. Η Ισπανία, που δεν κλήθηκε στη σύνοδο των μεγάλων χωρών της Ε.Ε. στις 4/10/2008, έθεσε σε εφαρμογή το δικό της πρόγραμμα αντιμετώπισης της κρίσης.

Τη «μαύρη Δευτέρα» του Οκτώβρη διαδέχθηκε η «μαύρη Τετάρτη» (8/10/2008). Τα διεθνή χρηματιστήρια, περιλαμβανομένων βεβαίως των ευρωπαϊκών, καταρρέουν κυριολεκτικά από τις ΗΠΑ μέχρι την Ιαπωνία, παρά την απόφαση των μεγάλων κεντρικών τραπεζών να μειώσουν τα βασικά επιτόκιά τους. Η Μεγάλη Βρετανία αγόρασε εν μέρει το τραπεζικό σύστημα της χώρας έναντι ενός ποσού 50 δισεκατομμυρίων στερλινών (65 δισεκατομμύρια ευρώ με την τότε ισοτιμία). Το Διεθνές Νομισματικό Ταμείο (ΔΝΤ) προέβλεψε μια δραματική επιβράδυνση της παγκόσμιας μεγέθυνσης.

Η καταστροφή συνέχισε και τις επόμενες δύο μέρες: Από το κραχ του 1987, η 9^η Οκτωβρίου ήταν η χειρότερη μέρα του αμερικανικού χρηματιστηρίου. Ο δείκτης Dow Johns με ζημιές 7,33% έπεσε στις 8.579,19 μονάδες. Στις 10/10/2008 κατέρρευσαν τα χρηματιστήρια στην Ασία επηρεασμένα από την ιστορική πτώση της Wall Street την προηγούμενη και τα ευρωπαϊκά χρηματιστήρια γνώρισαν μια νέα πτώση. Η ιαπωνική ασφαλιστική εταιρία Yamato Life κήρυξε πτώχευση, ενώ το Λονδίνο – η πάλε ποτέ πρωτεύουσα του νεοφιλελευθερισμού και της Θάτσερ – έκανε έκκληση στα κράτη να ακολουθήσουν την «επαναστατική» της συνταγή: να κρατικοποιήσουν εν μέρει το τραπεζικό τους σύστημα!

Στις 11/10/2008, μπροστά στην μεγάλη κλιμάκωση της κρίσης, το G7 (ΗΠΑ, Καναδάς, Ηνωμένο Βασίλειο, Γερμανία, Γαλλία, Ιταλία και Ιαπωνία) δεσμεύτηκαν να μην αφήσουν καμιά άλλη μεγάλη τράπεζα να καταρρεύσει. Την επομένη, τα κράτη μέλη της ζώνης ευρώ, σε ειδική σύνοδο για την κρίση στο Παρίσι, αποφάσισαν να εγγυηθούν τις πράξεις χρηματοδότησης των τραπεζών μέχρι το τέλος του 2009, ενώ το θέμα του ενδοτραπεζικού δανεισμού χαρακτηρίστηκε ως η ύψιστη προτεραιότητα της πολιτικής τους για αντιμετώπιση της κρίσης.

Στις 13/10/2008 τα μεγάλα κράτη της Ε.Ε. παρουσίασαν τα εθνικά προγράμματά τους για διάσωση του τραπεζικού συστήματος. Το προβλεπόμενο ποσό χρηματοδότησης ή εγγύησης των χρηματοδοτήσεων των τραπεζών πλησιάζει τα 1.700 δισεκατομμύρια ευρώ. Τα χρηματιστήρια αντέδρασαν θετικά σ' αυτές τις εξελίξεις. Στις ΗΠΑ και την Γαλλία καταγράφηκαν ιστορικά ημερήσια κέρδη: Οι δείκτες Dow Johns και CAC 40 αυξήθηκαν κατά 11,50% και 11, 18% αντίστοιχα. Την επομένη ακολούθησε ο δείκτης Nikkei της Ιαπωνίας με μια ιστορική αύξηση της τάξης του 14,15%.

Ωστόσο, στις 15/10/2008 καταγράφηκαν νέες μεγάλες πτώσεις στα διεθνή χρηματιστήρια. Στις ΗΠΑ σημειώθηκε η πιο μεγάλη πτώση από το κραχ του 1987. Την ίδια μέρα, στη σύνοδο των Βρυξελλών τα ευρωπαϊκά κράτη ζήτησαν μια παγκόσμια σύνοδο κορυφής για την κρίση. Στις

22/10/2008 οι ΗΠΑ ανακοίνωσαν την σύνοδο του G20 που προγραμματίστηκε για τα μέσα Νοεμβρίου. Στις 29/11/2008 η FED μείωσε εκ νέου το βασικό της επιτόκιο.

Ο Νοέμβριος, αν και υπήρξε λιγότερο εντυπωσιακός από τους προηγούμενους μήνες κατέστησε σαφές για όλους ότι οι επιπτώσεις της χρηματοπιστωτικής οικονομίας στην παραγωγή θα είναι δραματικές. Η εκλογή του Barack Obama στην προεδρία των ΗΠΑ καθυσήχασε μόνο βραχυπρόθεσμα τα χρηματιστήρια και δεν ανέκοψε την πτωτική τους τάση παρά τις μεγάλες διακυμάνσεις που παρουσίασαν κατά τη διάρκεια της κρίσης. Στις 7/11/2008, η μεγαλύτερη αυτοκινητοβιομηχανία των ΗΠΑ General Motors ανακοίνωσε ότι αντιμετωπίζει κίνδυνο ρευστότητας για το 2009, ενώ στις 13/11/2008 ο ΟΟΣΑ (Οργανισμός Οικονομικής Συνεργασίας και Ανάπτυξης) προέβλεψε μείωση του Παγκόσμιου ΑΕΠ κατά 0,3% το 2009. Εν τω μεταξύ, στις 9/11/2008 η Κίνα ανακοίνωσε πρόγραμμα τόνωσης της οικονομίας 455 δισεκατομμυρίων ευρώ.

Η σύνοδος κορυφής του G20 πραγματοποιήθηκε στις 15/11/2008, χωρίς να προσθέσει τίποτα το ουσιαστικό στα ήδη υφιστάμενα εθνικά προγράμματα αντιμετώπισης της κρίσης. Η μηνιαία γαλλική εφημερίδα *Le Monde diplomatique* του Δεκεμβρίου κυκλοφόρησε με τον χαρακτηριστικό πρωτοσέλιδο τίτλο: «Ένα G20 για το τίποτα».

1.2.2 Υποτίμηση των κινδύνων και καθυστέρηση στην αντιμετώπιση της κρίσης

Από το πιο πάνω σύντομο χρονικό της κρίσης φαίνεται καθαρά, πέρα απ' το γεγονός ότι η τελευταία παίρνει όλο και πιο διεθνή ή παγκόσμιο χαρακτήρα, μεταφέρθηκε ήδη από το τραπεζικό σύστημα, στις ασφάλειες, στο χρηματιστήριο, στο κράτος που αναλαμβάνει να στηρίξει το χρηματοπιστωτικό σύστημα με δημόσιο χρήμα δημιουργώντας έτσι μεγαλύτερα δημοσιονομικά ελλείμματα και χρέη, στην παγκόσμια πραγματική οικονομία, αλλά και στις διακρατικές σχέσεις και τους παγκόσμιους συσχετισμούς δυνάμεων: Οι ΗΠΑ δεν είναι πλέον μια αδιαμφισβήτητη παγκόσμια ηγεμονική δύναμη ικανή να αποφασίζει και να δρα μονομερώς, χωρίς να λαμβάνει υπόψη καμιά άλλη μεγάλη ή περιφερειακή δύναμη.

Οι κυβερνητικές παρεμβάσεις με τα διάφορα εθνικά προγράμματα αντιμετώπισης της κρίσης φαίνεται να απέτρεψαν το χειρότερο δυνατό σενάριο, δηλαδή μια πλήρη και μακροπρόθεσμη παραλυσία του χρηματοπιστωτικού συστήματος που θα είχε αποτέλεσμα μια κυριολεκτική κατάρρευση της παραγωγής. Ωστόσο, σε ένα πρώτο στάδιο τουλάχιστον, η διαχείριση της κρίσης υπήρξε σπασμωδική, με το κομμάτι θα έλεγε κανείς, χωρίς να καταστρωθεί ένα ολοκληρωμένο σχέδιο αντιμετώπισής της.

Θα μπορούσε να χωρίσει κανείς τη διαχείριση της κρίσης σε δύο περιόδους: πριν και μετά τα μέσα Σεπτεμβρίου 2008 στις ΗΠΑ και πριν και μετά τα μέσα Οκτωβρίου στην Ευρώπη. Η αδιαφάνεια των αγορών δεν επέτρεψε τη σωστή εκτίμηση του ελλοχεύοντος κινδύνου. Το καλοκαίρι του 2007, νομισματικές αρχές και κυβερνήσεις πίστευαν ότι η κρίση είναι δυνατό να αντιμετωπισθεί με μερικές δεκάδες δισεκατομμύρια δολάρια κατά την εξέλιξή της και κυρίως ότι δεν θα έχει αισθητές επιπτώσεις στην παραγωγική διαδικασία. Θεωρούσαν ακόμη τις αγορές ικανές να αυτορυθμιστούν διανύοντας μια διορθωτική φάση λιτότητας μετά τις «υπερβολές» που οδήγησαν στην κρίση. Συνεπώς, βάσει αυτής της λανθασμένης θεώρησης, οι παρεμβάσεις των αρχών θα έπρεπε να είναι όσο το δυνατό λιγότερες για να μην δημιουργείται και η αίσθηση ότι η αποτυχημένη κερδοσκοπία θα αποζημιώνεται με δημόσιο χρήμα. Μετά την κατάρρευση της επενδυτικής τράπεζας Bear Stearns και την εξαγορά της τον Μάρτιο του 2008 άρχισαν να υποψιάζονται το μέγεθος του προβλήματος. Ωστόσο, ακόμη και μετά την κατάρρευση των οργανισμών Fanny Mae και Freddy Mac αρχές Σεπτεμβρίου και την κρατική

κηδεμονία που τους επιβλήθηκε, οι αρχές πίστευαν ακόμη ότι η κρίση δεν θα ξεφύγει από κάποια τμήματα της αγοράς, έστω κι αν τα τελευταία ήταν πολύ πιο μεγάλα απ' ό,τι πίστευαν αρχικά.

Οι νομισματικές αρχές και οι κυβερνήσεις συνειδητοποίησαν το μέγεθος της επερχόμενης καταστροφής της «χρηματικής οικονομίας» (finance) και τις αναπόφευκτες συνέπειες της στην πραγματική οικονομία μετά την κατάρρευση της τράπεζας Lehman Brothers που προκάλεσε την παράλυση του τραπεζικού συστήματος και τον γενικευμένο χρηματιστηριακό πανικό σε παγκόσμια κλίμακα.

Από τα μέσα Σεπτεμβρίου, όταν η πλήρης και κυριολεχτική κατάρρευση του χρηματοπιστωτικού συστήματος ήταν πλέον ορατή με γυμνό μάτι, οι νομισματικές αρχές και το υπουργείο οικονομικών των ΗΠΑ αντιλήφθηκαν ότι δεν είναι πλέον δυνατό να αντιμετωπισθεί η κρίση, χωρίς μια ριζική, σχεδιασμένη και συντονισμένη παρεμβατική πολιτική.

Όταν απέτυχε η εξαγορά της Lehman Brothers από την Barclays, παρά τις προσπάθειες του υπουργείου οικονομικών των ΗΠΑ για να καταλήξουν οι διαπραγματεύσεις σε συμφωνία, ο Paulson αποφάσισε να αφήσει την αμερικανική τράπεζα, με ενεργητικό 630 δισεκατομμυρίων δολαρίων, να καταρρεύσει. Για να αποφευχθεί μια ενδοτραπεζική κρίση ρευστότητας, όμοια μ' αυτήν που παρατηρήθηκε όταν κατέρρευσε η Bear Stearns τον Μάρτιο, η FED αποφάσισε να δανείσει τις επενδυτικές τράπεζες έναντι μιας μεγάλης «ποικιλίας» τίτλων. Ο Paulson πέτυχε επίσης τη δημιουργία του ιδιωτικού ταμείου διαχείρισης 70 δισεκατομμυρίων δολαρίων, που αναφέραμε πιο πάνω.

Ωστόσο, παρά τα μέτρα που πήραν όταν άφησαν την Lehman Brothers να καταρρεύσει, οι αμερικανικές αρχές υποτίμησαν τον κίνδυνο. Βασισμένες στην εμπειρία του επεισοδίου της Bear Stearns, πίστευαν ακόμη στην αποτελεσματικότητα της ιδιωτικής ασφάλισης. Οι ασφάλειες τίτλων στις ΗΠΑ βασίζονται στην αγορά κάποιων άλλων τίτλων, που λειτουργούν ως ασφάλιση: Πρόκειται για τους τίτλους CDS (Credit Default Swaps), που στην περίπτωση της Bear Stearns τον Μάρτιο, έσωσαν τους δανειστές της. Σ' αυτή την περίπτωση, μόνο οι μέτοχοι υπέστησαν σοβαρές ζημιές, όχι όμως και οι κάτοχοι χρεογράφων, δηλαδή οι δανειστές της Bear Stearns που εξαργύρωσαν τους τίτλους CDS που κατείχαν.

Η αγορά CDS λειτουργεί ως εξής: Ασφαλιστικές εταιρίες, κερδοσκοπικά ταμεία, τράπεζες και άλλοι οργανισμοί της «χρηματικής οικονομίας» εκδίδουν τίτλους CDS που πουλούν στην ελεύθερη αγορά ως προστασία στους δανειστές παραγωγικών ή μη παραγωγικών δραστηριοτήτων. Όπως οι ασφάλειες οχημάτων π.χ. διαχέουν τις ζημιές των ατυχημάτων στο σύνολο των ασφαλισμένων ιδιοκτητών, οι τίτλοι CDS διαχέουν τις ζημιές μη εξόφλησης των χρεών στους δανειστές, οι οποίοι ουσιαστικά ανταλλάσσουν μεταξύ τους τον κίνδυνο και τις ζημιές των δανείων που παραχώρησαν. Πέρα από την αδιαφάνειά της, αυτή η αγορά έχει μια περίεργη ιδιαιτερότητα που δεν ισχύει στην περίπτωση των κλασικών ασφαλειών: Δεν μπορώ π.χ να ασφαλίσω ένα αυτοκίνητο αξίας 10.000 ευρώ για υλικές ζημιές σ' αυτό το αυτοκίνητο 50.000 ευρώ και κυρίως δεν μπορώ να αγοράσω ασφάλεια για ένα αυτοκίνητο που δεν έχω. Οι τίτλοι CDS, ενώ υποτίθεται ότι ασφαλίζουν τους δανειστές έναντι ενός δανειολήπτη που ενδέχεται να μην είναι σε θέση να εξυπηρετήσει τα χρέος του, είναι δυνατό να ασφαλίζουν για

πολύ μεγαλύτερα ποσά απ' ό,τι το συγκεκριμένο χρέος. Με άλλους όρους, αυτοί οι τίτλοι, αν και «ασφαλιστικοί», διέπονται και οι ίδιοι από την λογική της «οικονομίας-καζίνο».¹⁷

Όπως και οι αμερικανικές αρχές, οι επενδυτές σε τίτλους CDS για το χρέος της Lehman Brothers υποτίμησαν το φαινόμενο ντόμινο που θα δημιουργούσε η κατάρρευσή της. Μόλις πτώχευσε, οι πωλητές CDS συμπαρασύρθηκαν στην καταστροφή γιατί αδυνατούσαν να πληρώσουν τους αγοραστές. Έτσι η κρίση χτύπησε τον ασφαλιστικό τομέα, τα κερδοσκοπικά ταμεία και τα χρηματιστήρια και δημιούργησε ένα γενικευμένο πανικό που μόνο με τον αντίστοιχο του 1929 είναι δυνατό να συγκριθεί. Ενώ πτώχευσε ο ασφαλιστικός κολοσσός AIG, τα κερδοσκοπικά ταμεία και οι λεγόμενοι «θεσμικοί επενδυτές» γενικότερα άρχισαν να ξεφορτώνονται μαζικά μετοχές, κυρίως τραπεζικές μετοχές. Η κρατικοποίηση της AIG, η συνεχής μείωση του βασικού επιτοκίου της FED και η ανακοίνωση προγραμμάτων διάσωσης της οικονομίας όχι δεκάδων αλλά εκατοντάδων πλέον δισεκατομμυρίων δεν απέτρεψε την «ελεύθερη» πτώση των χρηματιστηριακών αξιών του Σεπτεμβρίου και του Οκτωβρίου στον ανεπτυγμένο κόσμο και τις αναδυόμενες αγορές. Τα πρώτα θύματα αυτού του «ξεφορτώματος», υπήρξαν οι δύο μεγάλες επενδυτικές τράπεζες των ΗΠΑ που απέμειναν: η Goldman Sachs και η Morgan Stanley.

Αξίζει να σημειωθεί ότι η αγορά CDS είναι μια αγορά 62.000 δισεκατομμυρίων δολαρίων. Κάποιοι αναλυτές την χαρακτήρισαν ως μια άλλη ωρολογιακή βόμβα, παρά την κρατικοποίηση της AIG.¹⁸

Οι προαναφερθείσες προσπάθειες των αμερικανικών αρχών να προλάβουν μια νέα κρίση ρευστότητας των τραπεζών δεν απέδωσαν τα αναμενόμενα. Η κρίση πήρε τέτοιες διαστάσεις που δεν θα μπορούσε να αφήσει ανεπηρέαστο τον ενδοτραπεζικό δανεισμό. Το ημερήσιο ενδοτραπεζικό επιτόκιο από 1% στις 15 Σεπτεμβρίου εκτινάχθηκε στο 6,4% στις 16. Παρά την πτώση του μετά την 16^η Σεπτεμβρίου έφθασε στο 6,9% στις 30 του ίδιου μήνα. Παρ' όλα αυτά, η καχυποψία της μιας τράπεζας για την άλλη ήταν τόσο μεγάλη που ούτε και με αυτό το αστρονομικό επιτόκιο (6,9% την ημέρα!) δεν ήθελαν να δανείσουν η μια την άλλη.

Η κατάρρευση της Lehman Brothers συμπαρέσυρε και τα ταμεία βραχυπρόθεσμου δανεισμού. Η πτώχευση ενός από αυτά που επένδυσε στη Lehman Brothers, του ταμείου Reserve Primary Fund, οδήγησε σε μια γενικευμένη κρίση της αγοράς του τριμηνιαίου δανεισμού, στην οποία καταφεύγουν συχνά οι τράπεζες και οι πολυεθνικές εταιρίες για να χρηματοδοτήσουν τις δραστηριότητές τους.

Η κρίση μεταφέρθηκε στην Ευρώπη, κυρίως, μέσω του αγγλικού χρηματοπιστωτικού συστήματος. Η εξαγορά της αγγλικής τράπεζας HBOS που πτώχευσε από την Lloyds TSB και παρόμοιες συγκεντρώσεις κεφαλαίου σε άλλα ευρωπαϊκά κράτη καθιέρωσαν μια κατάσταση όπου οι κανόνες κατά της διαμόρφωσης ολιγοπωλιακών ή μονοπωλιακών πλεονεκτημάτων αδρανοποιήθηκαν.

Ο συνδυασμός της κρίσης ρευστότητας, της κρίσης εμπιστοσύνης του επενδυτικού κοινού και της χρηματιστηριακής κρίσης των τραπεζικών μετοχών δημιούργησε μια κατάσταση όπου και η ύπαρξη ακόμα ιδιωτικών τραπεζών ήταν πλέον αβέβαιη. Δεν είναι καθόλου τυχαίο που το πρόγραμμα Paulson των 700 δισεκατομμυρίων δολαρίων ανακοινώθηκε μόλις τρεις μέρες

¹⁷ Βλέπε Christian Chavagneux, « Comment les États ont sauvé le capitalisme », *Alternatives économiques*, n° 274, novembre 2008.

¹⁸ Βλέπε Michel Aglietta, « 10 clés pour comprendre la crise », *Nouvel Observateur*, 25 septembre 2008 ή <http://www.cepii.fr/francgraph/pageperso/aglietta.htm>

μετά την κατάρρευση της Lehman Brothers. Το ομοσπονδιακό κράτος σε κατάσταση ομηρίας αποφάσισε να αγοράσει ουσιαστικά τα τοξικά απόβλητα των τραπεζών.

Για να εγκρίνουν το πρόγραμμα Paulson, οι δημοκρατικοί επέβαλαν κάποιες αλλαγές, όπως το δικαίωμα συμμετοχής του κράτους στο κεφάλαιο των τραπεζών, τον πολιτικό έλεγχο της διαδικασίας ρευστοποίησης των τραπεζών, τη μείωση των σκανδαλωδών απολαβών των διευθυντικών στελεχών των προβληματικών τραπεζών και την αύξηση του ποσού εγγύησης καταθέσεων από 100.000 δολάρια σε 250.000. Μετά από πολλές μέρες διαπραγματεύσεων και μια απόρριψη του σχεδίου, χρειάστηκαν 2 εβδομάδες μέχρι τελικά να ψηφιστεί το πρόγραμμα αρχές Οκτωβρίου.

Στην Ευρώπη η υποτίμηση του κινδύνου και η καθυστέρηση στα μέτρα αντιμετώπισης του ήταν ακόμη πιο μεγάλες απ' ό,τι στις ΗΠΑ. Έπρεπε να καταρρεύσουν και τράπεζες της ηπειρωτικής Ευρώπης μετά την κατάρρευση της Lehman Brothers, όπως π.χ η Fortis, η Dexia, η Hypo Real Estate τέλη Σεπτεμβρίου αρχές Οκτωβρίου του 2008 για να καταλάβουν οι ευρωπαϊκές αρχές το μέγεθος της κρίσης και την ταχύτητα διάδοσής της και να εγκαταλείψουν τη διαχείριση της κρίσης με το κομμάτι.

Τα εθνικά προγράμματα αντιμετώπισης της κρίσης των 1.700 δισεκατομμυρίων δολαρίων που ανακοινώθηκαν στις 13/10/2008 διέπονται στη φιλοσοφία τους από τις βασικές πτυχές του προγράμματος του Gordon Brown για τη διάσωση του αγγλικού τραπεζικού συστήματος:

Καταρχήν οι κυβερνήσεις πρέπει να προτείνουν στις τράπεζες να ανταλλάξουν το ενεργητικό τους που έχασε τη ρευστότητά του, με άλλους όρους τα τοξικά τους απόβλητα, με κρατικά ομόλογα. Παράλληλα, οι κεντρικές τράπεζες πρέπει να διαβεβαιώσουν τις τράπεζες ότι θα τις ρευστοποιούν όταν χρειάζεται χωρίς περιορισμούς.

Έπειτα, τα κράτη πρέπει να εγγυηθούν τα τραπεζικά χρεόγραφα μεσοπρόθεσμοι δανεισμού (από μερικούς μήνες μέχρι τρία χρόνια). Αυτό σημαίνει ότι, για να αρχίσει ξανά ο ομαλός μεσοπρόθεσμος ενδοτραπεζικός δανεισμός, το κράτος αναλαμβάνει να πληρώσει το τίμημα ενδεχόμενων αδυναμιών εξόφλησης του χρέους των τραπεζών έναντι άλλων τραπεζών. Αυτό το μέτρο ισχύει και για τα μεσοπρόθεσμα χρέη παραγωγικών επιχειρήσεων έναντι τραπεζών. Ένα ανάλογο μέτρο είχε ήδη πάρει και η FED, ανακοινώνοντας ότι θα αγοράζει η ίδια τραπεζικά χρεόγραφα που δεν βρίσκουν αγοραστή.

Τέλος, μερική κρατικοποίηση των τραπεζών: Τα κράτη αγοράζουν εν μέρει τις τράπεζες προσφέροντας τους έτσι τα κεφάλαια που έπαιρναν άλλοτε από την ελεύθερη αγορά.

Μ' αυτά τα εθνικά προγράμματα συνολικής αντιμετώπισης της κρίσης στις ΗΠΑ και την Ευρώπη φαίνεται να έχει τεθεί υπό έλεγχο, προς το παρόν τουλάχιστον, μια χρηματοπιστωτική κρίση που οι κυβερνήσεις άφησαν να πάρει κυριολεκτικά πρωτοφανείς διαστάσεις. Ωστόσο, ο φαύλος κύκλος της οικονομικής κρίσης δεν έκλεισε, ανεξάρτητα από τις θετικές ή αρνητικές εξελίξεις της χρηματοπιστωτικής της πτυχής. Οι κυβερνήσεις συνεχίζουν να είναι πίσω από τα γεγονότα διότι δεν φαίνονται διατεθειμένες να αποδεχτούν την αποτυχία ενός ολόκληρου μοντέλου ανάπτυξης, του οποίου η χρηματοπιστωτική απορρύθμιση που οδήγησε στην κρίση δεν είναι παρά ένα μικρό μέρος. Οι λέξεις «ρύθμιση» και «κρατική παρέμβαση», λέξεις μέχρι χθες ακόμη «αναχρονιστικές» και «παρωχημένες», βρίσκονται τώρα σε όλα τα επίσημα χείλη. Όμως, με την ίδια δογματική επιμονή των τελευταίων τριάντα χρόνων, η χρήση αυτών των λέξεων «απαγορεύεται» ακόμη σε όλες τις άλλες πτυχές της οικονομικής ζωής πλην αυτής της «χρηματικής οικονομίας». Η ρύθμιση της αγοράς εργασίας π.χ. συνεχίζει να αποτελεί

«αναχρονισμό», ωσάν το απορυθμισμένο χρηματοπιστωτικό σύστημα να λειτουργούσε ανεξάρτητα και αυτόνομα από την παραγωγική οικονομία.

Πόσο θα είναι το τελικό τίμημα που θα κληθεί να πληρώσει ο φορολογούμενος για να διασωθούν οι τράπεζες. Πόσες από αυτές τις 3.000 δισεκατομμύρια ευρώ των διαφόρων κρατικών προγραμμάτων, μέρος των οποίων θυσιάστηκε ήδη, θα δαπανηθεί τελικά για να εξευμενιστεί το σύστημα; Κανείς δεν ξέρει. Γνωρίζουμε, ωστόσο, ότι ο φορολογούμενος επιφορτίστηκε ήδη με μερικές εκατοντάδες δισεκατομμύρια αυτού του αστρονομικού ποσού, χωρίς να ληφθούν υπόψη τα δισεκατομμύρια των κεντρικών τραπεζών με σκοπό την ρευστοποίηση των ιδιωτικών τραπεζών.

Τα τελευταία, στο βαθμό που αποτελούν βραχυπρόθεσμα δάνεια στις ιδιωτικές τράπεζες, αποτελούν κατά κύριο λόγο μια βραχυπρόθεσμη καθαρή δημιουργία χρήματος έναντι ιδιωτικών τραπεζικών τίτλων που λειτουργούν ως εγγύηση. Στο βαθμό, όμως, που οι ιδιωτικές τράπεζες επιστρέφουν τα δανεικά στις κεντρικές τράπεζες ακυρώνεται αυτή η δημιουργία χρήματος.

Η διάσωση του χρηματοπιστωτικού συστήματος δεν βασίζεται σε μια καθαρή δημιουργία χρήματος, αλλά σε μια ανακατανομή της αποταμίευσης. Τα χρήματα που δαπανά πραγματικά το κράτος, και όχι αυτά που απλώς υπόσχεται για να εγγυηθεί τον ενδοτραπεζικό δανεισμό ή για να εγγυηθεί ιδιωτικές καταθέσεις κ.λπ., προέρχονται από την πώληση κρατικών ομολόγων. Συνεπώς αποτελούν μέρος της αποταμίευσης, το οποίο αντί να επενδύεται στον ιδιωτικό τομέα επενδύεται σε ασφαλείς κρατικούς τίτλους. Ωστόσο, αυξάνεται το κρατικό χρέος και μαζί μ' αυτό οι τόκοι που θα κληθεί να πληρώσει ο φορολογούμενος. Όπως και κατά τις προηγούμενες δεκαετίες, οι δημοσιονομικές περικοπές – για να μην ξεπερνούν τα δημοσιονομικά ελλείμματα κάποια καθορισμένα όρια: 3% του ΑΕΠ στην ζώνη ευρώ και στα ευρωπαϊκά κράτη που προτίθενται να υιοθετήσουν το ευρώ – δεν επιβάλλονται διότι το ισοζύγιο τρεχόντων κρατικών εσόδων και δαπανών είναι αρνητικό, αλλά για να αποπληρωθούν οι τόκοι του δημόσιου χρέους ή/και για να μειωθεί το τελευταίο. Ενώ λοιπόν τα περίφημα golden boys (τα χρυσοπληρωμένα παιδιά) των κατεστραμμένων τραπεζών, αυτά ακριβώς που οδήγησαν στην καταστροφή το παγκόσμιο χρηματοπιστωτικό σύστημα, αποσύρονται με αποζημιώσεις εκατομμυρίων ευρώ το καθένα για τις όντως αξιοσημείωντες υπηρεσίες τους (κατάφεραν να δημιουργήσουν τη μεγαλύτερη χρηματοπιστωτική κρίση της καπιταλιστικής ιστορίας), ο φορολογούμενος καλείται να πληρώσει το τίμημα της καταστροφής με νέες περικοπές σε βασικές υπηρεσίες (υγεία, παιδεία κ.λπ.) ή/και με αύξηση των φόρων. Μαζί με την κρίση στις διαδικασίες αξιοποίησης του κεφαλαίου, διαβρώνονται οι πολιτιστικές αξίες του δυτικού πολιτισμού, ή μάλλον ότι απέμεινε απ' αυτές μετά από 30 χρόνια νεοφιλελεύθερης διαχείρισης. Ίσως τελικά, υπό μία έννοια, ο Μαρξ αδίκως να ειρωνεύτηκε τον τραπεζίτη G. M. Bell που θεωρούσε τις τράπεζες «θηρσκευτικά ιδρύματα».

Κεφάλαιο 2: Η κρίση του ακραίου καπιταλισμού

«Αν υποθέσουμε αμετάβλητους όλους τους άλλους όρους [π.χ. τη μάζα του κέρδους για την ιδιωτική κατανάλωση του κεφαλαιοκράτη], η μάζα του κέρδους που προορίζεται να ξαναμετατραπεί σε κεφάλαιο, θα εξαρτηθεί από τη μάζα του κέρδους που πραγματοποιήθηκε και, επομένως, από τη διεύρυνση του ίδιου του προτσές αναπαραγωγής. Αν όμως αυτή η νέα συσσώρευση σκοντάψει σε δυσκολίες στη χρησιμοποίησή της, σε έλλειψη σφαιρών τοποθέτησης, αν υπάρχει δηλαδή υπερπλήρωση των κλάδων παραγωγής και υπερπροσφορά κεφαλαίου για δανεισμό, τότε η πληθώρα αυτή του δανείσιμου χρηματικού κεφαλαίου δείχνει μόνο τα όρια της κεφαλαιοκρατικής παραγωγής. Η κερδοσκοπία με τις πιστώσεις που ακολουθεί αποδεικνύει ότι δεν υπάρχει θετικό εμπόδιο στη χρησιμοποίηση αυτού του πλεονάζοντος κεφαλαίου. Υπάρχει ωστόσο ένα εμπόδιο που δημιουργείται πάνω στη βάση των νόμων αξιοποίησης του, πάνω στη βάση των ορίων μέσα στα όποια το κεφάλαιο μπορεί να αξιοποιείται σαν κεφάλαιο. [...]

Μαζί με την πληθώρα αυτή πρέπει, επομένως, να αυξάνει και η ανάγκη να εξωθηθεί το προτσές της παραγωγής πέρα από τα κεφαλαιοκρατικά του όρια: υπερεμπόριο, υπερπαραγωγή, υπερπίστωση.»

Καρλ Μαρξ, *Κεφάλαιο*, τρίτος τόμος, ό. π., σσ. 638-639.

Η κρίση του χρηματοπιστωτικού συστήματος δεν προέκυψε από μian αδυναμία αποτελεσματικού ελέγχου των τραπεζών και των χρηματιστηρίων από τις νομισματικές αρχές ή το κράτος. Αντιθέτως, οι απορυθμίσεις του χρηματοπιστωτικού συστήματος, όπως και η άρση των περιορισμών στην παγκόσμια διακίνηση κεφαλαίων που οδήγησε στην «παγκοσμιοποίηση» του χρηματικού κεφαλαίου¹⁹ αποτελούν αναπόσπαστο μέρος ενός μοντέλου οικονομικής ανάπτυξης που κυριάρχησε προοδευτικά στον ανεπτυγμένο κόσμο μετά τη σύνοδο κορυφής των πέντε σημαντικότερων οικονομιών του πλανήτη το 1979 στο Τόκιο. Πρόκειται για το «νεοφιλελεύθερο μοντέλο», όπως επικράτησε να ονομάζεται στο χώρο της κριτικής σκέψης.

2.1 Συντηρητική παλινόρθωση

Ο Pierre Bourdieu χαρακτήρισε αυτό το νεοφιλελεύθερο μοντέλο «συντηρητική επανάσταση νέου τύπου» και το περιέγραψε ως εξής:

¹⁹ Χρησιμοποιούμε τον όρο «χρηματικό κεφάλαιο» όχι με την έννοια του Rudolf Hilferding (βλέπε *Das Finanzkapital*, αρχική έκδοση 1910, Suhrkamp, Frankfurt am Main, 1997), αλλά με την έννοια του κεφαλαίου-χρήματος (*Geldkapital*) του Μαρξ που, από την σκοπιά του ιδιοκτήτη του, επενδύεται για να αυξηθεί χωρίς τη μεσολάβηση οποιασδήποτε παραγωγικής ή εμπορικής δραστηριότητας: $X-X'$ όπου X' μεγαλύτερο του X . Μεταφράζουμε το *Finanzkapital*, όπως το αντιλαμβάνεται ο Hilferding, με «χρηματιστικό Κεφάλαιο». Η διαφορά ανάμεσα στα δύο θα γίνει αντιληπτή στη συνέχεια του κειμένου.

«Σήμερα, η συντηρητική επανάσταση παίρνει μια πρωτόγνωρη μορφή: Δεν επικαλείται, όπως σε παλαιότερες εποχές, ένα μυθοποιημένο παρελθόν με την εξύψωση της γης και του αίματος, που αποτελούν την αρχαϊκή θεματολογία των παλαιών αγροτικών μυθολογιών. Αυτή η συντηρητική επανάσταση νέου τύπου επικαλείται την πρόοδο, τον Λόγο, την επιστήμη (την οικονομία σ' αυτή την περίπτωση) για να δικαιολογήσει την παλινόρθωση, επιχειρώντας έτσι να ακυρώσει ως αρχαϊσμό την προοδευτική σκέψη και πράξη. Καθιστά κανόνα κάθε πρακτικής και ως εκ τούτου ιδεώδη κανόνα τις πραγματικές κανονικότητες του εγκαταλελειμμένου στη δίκη του λογική οικονομικού κόσμου, δηλαδή των νόμων της αγοράς ή των νόμων του πιο δυνατού. Εγκρίνει και δοξάζει το βασίλειο αυτού που ονομάζουμε “χρηματικές αγορές”, δηλαδή την παλινόρθωση ενός είδους ριζοσπαστικού καπιταλισμού με μοναδικό νόμο αυτό του μέγιστου κέρδους...».²⁰

Όπως θα δείξουμε με λεπτομέρεια και αριθμούς αυτή η «συντηρητική επανάσταση» παλινόρθωσε ένα ριζοσπαστικό καπιταλισμό ή ακραίο καπιταλισμό, επικαλούμενη μια «πρόοδο» ή ένα «εκσυγχρονισμό» που οδήγησε τον ανεπτυγμένο κόσμο σε μια περίοδο σίγουρα πριν το κοινωνικό κράτος και την κείνσιανή διαχείριση, δηλαδή σε ένα κόσμο ακραίων κοινωνικών ανισοτήτων που προσομοιάζει με την κοινωνική πραγματικότητα του μεσοπολέμου. Οι «χρηματικές αγορές» ή το χρηματικό κεφάλαιο έπαιξαν σ' αυτή τη διαδικασία ένα διπλό ρόλο: όξυναν τον εθνικό και διεθνή ανταγωνισμό και εξασφάλισαν μια νέα ισορροπία προσφοράς και ζήτησης βασισμένης στο αυξημένο ποσοστό ιδιωτικής κατανάλωσης των κερδών.

Η σύνοδος κορυφής του 1979, που αποτελεί σημείο εκκίνησης αυτής της συντηρητικής παλινόρθωσης, έθεσε ως πρωταρχικό στόχο της οικονομικής πολιτικής και υπεράνω κάθε κοινωνικής προτεραιότητας τον έλεγχο του πληθωρισμού. Ο στόχος χαμηλού πληθωρισμού υπαγόρευε οικονομικές στρατηγικές που επιδίωκαν την αποκατάσταση του ποσοστού κέρδους της επιχείρησης που παρουσίασε σημαντική κάμψη από τις αρχές της δεκαετίας του 1970, λόγω της κρίσης της «επιστημονικής οργάνωσης της εργασίας», δηλαδή του τεύλοριστικού-φορντιστικού μοντέλου που μεταφράστηκε σε μια πτώση του ρυθμού αύξησης της παραγωγικότητας της εργασίας. Αρχικά, η τελευταία αντιμετωπίστηκε με μια αύξηση της οργανικής σύνθεσης του κεφαλαίου, δηλαδή με αύξηση της αξίας του σταθερού κεφαλαίου (υλικά μέσα παραγωγής) σε σχέση με το μεταβλητό κεφάλαιο (μισθοί). Ωστόσο, αυτή η υποκατάσταση της εργασίας με κεφάλαιο δεν ανέκοψε μόνιμα την πτωτική τάση του ρυθμού αύξησης της παραγωγικότητας με αποτέλεσμα να επικρατήσει μια κατάσταση που πολλοί αναλυτές ονόμασαν «δομική κρίση» μη προβλέψιμης διάρκειας, ή «μακροχρόνιο κύμα συρρίκνωσης».²¹

Βέβαια, άλλοι αναλυτές, σε μια προσπάθεια να υπερασπιστούν τις «αρετές» του συστήματος, επιχειρήσαν να υποβαθμίσουν τη δομική κρίση σε ένα απλό συγκυριακό επεισόδιο, οφειλόμενο στην άνοδο της τιμής του πετρελαίου. Περιττό να σημειώσουμε ότι τα γεγονότα διέψευσαν τους τελευταίους. Η ανεργία και το φαινόμενο που ονομάστηκε «νέα φτώχεια» ή «τέταρτος κόσμος», δηλαδή μια ολόκληρη στρατιά απόκληρων, μετατράπηκαν σε δομικό χαρακτηριστικό της νέας περιόδου. Οι σχετικά χαμηλοί ρυθμοί παραγωγικής επένδυσης και οικονομικής μεγέθυνσης, ακόμη και μετά τις πετρελαϊκές κρίσεις της δεκαετίας του 1970 και την πτώση της τιμής του πετρελαίου, δεν επέτρεψαν την επιστροφή στην πλήρη απασχόληση και την σχετική ευημερία της ανοδικής φάσης του κύκλου της μεταπολεμικής περιόδου.

²⁰ Pierre Bourdieu, *Contre-feux. Propos pour servir à la résistance contre l'invasion néo-libérale*, Liber-Raison d'agir, Paris, 1998, σ. 40.

²¹ Βλέπε π.χ. Ernest Mandel, *La crise 1974-1982*, Flammarion, Paris, 1982 και *Long Waves of capitalist development*, Cambridge University Press, Cambridge, 1980.

Η δομική κρίση υπαγόρευε στο κεφάλαιο στρατηγικές που αποσκοπούσαν στην αποκατάσταση του κέρδους. Για να επιτευχθεί η τελευταία έπρεπε να ενταθεί ο ανταγωνισμός σε εθνική και, κυρίως, σε παγκόσμια κλίμακα, να κλείσουν κάποιες επιχειρήσεις ή να συγχωνευθούν με άλλες για να προκύψουν οικονομίες κλίμακας. Μέσα στη δεκαετία του 1980 παρατηρείται πράγματι έξαρση των αγορών και συγχωνεύσεων επιχειρήσεων στον ανεπτυγμένο κόσμο, που διαμόρφωσαν νέα διεθνή ολιγοπώλια. Η ελεύθερη διακίνηση του κεφαλαίου σε παγκόσμια κλίμακα και η άμεση επένδυση μέσω του χρηματιστηρίου έπαιξαν καθοριστικό ρόλο σ' αυτή τη διαδικασία: Οξύνοντας το διεθνή ανταγωνισμό κατέστησαν την επιβίωση των ολιγότερο παραγωγικών και κερδοφόρων επιχειρήσεων (ήδη δύσκολη λόγω της αύξησης των τραπεζικών επιτοκίων) ακόμη πιο δύσκολη και κυρίως ανέτρεψαν το «συμβόλαιο» της κείνσιανής περιόδου ανάμεσα στο κεφάλαιο και την εργασία. Η αύξηση της παραγωγικότητας δεν οδηγεί πλέον σε μια ανάλογη αύξηση των μισθών, οι οποίοι καθηλώνονται. Τα κερδοσκοπικά ταμεία, τα γραφεία διαχείρισης κεφαλαίων, οι επενδυτικές τράπεζες κ.λπ., εν ολίγοις το χρηματικό κεφάλαιο ευδοκίμησε σ' αυτό το περιβάλλον σε βαθμό που να υπαγορεύει πλέον όρους στην παραγωγική επιχείρηση. Με τη ρευστή μορφή του χρήματος ή του τίτλου αυτό το κεφάλαιο αποσύρεται από την επιχείρηση που δεν παρουσιάζει τα αναμενόμενα κέρδη για να επενδυθεί στην πιο κερδοφόρα επιχείρηση, δημιουργώντας έτσι ισχυρά κίνητρα για άμεση ή βραχυπρόθεσμη κερδοφορία και συντηρητισμό για επενδύσεις με μακροπρόθεσμες προοπτικές, οι οποίες πολύ συχνά, μέχρι να αφομοιωθούν, επηρεάζουν δυσμενώς την παραγωγική διαδικασία.

Η όξυνση του ανταγωνισμού, οι απολύσεις και η καθήλωση των μισθών υπήρξαν αποτέλεσμα της λειτουργίας του χρηματικού κεφαλαίου ως κανόνα μιας νέας παραγωγικής πειθαρχίας των επιχειρήσεως. Παράλληλα, επέτρεψε την «υπερκατανάλωση» των ανώτερων κοινωνικών στρωμάτων. Στις ΗΠΑ, πέρα από την αυξημένη ιδιωτική κατανάλωση των εισοδημάτων τους και την μείωση του ποσοστού αποταμίευσής τους, βασισμένα στη διόγκωση του πλασματικού τους κεφαλαίου, τα ανώτερα κοινωνικά στρώματα κατέφευγαν στα καταναλωτικά δάνεια. Κατά τα πολύ πρόσφατα χρόνια, το φαινόμενο της μείωσης του ποσοστού αποταμίευσης και της αύξησης του καταναλωτικού δανεισμού γενικεύεται περικλείοντας και τα κατώτερα κοινωνικά στρώματα.

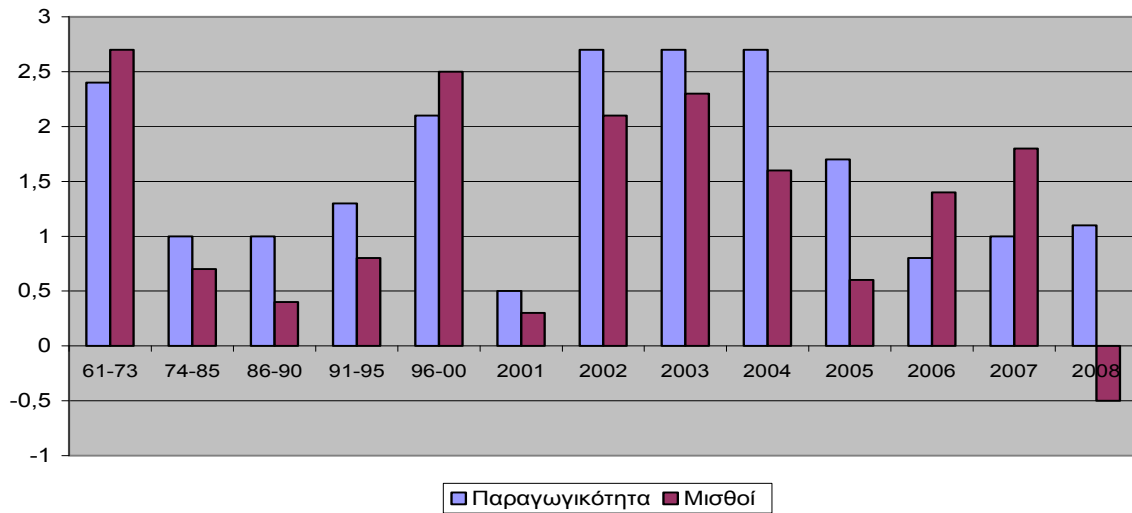
2.1.1 Αύξηση του ποσοστού εκμετάλλευσης της εργατικής δύναμης

Από τις αρχές της δεκαετίας του 1980 παρατηρείται σε όλο τον ανεπτυγμένο κόσμο ταχύτερη αύξηση της παραγωγικότητας της εργασίας σε σχέση με τους μισθούς, δηλαδή, με μαρξιστικούς όρους μια αύξηση του ποσοστού υπεραξίας ή εκμετάλλευσης της εργατικής δύναμης.

Στο διάγραμμα 2.1 φαίνεται η εξέλιξη παραγωγικότητας και μισθών στις ΗΠΑ από τις αρχές της δεκαετίας του 1960 μέχρι το 2008. Κατά την περίοδο 1961-1973, που είναι ακόμη μια περίοδος άνθισης της οικονομίας, οι μισθοί αυξάνονται με ταχύτερο ρυθμό απ' ό,τι η παραγωγικότητα. Σ' όλες τις άλλες περιόδους ή έτη, πλην της περιόδου 1996-2000 και των ετών 2006 και 2007, η παραγωγικότητα αυξάνεται με ταχύτερο ρυθμό απ' ό,τι οι πραγματικοί μισθοί. Από το 1974 μέχρι το 2008 η παραγωγικότητα αυξήθηκε με μέσο ετήσιο ρυθμό 1,37% και ο πραγματικός μισθός με 1,04%.

Διάγραμμα 2.1:

Ετήσια αύξηση της παραγωγικότητας της εργασίας (%) και του κατά κεφαλή πραγματικού μισθού στις ΗΠΑ (%)

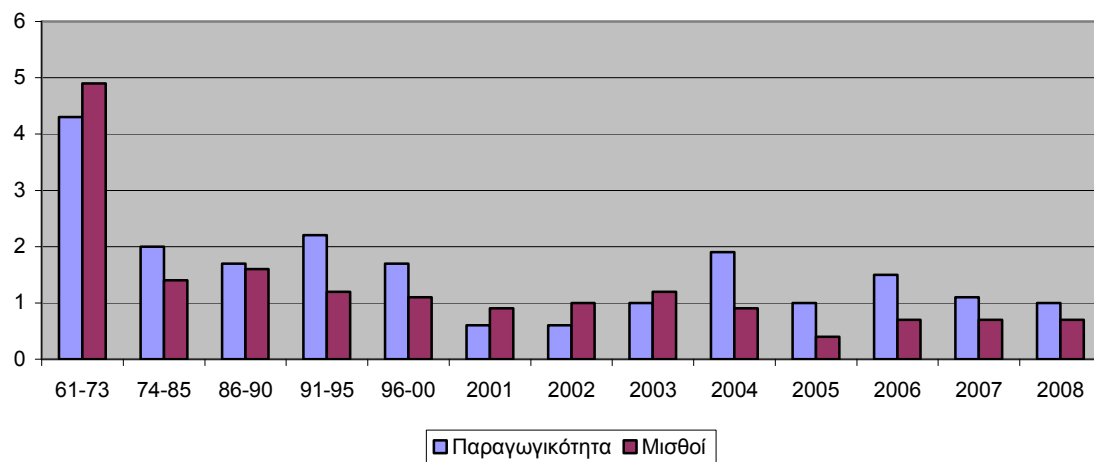
Πηγή: European Commission, *European Economy*, statistical Annex, spring 2008.

Στην περίπτωση της ΕΕ-15 (Ευρωπαϊκή Ένωση των 15 κρατών που εντάχθηκαν πρώτα στην Ένωση), η απόκλιση παραγωγικότητας και μισθών την περίοδο 1974-2008 εμφανίζεται ακόμη πιο μεγάλη απ' ό,τι στις ΗΠΑ. Κατά τη διάρκεια αυτών των 35 χρόνων, μόνο τα έτη 2001, 2002 και 2003 οι μισθοί αυξάνονται περισσότερο απ' ό,τι η παραγωγικότητα (βλέπε διάγραμμα 2.2). Ο μέσος ετήσιος ρυθμός αύξησης της παραγωγικότητας ήταν 1,74% και του πραγματικού μισθού 1,22%.

Ενώ στην ΕΕ-15 παρατηρείται μια απόκλιση της μέσης ετήσιας αύξησης της παραγωγικότητας και του μισθού της τάξης του 0,52%, στις ΗΠΑ παρατηρείται μια απόκλιση μόνο της τάξης του 0,33%. Εκ πρώτης όψεως αυτή η ευνοϊκή για τις ΗΠΑ σύγκριση είναι παράδοξη. Πώς είναι δυνατό ένα κράτος στο οποίο οι κοινωνικές ανισότητες είναι μεγαλύτερες από όλα τα κράτη της ΕΕ-15 κατά μέσο όρο και από το καθένα ξεχωριστά να παρουσιάζει μεγαλύτερη απόκλιση στους ρυθμούς αύξησης της παραγωγικότητας και του πραγματικού μισθού;

Διάγραμμα 2.2:

Ετήσια αύξηση της παραγωγικότητας της εργασίας (%) και του κατά κεφαλή πραγματικού μισθού (%) στην ΕΕ-15

Πηγή: European Commission, *European Economy*, statistical Annex, spring 2008

Την απάντηση σ' αυτό το ερώτημα έδωσαν με πολύ πιστικό τρόπο οι Ian Dew-Becker και Robert J. Cordon.²² Καταδεικνύουν ότι από την άνοδο της παραγωγικότητας επωφελούνται δυσανάλογα τα ανώτερα στρώματα της μισθωτής εργασίας. Το πιο εύπορο 10% αυτών των στρωμάτων παρουσιάζει αύξηση του πραγματικού μισθού ίσου ή ακόμη και μεγαλύτερου της αύξησης της παραγωγικότητας κατά την περίοδο 1966-2000 στις ΗΠΑ. Η αύξηση των ανισοτήτων, σύμφωνα με τους πιο πάνω συγγραφείς δεν είναι απλώς θέμα αύξησης του κεφαλαιουχικού εισοδήματος, αλλά και της διογκούμενης ψαλίδας ανάμεσα στους πιο ψηλούς μισθούς και τους πιο χαμηλούς μισθούς. Ενώ ο παγκόσμιος ανταγωνισμός, το «ελεύθερο εμπόριο», η εξασθένηση των συνδικάτων κ.λπ, καθηλώνουν τον μέσο ή τον κατώτερο μισθό κάποιοι άλλοι μισθοί της κορυφής της μισθολογικής πυραμίδας αυξάνονται. Δεν δόθηκε, πάντα σύμφωνα με τους Ian Dew-Becker και Robert J. Cordon, η δέουσα προσοχή στην οικονομία που ονομάζουν «οικονομία των σούπερ-στας».

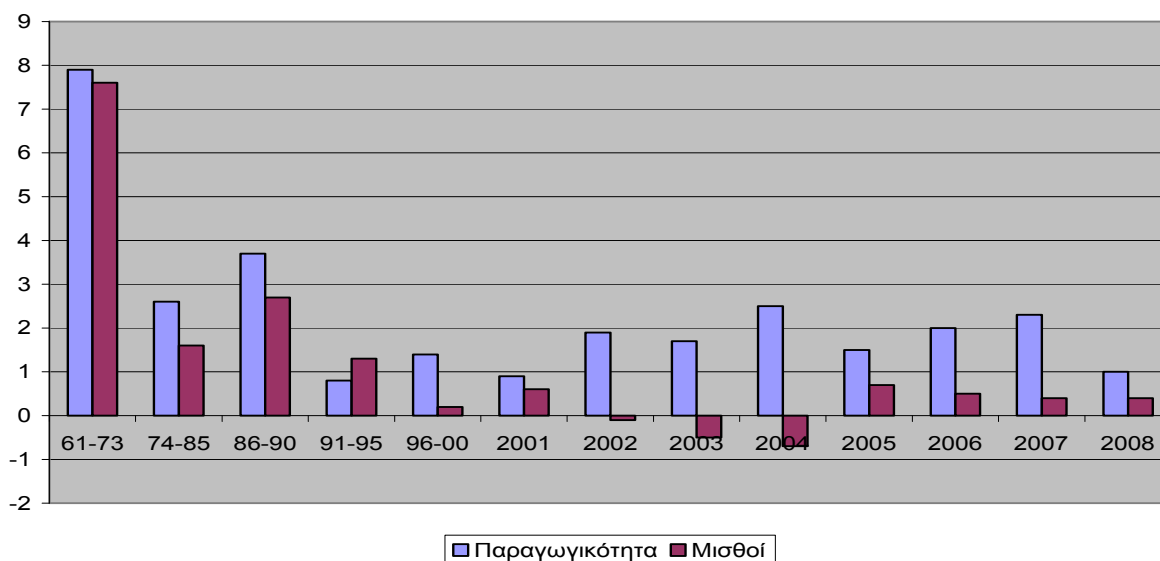
Βέβαια εδώ τίθεται ένα άλλο ερώτημα: Είναι δυνατό ο «μισθός» ενός υψηλά αμειβομένου «αστέρα» της τράπεζας, του επενδυτικού ταμείου, του ποδοσφαιρού, του Χόλιγουντ κ.λπ. να θεωρηθεί «μισθός» με μια έννοια πέραν της τυπικής; Ο μισθός έχει πάντα μια σχέση με το χρόνο εργασίας. Ο «μισθός» του «αστέρα» της τράπεζας ή του κινηματογράφου δεν σχετίζεται με τον αν εργάζεται 8 ή 10 ώρες ή 18 ώρες ημερησίως, αλλά με τα κέρδη της επιχείρησής του. Με άλλους όρους, η στατιστική καταγράφει ως μισθό οποιοδήποτε εισόδημα πληροί κάποια τυπικά κριτήρια και δηλώνεται ως τέτοιο. Στην πραγματικότητα, οι εν λόγω «μισθοί» δεν είναι παρά μερίδιο του κέρδους. Πέραν απ' οποιεσδήποτε άλλες διαφορές ή ασυμβατότητες υπάρχουν στις πρακτικές της στατιστικής καταγραφής, φαίνεται ότι στις ΗΠΑ ένα μεγαλύτερο μερίδιο του κέρδους απ' ό,τι στην ΕΕ-15 καταγράφεται ως «μισθός».

Όπως φαίνεται και στο διάγραμμα 2.3, ακόμη και κατά την περίοδο 1960-1973, στην Ιαπωνία ο πραγματικός μισθός αυξάνεται ελαφρώς λιγότερο απ' ό,τι η παραγωγικότητα. Από τότε μόνο την περίοδο 1991-1995 αυξήθηκε ο μισθός περισσότερο από την παραγωγικότητα. Συγκρίνοντας την περίοδο 1961-1973 με την περίοδο 1974-2008 η απόκλιση ανάμεσα στην αύξηση της παραγωγικότητας και του μισθού μεγάλωσε: Με μέση ετήσια αύξηση της παραγωγικότητας 7,9% και του μισθού 7,6% την περίοδο 1961-1973 η απόκλιση περιορίζεται στο 0,3. Από τότε, με μέση ετήσια αύξηση της παραγωγικότητας 2,12% και του μισθού 1,18%, η απόκλιση έφθασε στο 0,94%.

Διάγραμμα 2.3:

Ετήσια κατά κεφαλή αύξηση της παραγωγικότητας της εργασίας (%) και του κατά κεφαλή πραγματικού μισθού (%) στην Ιαπωνία

²² Βλέπε Ian Dew-Becker, Robert J. Cordon (Northwestern University), *Where did the Productivity Growth Go? Inflation Dynamics and the Distribution of Income*, Washington DC, September 2005: <http://zfacts.com/metaPage/lib/gordon-Dew-Becker.pdf>

Πηγή: European Commission, *European Economy*, statistical Annex, spring 2008

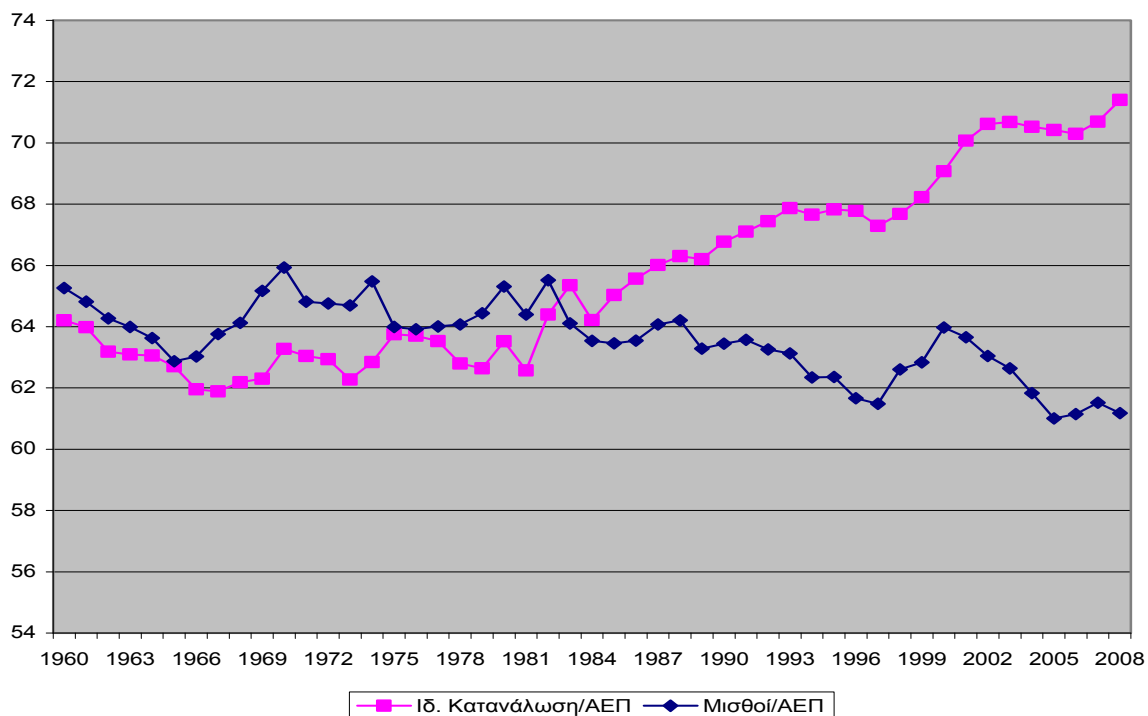
Και στις τρεις περιπτώσεις που εξετάζουμε, η ταχύτερη αύξηση της παραγωγικότητας σε σχέση με το μισθό ή η αυξημένη απόκλιση του ρυθμού αύξησης της παραγωγικότητας και των μισθών αφήνουν μεγαλύτερα περιθώρια για κέρδος. Αυτή η σχετική καθήλωση των μισθών σε σχέση με την παραγωγικότητα αντανακλάται βεβαίως και στη μείωση του μισθού στο ΑΕΠ που είναι αισθητή και στις τρεις εξεταζόμενες περιπτώσεις.

Στα διαγράμματα 2.4, 2.5 και 2.6 εξετάζεται το μερίδιο του μισθού και η ιδιωτική κατανάλωση στο ΑΕΠ στις ΗΠΑ, την ΕΕ-15 και την Ιαπωνία αντίστοιχα. Πιο συγκεκριμένα, εξετάζεται το «προσαρμοσμένο μερίδιο του μισθού» (adjusted wage share) στο ΑΕΠ, μια στατιστική έννοια που καθιστά συγκρίσιμα τα δεδομένα διαφορετικών χρόνων και χωρών. Επειδή το μερίδιο του μισθού στο ΑΕΠ είναι δυνατό να αυξάνεται λόγω της αύξησης του ποσοστού της μισθωτής εργασίας και τη μείωση του ποσοστού των αυτοεργοδοτούμενων στο σύνολο του ποσοστού απασχόλησης, που παρατηρείται στον ανεπτυγμένο κόσμο, αν χρησιμοποιούσε κανείς το μερίδιο του μισθού όπως καταγράφεται εμπειρικά κάθε στιγμή, με κυμαινόμενο ποσοστό μισθωτής εργασίας στο σύνολο του ποσοστού απασχόλησης, η διακύμανση του μισθού στο ΑΕΠ δεν θα αντανακλούσε πραγματικά τη σχετική βελτίωση ή επιδείνωση των συνθηκών διαβίωσης των μισθωτών. Το προσαρμοσμένο μερίδιο του μισθού παρακάμπτει αυτή τη δυσκολία για το σύνολο της οικονομικής δραστηριότητας, παραγωγικής και μη παραγωγικής, αποδίδοντας στους αυτοεργοδοτούμενους το μέσο μισθό. Χάρης σ' αυτό τον δείκτη, που υπολογίζει η Ευρωπαϊκή Επιτροπή, καθίσταται η σύγκριση της σχετικής αγοραστικής δύναμης των μισθωτών δυνατή μέσα στον χρόνο και μεταξύ χωρών.

Εξετάζοντας το διάγραμμα 2.4 που αφορά στις ΗΠΑ παρατηρούμε ότι από το 1960 μέχρι το 1980 το προσαρμοσμένο μερίδιο του μισθού στο ΑΕΠ παραμένει σταθερό: 65,3% το 1960 και 65,3% το 1980 με κατώτατη τιμή 62,9% το 1965 και ανώτατη 65,9% το 1970. Από το 1980 το προσαρμοσμένο μερίδιο του μισθού παρουσιάζει πτωτική τάση παρά τις διακυμάνσεις. Μόνο το 1982 είναι ελαφρώς μεγαλύτερο απ' ό,τι το 1980: 65, 5% αντί 65,3%. Το 2008 μειώθηκε στο 61,8% σημειώνοντας μια σχετικά μικρή απώλεια σε σχέση με το 1980 της τάξης του 3,5%.

Διάγραμμα 2.4:

Ιδιωτική κατανάλωση και μισθοί ως ποσοστό του ΑΕΠ στις ΗΠΑ, 1960-2008

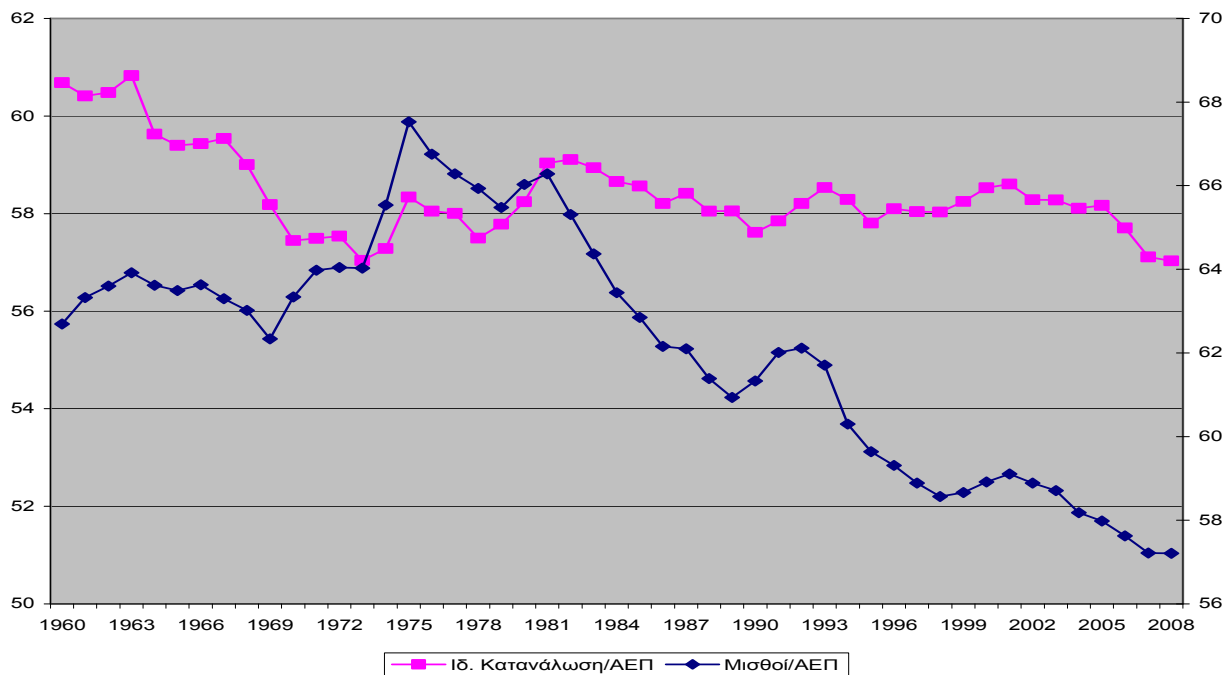
Πηγή: AMECO

Βεβαία, όπως είδαμε πιο πάνω, στις ΗΠΑ ένα αυξημένο ποσοστό κερδών σε σχέση με την Ευρώπη καταγράφεται στατιστικά ως μισθός. Αυτό το γεγονός αντανakλάται και στο διάγραμμα 2.4 σχετικά με το ποσοστό του μισθού στο ΑΕΠ. Ως εκ τούτου, η μείωση του τελευταίου από το 1980 παρουσιάζεται λιγότερο σημαντική απ' ό,τι είναι στην πραγματικότητα. Όπως σημειώνει ο Michel Husson,²³ αν αφαιρέσει κανείς ένα ποσοστό της τάξης του 5% των ανώτερων μισθών στις ΗΠΑ από το προσαρμοσμένο μερίδιο τους στο ΑΕΠ, θα προέκυπτε μια καμπύλη όμοια μ' αυτή που παρατηρείται στην ΕΕ-15 (διάγραμμα 2.5).

Διάγραμμα 2.5:

Ιδιωτική κατανάλωση και μισθοί ως ποσοστό του ΑΕΠ στην ΕΕ-15, 1960-2008

²³ Michel Husson, *Un pur capitalisme*, Cahier libres-Ed. Page deux, Lausanne, 2008, σ. 16.

Ιδιωτική Κατανάλωση/ΑΕΠ (% , Αριστερή Κλίμακα)

Μισθοί/ΑΕΠ (% , Δεξιά Κλίμακα)

Πηγή: AMECO

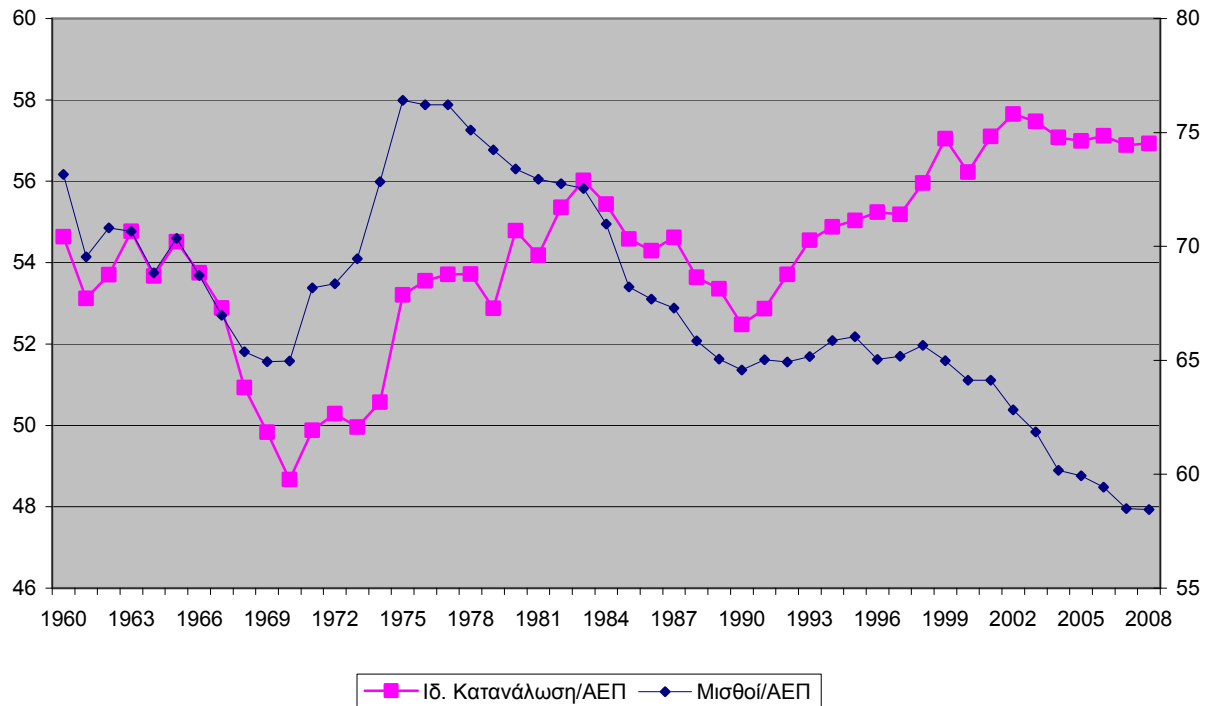
Στην ΕΕ-15, μέσα στη δεκαετία του 1960, το προσαρμοσμένο μερίδιο του μισθού στο ΑΕΠ, κυμαίνεται μεταξύ 62,3% το 1960 και 63,9% το 1963. Παρουσιάζει μια αισθητή αύξηση το πρώτο μισό της δεκαετίας του 1970, με αποκορύφωμα το 1975 που έφτασε στο 67,5%, που αντανακλά την πτώση του ρυθμού αύξησης της παραγωγικότητας της εργασίας, χωρίς αντίστοιχη μείωση της ετήσιας αύξησης των μισθών. Από τότε παρουσιάζει πτωτική τάση. Από 66% το 1980 μειώθηκε στο 57,2% το 2008, έχασε δηλαδή 8,8 ποσοστιαίες μονάδες.

Αν συγκρίνουμε την ιδιωτική κατανάλωση των ΗΠΑ (διάγραμμα 2.4) μ' αυτή της ΕΕ-15 (διάγραμμα 2.5), παρατηρούμε ότι, ενώ στις ΗΠΑ αυξήθηκε σημαντικά από το 1980, στην ΕΕ-15 παρέμεινε σχεδόν σταθερή γύρω στο 58% με μικρές διακυμάνσεις μεταξύ +1% και -1% (εκτός από το 1982: +1,1%). Στις ΗΠΑ, αντίθετα, η ιδιωτική κατανάλωση αυξήθηκε σημαντικά. Από 63,5% το 1980 αυξήθηκε στο 71,4% το 2008.

Στην Ιαπωνία (διάγραμμα 2.6), μετά από μια αύξηση του προσαρμοσμένου μεριδίου του μισθού μέσα στη δεκαετία του 1970, παρατηρείται σημαντική πτωτική τάση, πιο έντονη και από αυτή της ΕΕ-15. Το μερίδιο του μισθού στο ΑΕΠ, από 73,4% το 1980 μειώθηκε στο 58,4% το 2008 καταγράφοντας μια πτώση 15 ποσοστιαίων μονάδων, γεγονός που ως ένα βαθμό αντανακλά τους εξαγωγικούς προσανατολισμούς της Ιαπωνίας. Η Ιαπωνία βασίζεται σε μεγαλύτερο βαθμό απ' ό,τι η ΕΕ-15 στην κατανάλωση άλλων χωρών και κυρίως των ΗΠΑ.

Διάγραμμα 2.6:

Ιδιωτική κατανάλωση και μισθοί ως ποσοστό του ΑΕΠ στην Ιαπωνία

Ιδιωτική Κατανάλωση/ΑΕΠ (% , Αριστερή κλίμακα)

Μισθοί/ΑΕΠ (% , Δεξιά Κλίμακα)

Πηγή: AMECO

Φαίνεται λοιπόν καθαρά ότι η συντηρητική παλινόρθωση πέτυχε μια σαφή αύξηση του ποσοστού εκμετάλλευσης της εργατικής δύναμης στον ανεπτυγμένο κόσμο. Η σχετική καθήλωση των μισθών (και βεβαίως η μαζική ανεργία) είχε ως αποτέλεσμα την αύξηση των κοινωνικών ανισοτήτων σ' όλα τα επίπεδα της κοινωνικής ζωής, την οποία κανένας δεν αμφισβητεί πλέον. Ο Paul Krugman, που βραβεύτηκε προσφάτως με το βραβείο Νόμπελ, σε ένα σχετικά πρόσφατο βιβλίο,²⁴ αναθεώρησε τις απόψεις που διατύπωνε σε παλαιότερα συγγράμματά του της δεκαετίας του 1990: Η παγκοσμιοποιημένη οικονομία οξύνει τον ανταγωνισμό και επιδρά καθοριστικά στον καταμερισμό των εισοδημάτων στον ανεπτυγμένο κόσμο, αυξάνοντας τις κοινωνικές ανισότητες, παραδέχεται τώρα. Άλλωστε, η αύξηση των ανισοτήτων καταγράφεται σε όλες τις επίσημες στατιστικές.

Η μείωση του μεριδίου του μισθού στο ΑΕΠ, όμως, δεν αφορά μόνο στις ΗΠΑ, την ΕΕ-15 και την Ιαπωνία ή ακόμη τις ανεπτυγμένες χώρες του ΟΟΣΑ (Οργανισμός Οικονομικής Συνεργασίας και Ανάπτυξης) γενικότερα. Οι αναδυόμενες αγορές παρουσιάζουν την ίδια τάση. Μεταξύ 1982-2005, στην Κίνα μειώθηκε από το 53,6% στο 41,4% (-12,2 μονάδες), στο Μεξικό από το 47,6% στο 30,2% (-17,4 μονάδες), στην Ταϊλάνδη από το 74,4% στο 62,5% (-11,8 μονάδες).²⁵

2.1.2 Ανάκαμψη του ποσοστού του κέρδους

Αυτή η αύξηση του ποσοστού εκμετάλλευσης της εργατικής δύναμης στον ανεπτυγμένο κόσμο επέτρεψε μιαν ανάκαμψη του ποσοστού του κέρδους (βλέπε πλαίσιο 2.1), το οποίο σήμερα τοποθετείται σε πολύ ψηλότερα επίπεδα όχι μόνο σε σχέση με τα πρώτα χρόνια του

²⁴ Paul Krugman, *The Conscience of a Liberal*, Norton, New York, 2007.

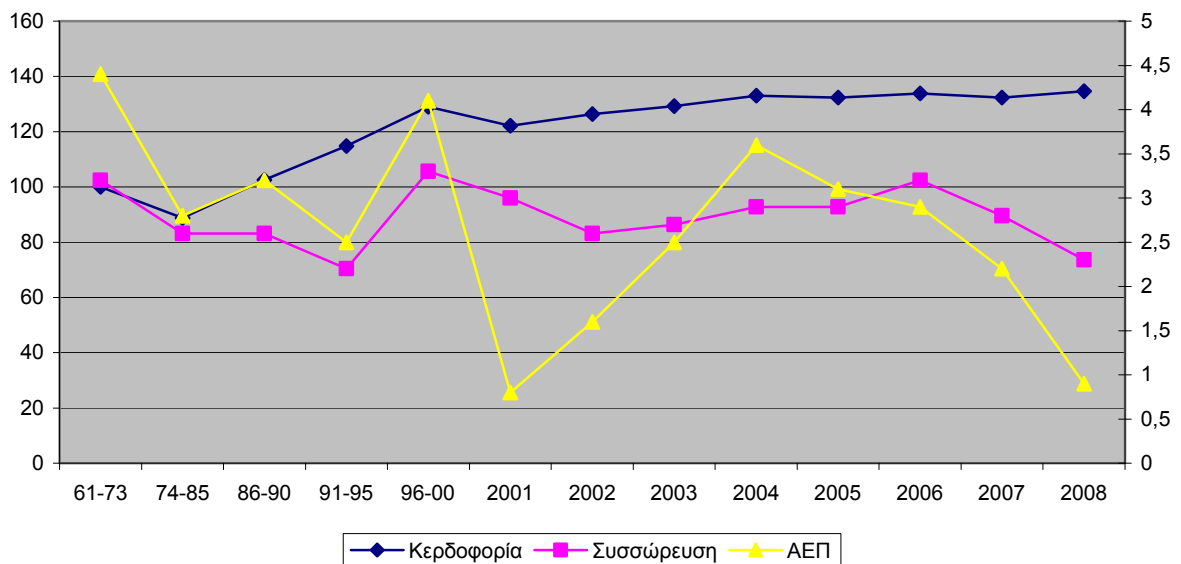
²⁵ Βλέπε, Michel Husson, *Un pur capitalisme*, ό.π., σ. 15.

μακροχρόνιου κύματος συρρίκνωσης μετά την κρίση του 1974, αλλά και σε σχέση με τα «χρυσά χρόνια» της περιόδου 1960-1973. Ωστόσο, οι επενδύσεις, πιο συγκεκριμένα το ποσοστό συσσώρευσης του κεφαλαίου, όπως και ο ρυθμός μεγέθυνσης του ΑΕΠ δεν ακολούθησαν την ανοδική πορεία της κερδοφορίας. Θα εξετάσουμε λεπτομερώς τις περιπτώσεις των ΗΠΑ, της Ε.Ε. των 15 κρατών μελών και της Ιαπωνίας.

Όπως φαίνεται στο διάγραμμα 2.7, το ποσοστό του κέρδους στο σύνολο της οικονομίας των ΗΠΑ ανακάμπτει πλήρως σε σχέση με την περίοδο 1960-1973, μέσα στη δεύτερη πενταετία της δεκαετίας του 1980. Με δείκτη το 100 της περιόδου 1960-1973, την περίοδο 1986-1990 ανήλθε στο 102,5. Παρά τις διακυμάνσεις που παρουσιάζει, από τότε γνωρίζει ανοδική τάση και τοποθετείται σταθερά σε υψηλότερα επίπεδα. Το 2006 έφτασε στο ανώτερο του σημείο με 133,9 μονάδες.

Διάγραμμα 2.7:

Κερδοφορία (1961-1973=100), ποσοστό συσσώρευσης παγίου κεφαλαίου (%) και μεγέθυνση του ΑΕΠ (%) στις ΗΠΑ

Κερδοφορία (Αριστερή κλίμακα)

Συσσώρευση και ΑΕΠ (Δεξιά κλίμακα)

Πηγή: European Commission, *European Economy*, statistical Annex, spring 2008

Παραδόξως, όμως, ούτε το ποσοστό συσσώρευσης του κεφαλαίου ακολουθεί, ούτε βέβαια το ποσοστό μεγέθυνσης του ΑΕΠ. Η επένδυση αποδεσμεύεται σχετικά από το ποσοστό του κέρδους. Μερικές φορές μάλιστα, από την περίοδο 1974-1985 μέχρι και την περίοδο 1991-1995 π.χ., ενώ το ποσοστό κέρδους παρουσιάζει ανοδική τάση, το ποσοστό συσσώρευσης παρουσιάζει πλήρη στασιμότητα ή πτωτική τάση. Ενώ με ποσοστό κέρδους 100, το ποσοστό συσσώρευσης ήταν 3,2% την περίοδο 1961-1973, την περίοδο 2001-2008 με ετήσιο ποσοστό κέρδους που κυμάνθηκε από 122,1 (2001) μέχρι 134,6 (2008), το ποσοστό συσσώρευσης κυμάνθηκε γύρω στο 2,7% που είναι και ο μέσος όρος της ετήσιας αύξησης του ποσοστού συσσώρευσης της περιόδου. Και βέβαια, λόγω του χαμηλού ρυθμού συσσώρευσης του κεφαλαίου, το ποσοστό μεγέθυνσης του ΑΕΠ δεν έφτασε στα επίπεδα της περιόδου 1961-1973. Από το 2001 μέχρι το 2008, το τελευταίο κυμάνθηκε μεταξύ 0,8% το 2001 και 3,6 το

2004 με μέσο όρο ετήσιας αύξησης 2,2%, ενώ την περίοδο 1961-1973 η μέση ετήσια αύξηση του ΑΕΠ ήταν ακριβώς η διπλάσια, 4,4%.

<p>Πλαίσιο 2.1: Ποσοστό του κέρδους και στατιστικά δεδομένα της Ευρωπαϊκής Επιτροπής</p> <p>Το ποσοστό του κέρδους (ΠΚ) στον Μαρξ είναι το κέρδος ή η υπεραξία (Y) στο σύνολο του προκαταβεβληθένος κεφαλαίου, που περιλαμβάνει το Σταθερό Κεφάλαιο (Σ: απλοποιώντας πρόκειται για το Πάγιο Κεφάλαιο + Πρώτες Ύλες) και το Μεταβλητό Κεφάλαιο (M) που αντιστοιχεί στην αξία της εργατικής δύναμης ή, απλοποιώντας, στους μισθούς:</p> $\text{ΠΚ} = \frac{Y}{\Sigma + M} \quad \text{ή} \quad (\text{διαιρώντας αριθμητή και παρονομαστή με το } M) \quad \text{ΠΚ} = \frac{Y/M}{\Sigma/M + 1}$ <p>Ο Μαρξ ονομάζει τη σχέση Y/M «ποσοστό εκμετάλλευσης της εργατικής δύναμης» ή «ποσοστό υπεραξίας» και τη σχέση Σ/M «οργανική σύνθεση του κεφαλαίου».</p> <p>Συχνά, στις εθνικές στατιστικές και σ' αυτές της Ε.Ε. το ποσοστό του κέρδους (R) είναι το Κέρδος (PROF) στο Πάγιο Κεφάλαιο (K) : $R = \text{PROF}/K$. Αυτό δεν αποτελεί πρόβλημα για μας: Απλώς το ποσοστό κέρδους (ή η «κερδοφορία») υπολογίζονται μόνο ως προς την πιο σημαντική συνιστώσα του παρονομαστή του Μαρξ. Τον τύπο $R = \text{PROF}/K$ μπορούμε να τον γράψουμε: $R = (\text{PROF}/\text{GDP}) \times (\text{GDP}/K)$, όπου $\text{GDP} = \text{ΑΕΠ}$. Η σχέση PROF/GDP μπορεί να θεωρηθεί ως μια προσέγγιση του ποσοστού υπεραξίας (Y/M): Η αύξηση αυτής της σχέσης ισοδυναμεί με αύξηση του ποσοστού υπεραξίας. Η σχέση GDP/K, που ονομάζεται «παραγωγικότητα του κεφαλαίου», μπορεί να θεωρηθεί ως μια προσέγγιση του αντίστροφου της οργανικής σύνθεσης του κεφαλαίου, δηλαδή της σχέσης M/Σ. Η μείωση της παραγωγικότητας του κεφαλαίου ισοδυναμεί με αύξηση της οργανικής σύνθεσης του κεφαλαίου (Σ/M).</p> <p>Τα δεδομένα της Ευρωπαϊκής Επιτροπής σχετικά με την κερδοφορία, τα οποία παρουσιάζουμε στο κείμενο (net return on net capital stock, total economy), περιέχουν, ωστόσο, μια σημαντική ανακρίβεια. Το Πάγιο Κεφάλαιο ορίστηκε αυθαίρετα για το έτος 1960 (ΑΕΠ της κάθε χώρας χ 3), έτος κατά το οποίο αρχίζει η σειρά μέτρησης της κερδοφορίας για κάθε χώρα ή/και ομάδα χωρών. Από εκεί και πέρα, το Πάγιο Κεφάλαιο του έτους t ισοδυναμεί με το πάγιο κεφάλαιο του προηγούμενου έτους (t-1) + οι νέες επενδύσεις - οι αποσβέσεις.</p> <p>Λαμβάνοντας σοβαρά υπόψη την πιο πάνω ανακρίβεια, ο οικονομολόγος-ερευνητής Michel Husson (βλέπε « La hausse tendancielle du taux de profit », janvier 2010, http://hussonet.free.fr/tprof9.pdf), παρουσίασε την εξέλιξη της κερδοφορίας σε 4 μεγάλες οικονομίες (Γαλλία, Γερμανία, ΗΠΑ και Μ. Βρετανία) βάσει των εθνικών τους στατιστικών. Αν και βάσει των τελευταίων οι καμπύλες της κερδοφορίας διαφέρουν απ' αυτές βάσει των δεδομένων της Ευρωπαϊκής Επιτροπής, οι πορείες των καμπύλων είναι αρκετά όμοιες και δεν επηρεάζουν τα γενικά συμπεράσματα που μπορεί να βγάλει κανείς. Ας σημειώσουμε επίσης ότι όσο απομακρύνεται κανείς από τον αυθαίρετο υπολογισμό του Παγίου Κεφαλαίου του 1960, η απόκλιση των δεδομένων των εθνικών στατιστικών και της Ευρωπαϊκής Επιτροπής μειώνονται. Αυτό οφείλεται στη μέθοδο καταμέτρησης της αξίας του Παγίου Κεφαλαίου που αναφέραμε πιο πάνω. Κατά την περίοδο 1960-1982, το ποσοστό κέρδους ήταν αρχικά ψηλό, μετά παρουσίασε σημαντική κάμψη. Από το 1982 ωστόσο παρουσιάζει, παρά τις διακυμάνσεις, ανάκαμψη. Γι' αυτόν τον λόγο προτιμήσαμε να παρουσιάσουμε εδώ τα δεδομένα της Ευρωπαϊκής Επιτροπής που καλύπτουν ένα μεγάλο σύνολο χωρών.</p>

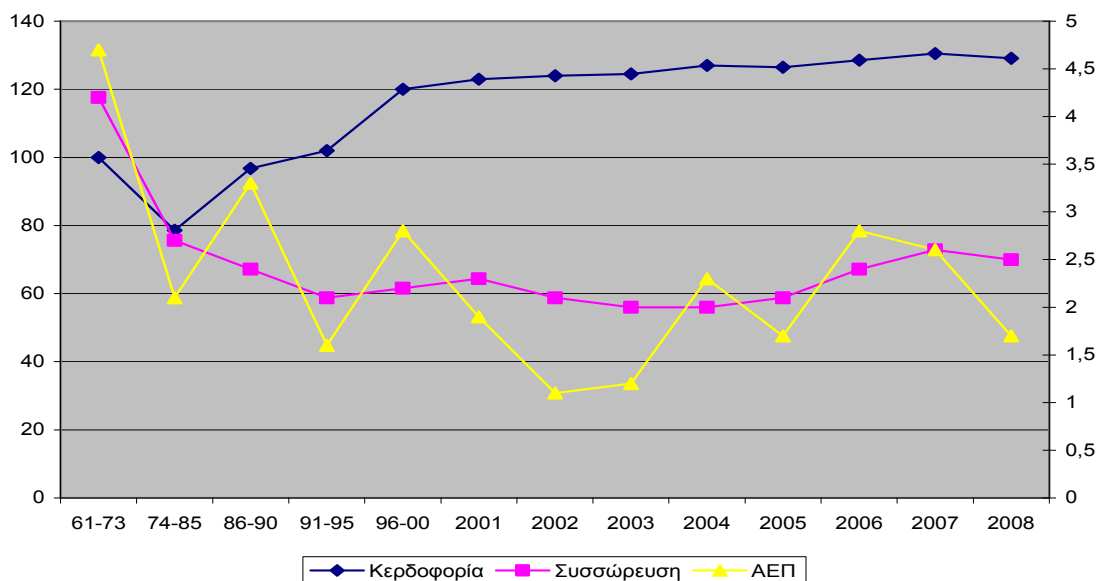
Μόνο την περίοδο 1996-2000, η αύξηση του ποσοστού του κέρδους, σε σχέση με την αμέσως προηγούμενη περίοδο, συνοδεύτηκε από μια αξιοσημείωτη αύξηση του ποσοστού συσσώρευσης. Πρόκειται για μια «χρυσή παρένθεση» στις επικρατούσες τάσεις της νεοφιλελεύθερης περιόδου: Το ετήσιο μέσο ποσοστό μεγέθυνσης του ΑΕΠ έφθασε στο 4,1%, το ετήσιο μέσο ποσοστό συσσώρευσης στο 3,3%, το ποσοστό κέρδους στο μέχρι τότε υψηλότερο σημείο του από την περίοδο 1961-1973 (129 μονάδες), η αύξηση της παραγωγικότητας στο 2,1% ετησίως και του μισθού στο 2,5%. Πρόκειται για την περίοδο της λεγόμενης «νέας οικονομίας», μια περίοδος κατά την οποία πολλοί οικονομολόγοι ακόμη και της κριτικής σχολής σκέψης ανακοίνωναν το τέλος του μακροχρόνιου κύματος συρρίκνωσης και την έναρξη μιας νέας εποχής ανάπτυξης και ευημερίας.

Εν τέλει, αυτή η «χρυσή παρένθεση», ωστόσο, επιβεβαίωσε τα γενικά χαρακτηριστικά της περιόδου. Η αύξηση της παραγωγικότητας είχε ένα διπλό τίμημα: Πρώτον αποδείχθηκε υπερβολικά δαπανηρή σε κεφάλαιο προκαλώντας αύξηση της οργανικής σύνθεσης του κεφαλαίου (δηλαδή της σχέσης Σταθερού Κεφαλαίου/Μισθών) και δεύτερον υπερβολικά δαπανηρή σε μισθούς (η μείωση της ανεργίας οδήγησε σε αύξηση των μισθών). Μόλις το κέρδος παρουσίασε τα πρώτα σημεία κάμψης, αμέσως επήλθε συρρίκνωση του ποσοστού συσσώρευσης και του ποσοστού μεγέθυνσης, καθώς και καθήλωση των μισθών κάτω από τα επίπεδα αύξησης της παραγωγικότητας. *Το κυριότερο γνώρισμα του ακραίου καπιταλισμού είναι λοιπόν το εξής: Το τίμημα της οικονομικής μεγέθυνσης είναι η καθήλωση των μισθών σε σχέση με το κέρδος. Ως εκ τούτου, η ανεργία και η φτώχεια, που συμβάλλουν στη διαμόρφωση συσχετισμού δυνάμεων ευνοϊκών και τη διατήρηση των χαμηλών μισθών σε σχέση με το κέρδος, δεν αποτελούν πρόβλημα για το κεφάλαιο, αλλά μάλλον αναγκαίο όρο της «ομαλής» λειτουργίας του.* Η οικονομική μεγέθυνση σε συνθήκες ακραίου καπιταλισμού επιταχύνει την οικολογική καταστροφή, χωρίς να συμβάλλει στην κοινωνική πρόοδο και τη βελτίωση του βιοτικού επιπέδου των πιο ευάλωτων κοινωνικών στρωμάτων.

Στην Ε.Ε. παρατηρούνται σε γενικές γραμμές οι ίδιες τάσεις μ' αυτές των ΗΠΑ. Στην ΕΕ-15 (διάγραμμα 2.8) σε σχέση με την περίοδο 1961-1973, το ποσοστό κέρδους ανακάμπτει πλήρως αρχές της δεκαετίας του 1990, δηλαδή κάπως πιο αργοπορημένα σε σχέση με τις ΗΠΑ. Με δείκτη το 100 για την περίοδο 1961-1973, την περίοδο 1991-1995 ανήλθε στο 102. Από τότε τοποθετείται σταθερά σε ανώτερα επίπεδα. Την περίοδο 1996-2000 ανήλθε στις 120 μονάδες και από τότε συνεχίζει την αυξητική του τάση μέχρι τουλάχιστον το 2007, έτος κατά το οποίο έφθασε τις 130,5 μονάδες.

Διάγραμμα 2.8:

Κερδοφορία (1961-1973=100), ποσοστό συσσώρευσης παγίου κεφαλαίου (%) και μεγέθυνση του ΑΕΠ (%) στην ΕΕ-15

Κερδοφορία (Αριστερή κλίμακα)

Συσσώρευση και ΑΕΠ (Δεξιά κλίμακα)

Πηγή: European Commission, *European Economy*, statistical Annex, spring 2008

Ωστόσο, όπως και στις ΗΠΑ, στην ΕΕ-15 το ποσοστό συσσώρευσης του κεφαλαίου και το ποσοστό μεγέθυνσης του ΑΕΠ δεν ακολουθούν την ανοδική τάση του ποσοστού του κέρδους. Για μια δεκαετία, από το 1986 μέχρι το 1995, ενώ το ποσοστό του κέρδους αυξάνεται το ποσοστό συσσώρευσης μειώνεται. Ενώ από την περίοδο 1996-2000 μέχρι και το 2008, το ποσοστό κέρδους όχι μόνο παρουσιάζει αυξητική τάση αλλά τοποθετείται και σε σαφώς υψηλότερα επίπεδα απ' ό,τι την περίοδο 1961-1973, κυμαινόμενο μεταξύ 120 και 133,5 μονάδων έναντι 100 της τελευταίας περιόδου, το ποσοστό συσσώρευσης περιορίστηκε στο 2,2% κατά μέσο ετήσιο όρο έναντι 4,2% της περιόδου 1961-1973. Την περίοδο 1996-2008, η μέση ετήσια μεγέθυνση του ΑΕΠ περιορίστηκε στο 2,2% (όπως και της συσσώρευσης), έναντι 4,7% της περιόδου 1960-1973.

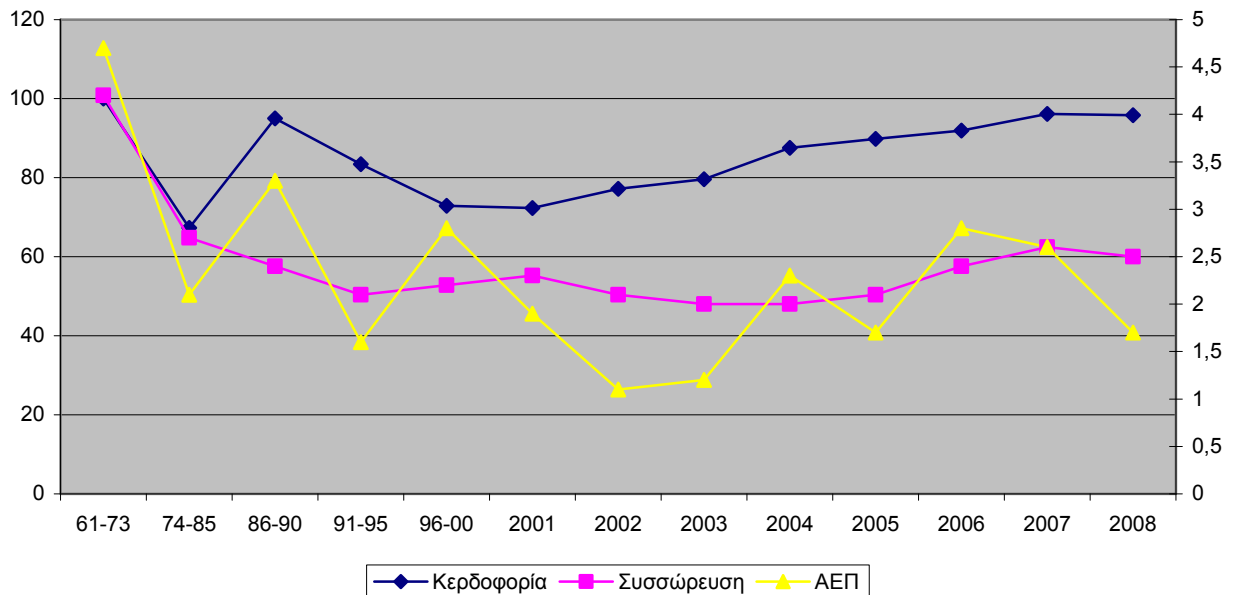
Αποτελεί (αποτελούσε;) σχεδόν κοινό τόπο της επίσημης γραμμής και του καθημερινού κυρίαρχου οικονομικού τύπου στην Ευρώπη, ότι οι χαμηλότερες επιδόσεις της Ε.Ε. όσον αφορά στη μεγέθυνση του ΑΕΠ σε σχέση με τις ΗΠΑ οφείλονται στην «ακαμψία» των ευρωπαϊκών αγορών εργασίας και στην «υπερβολική» κοινωνική ευαισθησία των Ευρωπαίων που «διατηρούν» ένα «πληθωρικό κοινωνικό κράτος». Την ακαμψία του ποσοστού του κέρδους κανείς δεν την σχολιάζει. Γιατί άραγε; Μήπως οι συνθήκες του ακραίου καπιταλισμού, οι ίδιες συνθήκες που οδήγησαν στην αχαλίνωτη αγυρτεία του χρηματικού κεφαλαίου που ευθύνεται για την παρούσα κρίση, αποτελούν μια δεύτερη «φύση» που δεν επιδέχεται αλλαγών; Ή μήπως η αμφισβήτηση όχι τόσο της ίδιας της παγκοσμιοποίησης αλλά του νεοφιλελεύθερου δογματικού χαρακτήρα της αποτελεί αμάρτημα και προσβολή στα θεία; Η οικονομική «επιστήμη» των πρόσφατων χρόνων και ο «ορθός της λόγος», όπως αποδείχθηκε πλέον, δεν είναι παρά μια σύγχρονη εκδοχή μιας προ-καπιταλιστικής αν όχι μεσαιωνικής θεολογίας. Ο παλιός αυταρχικός σκοταδισμός αντικαταστάθηκε από έναν άλλο πολύ πιο αποτελεσματικό διότι για τον δεύτερο κάθε μέρα της εβδομάδας είναι ημέρα κηρύγματος και λατρείας.

Η περίπτωση της Ιαπωνίας διαφέρει κάπως από τις περιπτώσεις των ΗΠΑ και της ΕΕ-15 ως προς τούτο: Όπως φαίνεται στο διάγραμμα 2.9, στην Ιαπωνία το ποσοστό του κέρδους

πλησίασε τα επίπεδα που είχε την περίοδο 1961-1973, μόνο την περίοδο 1996-2000 και κατά τα πολύ πρόσφατα χρόνια. Την περίοδο 1986-1990 έφθασε στις 95 μονάδες (1961-1973=100), στις 96,1 το 2007 και στις 95,8 το 2008.

Διάγραμμα 2.9:

Κερδοφορία (1961-1973=100), ποσοστό συσσώρευσης παγίου κεφαλαίου (%) και μεγέθυνση του ΑΕΠ (%) στην Ιαπωνία

Κερδοφορία (Αριστερή κλίμακα)

Συσσώρευση και ΑΕΠ (Δεξιά κλίμακα)

Πηγή: European Commission, *European Economy*, Statistical Annex, spring 2008

Κατά τα άλλα, παρουσιάζονται τα ίδια φαινόμενα όπως και στις περιπτώσεις των ΗΠΑ και της ΕΕ-15. Το ποσοστό του κέρδους αποκλίνει από το ποσοστό συσσώρευσης του κεφαλαίου και το ποσοστό μεγέθυνσης του ΑΕΠ. Ενώ με ποσοστό κέρδους 100 για την περίοδο 1961-1973, το μέσο ετήσιο ποσοστό συσσώρευσης και μεγέθυνσης του ΑΕΠ ήταν 4,2% και 4,7% αντιστοίχως, την περίοδο 2001-2008 με μέσο ποσοστό κέρδους 86,2 το μέσο ετήσιο ποσοστό συσσώρευσης και μεγέθυνσης του ΑΕΠ περιορίστηκαν στο 2,2% και 1,9% αντιστοίχως. Με άλλους όρους, αυτά τα δύο τελευταία μεγέθη μειώνονται δυσανάλογα ως προς το κέρδος.

2.2 Χρηματικό κεφάλαιο και πραγματική οικονομία

Ανακεφαλαιώνοντας πολύ επιγραμματικά την πιο πάνω ανάλυση, θα λέγαμε ότι σε συνθήκες ακραίου καπιταλισμού:

- Η παραγωγικότητα της εργασίας αυξάνεται γρηγορότερα απ' ό,τι οι μισθοί και στους τρεις βασικούς πόλους του αναπτυγμένου κόσμου
- Ως εκ τούτου, το ποσοστό εκμετάλλευσης της εργατικής δύναμης αυξάνεται, πράγμα που αντανακλάται στη μείωση του προσαρμοσμένου μεριδίου του μισθού στο ΑΕΠ
- Η αύξηση του ποσοστού εκμετάλλευσης, δηλαδή της μάζας της υπεραξίας ή του κέρδους δεν εξουδετερώνεται από μian αύξηση του κόστους του σταθερού κεφαλαίου, με αποτέλεσμα να αυξηθεί το ποσοστό του κέρδους σε επίπεδα ανώτερα απ' αυτά της «χρυσής περιόδου» 1961-1973 (εκτός στην Ιαπωνία).

- Το ποσοστό συσσώρευσης του κεφαλαίου και το ποσοστό μεγέθυνσης της οικονομίας αποκλίνουν από το ποσοστό του κέρδους

Το γεγονός ότι παρατηρείται μια δομική τάση αύξησης του ποσοστού κέρδους δεν είναι πλέον δυνατό να αμφισβητηθεί από κανένα, ούτε από τους επίσημους οργανισμούς όπως το Διεθνές Νομισματικό Ταμείο (ΔΝΤ), ούτε από την Ευρωπαϊκή Επιτροπή (στα στοιχεία της οποίας βασιστήκαμε), ούτε βέβαια από την κριτική οικονομική ανάλυση. Άλλωστε, αυτή η τάση αναλύεται ήδη και σε επίσημες δημοσιεύσεις διεθνών οργανισμών. Αρκεί να αναφερθούμε εδώ στην εργασία των L. Ellis και K. Smith της Τράπεζας Διεθνών Διακανονισμών (Bank of Internationals Settlements, BIS, ή Banque de Règlements Internationaux, BRI) με τον χαρακτηριστικό τίτλο «Η Παγκόσμια Ανοδική Τάση του Μεριδίου του Κέρδους».²⁶

2.2.1 Χρηματικό κεφάλαιο και κοινωνικές ανισότητες

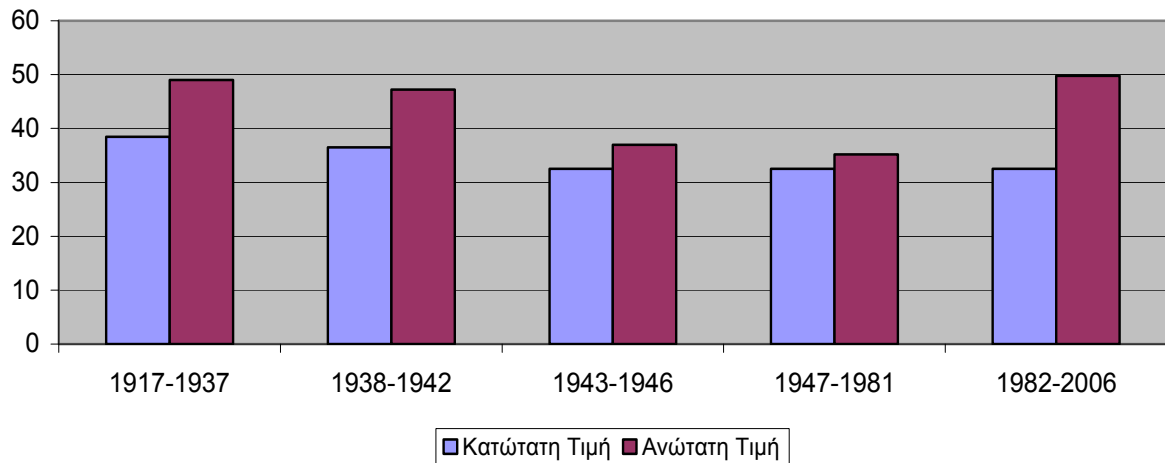
Αυτή η αύξηση του ποσοστού του κέρδους ως προς τον μισθό αντανακλάται βεβαίως και στις εισοδηματικές ανισότητες που, στις ΗΠΑ τουλάχιστον, από το 1917 ποτέ δεν ήταν τόσο μεγάλες όσο σήμερα.

Αν συγκρίνουμε (διάγραμμα 2.10) τα εισοδήματα του 10% των ανώτερων κοινωνικών στρωμάτων ως προς τα υπόλοιπα εισοδηματικά στρώματα, βλέπουμε ότι τα πρώτα κέρδιζαν το 2006 το 50% του ΑΕΠ των ΗΠΑ, όσο δηλαδή και τα τελευταία: *Το 10% των απασχολουμένων μοιράζεται το ΑΕΠ με το υπόλοιπο 90%. Από τις αρχές του 20^{ου} αιώνα μόνο το 1928, δηλαδή λίγο πριν ξεσπάσει η μεγάλη κρίση του 1929-1933, οι εισοδηματικές ανισότητες πλησίαζαν τα επίπεδα των ανισοτήτων που παρατηρούνται σήμερα.* Αξίζει να αναφερθεί επίσης ότι από το 1947 μέχρι το 1981 ουδέποτε τα εισοδήματα του 10% των ανώτερων κοινωνικών στρωμάτων ξεπέρασαν αισθητά το 35% του ΑΕΠ που παρατηρήθηκε το 1950: Σε σχέση μ' αυτό το τελευταίο, η συντηρητική επανάσταση μεταφράστηκε σε «κέρδος» 15 ολόκληρων ποσοστιαίων μονάδων του ΑΕΠ για το 10% των πλουσιότερων νοικοκυριών και αντίστοιχη απώλεια για το υπόλοιπο 90% των νοικοκυριών μέσα σε 25 χρόνια (1981-2006).

Διάγραμμα 2.10:

Μερίδιο εισοδημάτων (% του ΑΕΠ) στη διάθεση του 10% των ανώτερων εισοδηματικών στρωμάτων στις ΗΠΑ

²⁶ L. Ellis, K. Smith, “The Global Upward Trend in the Profit Share”, Bank of Internationals Settlements, Working Paper no 231, 2007.

Οι κατώτατες τιμές για τις πέντε περιόδους που εξετάζονται παρατηρήθηκαν: 1920, 1942, 1944, 1953, 1982.

Οι ανώτατες τιμές για τις πέντε περιόδους που εξετάζονται παρατηρήθηκαν: 1928, 1939, 1946, 1950, 2006

Πηγή: Thomas Piketty, Emmanuel Saez: “The Evolution of Top Incomes: A Historical and International Perspective” , March 2008, <http://elsa.berkeley.edu/~saez/>

Σ’ αυτό το σημείο τίθεται ένα πολύ βασικό ερώτημα, η απάντηση του οποίου θα συμβάλει στην κατανόηση της σχέσης του χρηματικού κεφαλαίου²⁷ με την πραγματική οικονομία: Αφού τα κέρδη αυξάνονται εις βάρος των μισθών, αλλά δεν επενδύονται στον ίδιο βαθμό όσο κατά την ανοδική φάση του μεταπολεμικού κύκλου, που καταλήγουν; Μήπως στο χρηματιστήριο ή στις τράπεζες;

2.2.2 Χρηματικό κεφάλαιο και ιδιωτική κατανάλωση

Από τη σκοπιά ενός βιομήχανου, το κέρδος της βιομηχανίας του έχει τρεις προορισμούς: την ιδιωτική κατανάλωση, την παραγωγική επένδυση και την μη παραγωγική ή «χρηματική» επένδυση (αγορά μετοχών, αποταμίευση στην τράπεζα κ.λπ). Είναι γι’ αυτόν τον λόγο που η «αυθόρμητη» απάντηση που θα έδινε ο μέσος πολίτης στο πιο πάνω ερώτημα είναι ότι, εκτός από το μέρος που καταναλώνεται ιδιωτικά, το κέρδος που δεν επενδύεται παραγωγικά επενδύεται στο χρηματιστήριο ή αποταμιεύεται.

Ωστόσο, η οικονομία είναι ένα σύστημα. Και βέβαια, η σκοπιά του μεμονωμένου ατόμου (του μέρους) δεν συμπίπτει υποχρεωτικά με μια εποπτική σκοπιά του όλου, δηλαδή μια σκοπιά που κατανοεί τον τρόπο λειτουργίας του συστήματος. Το βιομηχανικό κέρδος έχει μόνο δύο προορισμούς: την παραγωγική επένδυση και την κατανάλωση. Όταν ο βιομήχανος Α αποταμιεύει μέρος του κέρδους του στην τράπεζα, η τράπεζα δανείζει αυτά τα χρήματα, π.χ στον βιομήχανο Β, ο οποίος τα επενδύει παραγωγικά στη δική του βιομηχανία. Όταν ο βιομήχανος Α αγοράζει μετοχές της βιομηχανίας του Β στην πρωτογενή αγορά (νέα έκδοση μετοχών από το βιομήχανο Β), δίνει χρήματα στον βιομήχανο Β ο οποίος θα τα επενδύσει στη δική του βιομηχανία αν δεν θέλει να μειωθεί το κέρδος του: ο βιομήχανος Β υποχρεούται να δώσει μέρισμα στον βιομήχανο Α το οποίο αποτελεί μέρος του δικού του βιομηχανικού κέρδους. Αν ο βιομήχανος Α αγοράσει μετοχές του βιομήχανου Β, ή όποιου άλλου

²⁷ Το βιβλίο των Μακότο Ιτο και Κώστα Λαπαβίτσα, *Πολιτική Οικονομία του Χρήματος και του Χρηματοπιστωτικού Συστήματος*, είναι μια καλή εισαγωγή στη «χρηματική οικονομία»: Πολύτροπον , Αθήνα, 2004.

βιομήχανου στη δευτερογενή αγορά, ρίχνοντας έτσι χρήμα στο χρηματιστήριο, κάποιος άλλος θα του πουλήσει αυτές τις μετοχές. Όσο χρήμα μπαίνει στη δευτερογενή αγορά μετοχών από την μια πόρτα βγαίνει από την άλλη, διότι όταν ο ένας αγοράζει ο άλλος πουλά.

Αν το χρηματικό κεφάλαιο δεν είναι πλασματικό (όπως θα εξηγήσουμε πιο κάτω), το χρηματικό κεφάλαιο δεν αυξομειώνεται εις βάρος ή προς όφελος του παραγωγικού κεφαλαίου. Αυξομειώνεται ως μέρος του παραγωγικού κεφαλαίου, ανάλογα με το ποσοστό δεσμεύσεων του παραγωγικού κεφαλαιοκράτη ως προς τους μετόχους και τους δανειστές του.

Κανείς δεν ανέλυσε καλύτερα από τον Μαρξ τη σχέση παραγωγικού ή βιομηχανικού κεφαλαίου και χρηματικού κεφαλαίου. Αξίζει λοιπόν τον κόπο να παρουσιάσουμε εν συντομία αυτή την σχέση όπως την αντιλαμβάνεται ο Μάρξ.

Για λόγους απλοποίησης της παρουσίασης δεν λαμβάνουμε υπόψη την αποταμίευση, την δανειοδότηση ή ακόμη την επένδυση σε μετοχές των μισθωτών και θεωρούμε ότι το σύνολο της αξίας των μέσων παραγωγής καταναλώνεται παραγωγικά και εμφανίζεται ως μέρος της αξίας του νέου εμπορεύματος που παράγεται: Το βιομηχανικό κεφάλαιο είναι το χρήμα που επενδύεται για να συσσωρευθεί. Πιο συγκεκριμένα είναι η διαδικασία: $X-E \dots \Pi \dots E'-X'$: Με το αρχικά επενδύμενο χρήμα (X) αγοράζονται εμπορεύματα (E : υλικά μέσα παραγωγής και εργατική δύναμη), που χρησιμεύουν στην παραγωγή (Π) νέων εμπορευμάτων μεγαλύτερης αξίας (E') από τα αγορασθέντα, που με την πώληση τους μετατρέπονται σε περισσότερο χρήμα (X') από το αρχικά επενδυμένο. Έπεται ότι το X' περιλαμβάνει το X και επιπλέον την υπεραξία ή το κέρδος της παραγωγικής δραστηριότητας ($X'-X = \text{Κέρδος}$). Σε περίπτωση που το αρχικό X δεν περιλαμβάνει χρήματα από έκδοση μετοχών και δάνεια, ο βιομήχανος δεν θα αφαιρέσει από το βιομηχανικό του κέρδος ούτε μερίσματα ούτε τόκους. Σε αντίθετη περίπτωση, θα πρέπει να πληρώσει τα μερίσματα στους μετόχους και του τόκους στους δανειστές, το ύψος των οποίων σχετίζεται με τους εκάστοτε συσχετισμούς δυνάμεων ανάμεσα στον πρώτο και τους δεύτερους. Όπως το χρηματικό κεφάλαιο είναι ένα μεταβλητό μέρος του βιομηχανικού κεφαλαίου, τα μερίσματα και οι τόκοι (όπως και το εμπορικό κέρδος το οποίο δεν μας απασχολεί εδώ) είναι μεταβλητό, εύκαμπτο ή ελαστικό μέρος του βιομηχανικού ή του παραγωγικού κέρδους. Είναι γι' αυτόν τον λόγο που προτιμήσαμε να παρουσιάσουμε εδώ την κερδοφορία στο σύνολο της οικονομίας κι όχι μόνο τα κέρδη των παραγωγικών επιχειρήσεων.

Από την σκοπιά του αγοραστή μετοχών και του δανειστή η διαδικασία αξιοποίησης του χρηματικού κεφαλαίου τους απλοποιείται σε $X-X'$. Στην φαντασμαγορία των χρηματιστηρίων και των τραπεζών το χρήμα αποκτά την ιδιότητα να αυξάνεται ως δια μαγείας. Σ' αυτόν τον μεταφυσικό κόσμο των «παρθενογενέσεων», δηλαδή της αξιοποίησης της αξίας χωρίς τη διαμεσολάβηση της ανθρώπινης εργασίας ή της κατανάλωσης της εργατικής δύναμης, ευδοκμεί αυτό που ο Μαρξ ονομάζει «πλασματικό κεφάλαιο». Ενώ αρχικά η αξία των μετοχών που εξέδωσε ο βιομήχανος αντιστοιχεί σε μέρος του πραγματικού κεφαλαίου, οι αγοραπωλησίες των τίτλων στο άυλο αιθέρα των δευτερογενών αγορών οδηγούν σε μια σχετική αυτονόμηση των αγοραίων αξιών των μετοχών. Επειδή κάποιοι επενδυτές εκτιμούν ότι μπορούν να πουλήσουν την μετοχή A σε ψηλότερη τιμή από την τιμή που την αγοράζουν είναι διατιθέμενοι να την αγοράσουν σε μια τιμή μεγαλύτερη της αξίας της ιδιοκτησίας (δηλαδή του κεφαλαίου) στην οποία αντιστοιχεί, την οποία άλλωστε δεν γνωρίζουν, αλλά απλώς εκτιμούν. Η αύξηση της ζήτησης για την συγκεκριμένη μετοχή αυξάνεται σε σχέση με την προσφορά και μαζί μ' αυτή η πλασματική (δηλαδή η κατά φαντασία) αξία όλων των χαρτοφυλακίων που την περιλαμβάνουν.

Θεωρητικά, είναι λοιπόν δυνατόν να πλουτίζουν πλασματικά όσοι διαθέτουν μετοχές των οποίων η αγοραία αξία παρουσιάζει αύξηση. Ενώ το ΑΕΠ αυξάνεται με 2% ή 3%, ο πλασματικός πλούτος των μετόχων είναι δυνατό να αυξάνεται με 15% ή 20% ετησίως. Όμως, αυτός ο πλασματικός πλούτος εξανεμίζεται μόλις οι ιδιοκτήτες του αποφασίσουν μαζικά να τον μετατρέψουν σε πραγματικό χρήμα που αγοράζει πραγματικά εμπορεύματα. Επειδή η προσφορά αυξάνεται απότομα σε σχέση με τη ζήτηση, οι τιμές των μετοχών καταρρέουν και ο πλασματικός πλούτος εξατμίζεται με την ίδια ευκολία που δημιουργήθηκε. Λόγω του μιμητισμού των αγορών, η αγοραία αξία των μετοχών παρουσιάζει έντονες κυκλικές διακυμάνσεις: φουσκώνει και ξεφουσκώνει (συχνά και κάτω από την πραγματική αξία του κεφαλαίου στο οποίο αντιστοιχούν οι μετοχές), ανάλογα με την προσδοκία αποδόσεων που καθορίζει την προσφορά και τη ζήτηση.

Με την παρούσα κρίση, σύμφωνα με κάποιες εκτιμήσεις, η ««διόρθωση» που πρέπει να γίνει μόνον στις ΗΠΑ είναι η απαξίωση περίπου ενός τρισεκατομμυρίου δολαρίων πλασματικού κεφαλαίου». ²⁸ Οι προσπάθειες των κυβερνήσεων να περισώσουν κατά το δυνατό αυτήν την πλασματική αξία δεν είναι εντελώς ανορθολογική: Το πλασματικό κεφάλαιο, όπως θα δούμε πιο κάτω, συμβάλλει στη συνολική ζήτηση (οι ιδιοκτήτες του καταναλώνουν βάσει του πλασματικού τους πλούτου), κυρίως όμως διότι η απαξίωσή του δημιουργεί τεράστια προβλήματα στα διάφορα ταμεία της χρηματικής οικονομίας (κερδοσκοπικά ταμεία, ασφάλειες κ.λπ.) και στις τράπεζες με αποτέλεσμα τη γενικευμένη καχυποψία, την κρίση του ενδοτραπεζικού δανεισμού και τη συσσώρευση κινδύνων για το παγκόσμιο χρηματοπιστωτικό σύστημα. Από την άλλη πλευρά, όμως, ο τρόπος με τον οποίο οι κυβερνήσεις προσπαθούν να περιορίσουν την απαξίωση του πλασματικού κεφαλαίου (διαμέσου της στήριξης του μεγάλου χρηματικού κεφαλαίου με δημόσια ελλείμματα και χρέη που καλείται να πληρώσει ο φορολογούμενος) δεν οδηγεί στην υπέρβαση των δομικών προβλημάτων που οδήγησαν στην κρίση. Η μείωση των κοινωνικών ανισοτήτων στο εισόδημα και της ανεργίας, οι οποίες οδήγησαν ευθύς εξ αρχής στην τεράστια διόγκωση του πλασματικού κεφαλαίου, δηλαδή στη φούσκα, δεν αποτελούν προτεραιότητα των οικονομικών πολιτικών των κυβερνήσεων. Αντίθετα, γίνεται όλο και περισσότερο λόγος για νέες «ευελιξίες» στην αγορά εργασίας και για νέες «οδυνηρές προσαρμογές» στο όνομα της «εθνικής ανταγωνιστικότητας», των οποίων αποτέλεσμα θα είναι μόνο η διαιώνιση της κρίσης σε παγκόσμιο επίπεδο.

Το κέρδος λοιπόν ή επενδύεται ή καταναλώνεται. Δεν έχει τρίτο προορισμό. Τι γίνεται με το αυξημένο μέρος του κέρδους που δεν επενδύεται στους τρεις αναπτυγμένους πόλους της παγκόσμιας οικονομίας. Μήπως επενδύεται αλλού, στις αναδυόμενες αγορές π.χ.; Δεν υπάρχει αμφιβολία ότι οι ΗΠΑ π.χ. επενδύουν στην Κίνα. Ωστόσο και η Κίνα επενδύει στις ΗΠΑ. Πρέπει κανείς να σκεφτεί το όλο ζήτημα βάσει «καθαρών» δεδομένων κι όχι βάσει του όγκου των επενδύσεων από την μια χώρα στην άλλη. Στην συγκεκριμένη περίπτωση, με καθαρά δεδομένα ένα μέρος της αποταμίευσης της Κίνας επενδύεται στις ΗΠΑ και αυξάνει την ρευστότητα της αμερικανικής οικονομίας, διαιωνίζοντας έτσι ένα δομικό θα 'λέγαμε έλλειμμα στις τρέχουσες συναλλαγές της τελευταίας (αυτό το ζήτημα θα μας απασχολήσει στο επόμενο κεφάλαιο).

Προς το παρόν τουλάχιστον, δεν χρειάζεται να παρουσιάσουμε στοιχεία σχετικά με την εισροή και την εκροή κεφαλαίων ανάμεσα στον ανεπτυγμένο κόσμο και τις αναδυόμενες αγορές ή τον αναπτυσσόμενο κόσμο. Το γεγονός ότι τα αυξημένα κέρδη που δεν επενδύονται στον ανεπτυγμένο κόσμο απλώς καταναλώνονται στον ίδιο τον αναπτυγμένο κόσμο φαίνεται στα διαγράμματα 2.4, 2.5, 2.6 που ήδη παρουσιάσαμε. Σ' αυτά τα διαγράμματα φαίνεται καθαρά η

²⁸ ΙΝΕ/ΓΣΕΕ-ΑΔΕΔΥ, *Η ελληνική οικονομία και η απασχόληση*, Έκθεση 2009, Αθήνα, Αύγουστος 2009, σ. 115.

απόκλιση ανάμεσα στην ιδιωτική κατανάλωση και το μερίδιο του μισθού ως ποσοστά του ΑΕΠ και στους τρεις βασικούς πόλους της παγκόσμιας οικονομίας από τις αρχές της δεκαετίας του 1980. Είναι αδιάφορο αν στις ΗΠΑ π.χ. αυξάνεται κυρίως η ιδιωτική κατανάλωση με ελαφρά πτωτικό μερίδιο μισθού, ενώ στην ΕΕ-15 η ιδιωτική κατανάλωση μένει περίπου σταθερή ενώ μειώνεται δραστικά το μερίδιο του μισθού. Το μεγαλύτερο μέρος αυτής της απόκλισης δεν είναι δυνατό να ερμηνευτεί διαφορετικά: τα αυξημένα κέρδη που δεν επενδύονται, καταναλώνονται με ιδιωτικό τρόπο.

Πιο συγκεκριμένα, η ζώνη που δημιουργείται στα διαγράμματα 2.4, 2.5 και 2.6 ανάμεσα στο ποσοστό ιδιωτικής κατανάλωσης και το μερίδιο των μισθών στο ΑΕΠ αντανακλά σε μεγάλο βαθμό το μερίδιο του κέρδους που δεν καταλήγει στην επένδυση, αλλά στην κατανάλωση. Στην περίπτωση των ΗΠΑ ιδιαίτερα, αυτή η απόκλιση οφείλεται εν μέρει και στη μείωση της αποταμίευσης της μεγάλης μάζας των μισθωτών τουλάχιστον κατά τα χρόνια των δανείων subprimes, καθώς και στην αύξηση του χρέους τους.

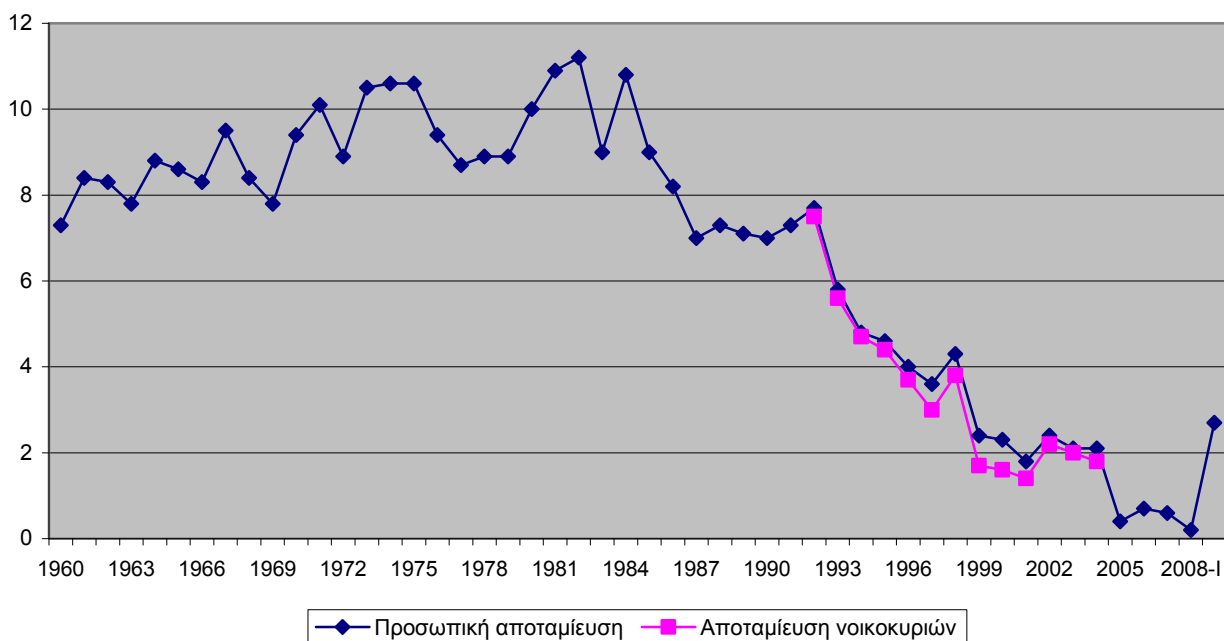
Όταν το χρηματικό κεφάλαιο παραχωρεί δάνεια στους μισθωτούς εργάτες, αποσπά τόκους οι οποίοι προέρχονται απευθείας από την μισθωτή εργασία. Σε αυτή την περίπτωση, το χρηματικό κεφάλαιο αυξάνει την άμεση αγοραστική δύναμη του εργάτη, αλλά μειώνει τον μελλοντικό του διαθέσιμο μισθό, διότι ο μισθωτός εργάτης οφείλει να εξυπηρετήσει το χρέος του. Στη διάρκεια εξυπηρέτησης του χρέους, το ποσοστό υπεραξίας, και άρα το συνολικό κέρδος (που περιλαμβάνει τους τόκους) αυξάνεται. Με άλλους όρους, όσο ο μισθωτός εργάτης, λόγω απώλειας μέρους της σχετικής αγοραστικής του δύναμης, υποχρεώνεται να καταφύγει στο δανεισμό, τόσο αυξάνεται το ποσοστό εκμετάλλευσης της εργατικής του δύναμης από το κεφάλαιο. Επειδή ο τόκος που ιδιοποιείται έτσι το χρηματικό κεφάλαιο αγοράζει εμπορεύματα με πραγματική αξία, και πάλιν μπορεί να θεωρηθεί ως εισόδημα εκ μεταφοράς από το συνολικό παραγωγικό κέρδος, έστω κι αν, σ' αυτή την περίπτωση, αυτή η μεταφορά γίνεται με έμμεσο τρόπο.

Το ποσοστό αποταμίευσης του νοικοκυριού ή του προσώπου είναι το ποσοστό του ετήσιου διαθέσιμου εισοδήματος (δηλαδή του εισοδήματος μετά την αφαίρεση των φόρων και των τόκων για δάνεια) που δεν καταναλώνεται. Η μείωση αυτών των ποσοστών αποταμίευσης, δηλώνουν συνεπώς μian αύξηση του μεριδίου του εισοδήματος που καταναλώνεται, παράλληλα με την αύξηση του χρέους των νοικοκυριών.

Όπως φαίνεται στο διάγραμμα 2.11, από το 1980 μέχρι σήμερα το ποσοστό αποταμίευσης των φυσικών προσώπων μειώθηκε δραστικά. Από 10% το 1980 έπεσε στο 0,2% το πρώτο τρίμηνο του 2008, δηλαδή αρχές του 2008 στα 100 δολάρια διαθέσιμου εισοδήματος ο μέσος Αμερικανός αποταμίευε μόνο 2.

Διάγραμμα 2.11:

Ποσοστό αποταμίευσης των νοικοκυριών και ποσοστό προσωπικής αποταμίευσης (%) στο διαθέσιμο εισόδημα στις ΗΠΑ

Πηγή: Bureau of Economic Analysis (USA)

Βέβαια, δεν διαθέτουμε ακριβή δεδομένα για το είδος των διαθέσιμων εισοδημάτων των νοικοκυριών: ένα εισόδημα μπορεί να είναι κέρδος (παραγωγικό κέρδος, μέρισμα, τόκος κ.λπ.) ή μισθός. Η «υπερκατανάλωση», όμως, για την οποία γίνεται λόγος τελευταία, δεν αφορά την μεγάλη μάζα των μισθωτών, αφορά τα ανώτερα κοινωνικά στρώματα που αντί να επενδύουν το κέρδος το καταναλώνουν:

Καταρχήν, ότι χάνεται ως μερίδιο του μισθού στο ΑΕΠ εμφανίζεται από την άλλη πλευρά κυρίως ως εισόδημα του χρηματικού κεφαλαίου (μερίσματα και τόκοι), το οποίο αυξάνεται ως ποσοστό του βιομηχανικού κέρδους. Στις ΗΠΑ, το ποσοστό κέρδος του χρηματικού κεφαλαίου στο σύνολο του κέρδους ξεπέρασε περί τα μέσα της τρέχουσας δεκαετίας το 40% ενώ το 1980 ήταν κοντά στο 20%.²⁹ Με άλλα λόγια, η παραγωγική οικονομία καθηλώνει τον μισθό για να δώσει μερίσμα και τόκο.

Έπειτα, η καταναλωτική συμπεριφορά καθορίζεται από τον πραγματικό και τον πλασματικό πλούτο. Όσο αυξάνεται ο πλούτος, αυξάνεται και το ποσοστό ιδιωτικής κατανάλωσης των διαθέσιμων εισοδημάτων.³⁰ Λόγω της ακραία άνισης κατανομής των εισοδημάτων των τελευταίων δεκαετιών, ο πραγματικός και πλασματικός πλούτος των ανώτερων κοινωνικών στρωμάτων αυξήθηκε πολύ πιο γρήγορα απ' ό,τι των μεσαίων ή των κατώτερων κοινωνικών στρωμάτων, γεγονός που οδήγησε τα πρώτα στην υπερκατανάλωση. Όπως δείχνει ο Michel Husson³¹ η καταναλωτική ροπή αυξάνεται πλέον σε συνάρτηση με τον καθαρό πλούτο (Καθαρός Πλούτος = Ενεργητικό-Χρέη) των νοικοκυριών στο εισόδημα (Καθαρός Πλούτος/Εισόδημα) και όχι σε συνάρτηση με το διαθέσιμο εισόδημα. Ο ίδιος συγγραφέας

²⁹ Σύμφωνα με δεδομένα του Bureau of Economic Analyze των ΗΠΑ: Βλέπε Sandra Moatti, « La machine à dette », *Alternatives économiques*, no 274, novembre 2008.

³⁰ Βλέπε Michel Husson, « Etats-Unis : la fin d'un modèle », *La Brèche*, n° 3, 2008.

³¹ Βλέπε Michel Husson, *στο ίδιο*.

βασιζόμενος σε μια παλαιότερη ανάλυση των Maki και Palumbo³² δείχνει επίσης ότι στην περίπτωση των ΗΠΑ μόνο ο πλούτος του 20% των πιο πλούσιων νοικοκυριών αυξάνεται γρηγορότερα από το εισόδημα, με αποτέλεσμα το 2000 να αντιπροσωπεύει 7 περίπου φορές το ετήσιο εισόδημά τους έναντι 3-4 φορές για τα υπόλοιπα νοικοκυριά. Μέχρι το 2000 τουλάχιστον, κυρίως αυτό το 20% των νοικοκυριών ευθύνεται για τη μείωση του ποσοστού αποταμίευσης και την αύξηση του χρέους των νοικοκυριών.

Βέβαια, ο πλούτος των νοικοκυριών είναι ως ένα βαθμό πλασματικός: Στις ΗΠΑ ακολουθεί την ίδια περίπου τροχιά με τον δείκτη Dow Jones.³³ Το πλασματικό κεφάλαιο είναι «κατά φαντασία» κεφάλαιο, αλλά δημιουργεί πραγματική κατανάλωση: Όταν π.χ. οι μετοχές και τα ακίνητα «φουσκώνουν», οι ιδιοκτήτες τους αυξάνουν την «πραγματική» ιδιωτική κατανάλωσή τους, όχι μόνο μειώνοντας το ποσοστό αποταμίευσης τους αλλά καταφεύγοντας συχνά και στον καταναλωτικό δανεισμό. Όταν καταναλώσουν υπερβολικά το πλασματικό τους κεφάλαιο με «πραγματικό» δανεικό χρήμα που αγοράζει πραγματικά καταναλωτικά εμπορεύματα, όταν το πρώτο απαξιωθεί αυξάνονται τα «δανεικά και αγύριστα» ή/και μειώνεται το πραγματικό τους κεφάλαιο. Είναι για αυτό που ήδη υπάρχουν ενδείξεις μείωσης του ποσοστού του χρηματικού κέρδους στο συνολικό κέρδος κατά τα πολύ πρόσφατα χρόνια της κρίσης: Από 40% μέσα της δεκαετίας του 2000 έπεσε κάτω από το 35% το 2007.

Όπως έχουμε δει στο πρώτο κεφάλαιο, η διόγκωση των δανείων subprimes και γενικότερα η υπερχρέωση των κατώτερων κοινωνικών στρωμάτων είναι ένα σχετικά πρόσφατο φαινόμενο που αφορά κυρίως τη δεκαετία του 2000.

Η ανάπτυξη του χρηματικού κεφαλαίου με την απορρύθμιση της χρηματικής οικονομίας των τελευταίων δεκαετιών έπαιξε λοιπόν ένα διπλό ρόλο και στους τρεις πόλους της παγκόσμιας οικονομίας:

Πρώτον, διαμέσου της αυξημένης κινητικότητας του χρηματικού κεφαλαίου σε εθνική και παγκόσμια κλίμακα και του οξύτερου ανταγωνισμού που προέκυψε καθηλώθηκε ο μισθός προς όφελος του κέρδους. *Το χρηματικό κεφάλαιο κινείται προς τις δραστηριότητες με το μεγαλύτερο κέρδος, επιβάλλοντας έτσι μια «παραγωγική πειθαρχία» που απαιτεί ψηλά, ποσοστά κέρδους. Το γεγονός αυτό συρρίκνωσε τις δραστηριότητες που θεωρούνται ικανοποιητικά επικερδείς και άφησε ανικανοποίητες τις κοινωνικές ανάγκες που εξελίχθηκαν καθ' όλη την μεταπολεμική περίοδο προς τον τομέα των υπηρεσιών (υγεία, παιδεία κ.λπ), δηλαδή προς ένα τομέα χαμηλών προσδοκιών ως προς την πρόοδο της παραγωγικότητας και άρα του κέρδους.*

Δεύτερον, υποκατέστησε το φθίνων ποσοστό της εργατικής κατανάλωσης στο ΑΕΠ (λόγω της μείωσης του μεριδίου του μισθού στο ΑΕΠ) με την ιδιωτική κατανάλωση των ανώτερων εισοδηματικών στρωμάτων που επωφελούνται από όλες τις συνιστώσες του κέρδους (καθαρό παραγωγικό κέρδος, μερίσματα, τόκοι κ.λπ.). Στην περίπτωση των ΗΠΑ ιδιαίτερα μειώθηκε και το ποσοστό αποταμίευσης των νοικοκυριών και αυξήθηκε το χρέος τους. Κατ' αυτόν τον τρόπο, με την σχετική υπέρβαση του προβλήματος της «πραγματοποίησης της αξίας» που ο ίδιος ο ακραίος καπιταλισμός δημιούργησε και διαχειρίστηκε, το ΑΕΠ συνέχισε να αυξάνεται έστω και με πολύ χαμηλότερους ρυθμούς απ' ό,τι κατά την ανοδική φάση του μεταπολεμικού κύκλου.

³² Βλέπε Maki D.M., Palumbo M.G., “Disentangling the Wealth Effect: A Cohort Analysis of Household Saving in the 1990s”, Federal Reserve System, *Finance and Economics Discussion Series* n° 2001-21, 2001:

<http://www.federalreserve.gov/pubs/feds/200121/200121pap.pdf>

³³ Βλέπε Michel Husson, « Le capitalisme toxique », *Inprecor*, n° 541-542, septembre-octobre 2008, σσ. 21-26.

Πρέπει να προσθέσουμε σ' αυτό το σημείο ότι στο βαθμό που οι ίδιοι οι μισθωτοί διαθέτουν μετοχές και επωφελούνται από τα μερίσματά τους τα οποία και καταναλώνουν, αυτά τα μερίσματα δεν καταγράφονται βέβαια ως μισθοί αλλά ως κέρδη, γεγονός που εξηγεί ένα μικρό μέρος της απόκλισης ανάμεσα στην ιδιωτική κατανάλωση και το προσαρμοσμένο μερίδιο του μισθού.

Πέρα από την κατανάλωση βασικών προϊόντων, ένα μέρος αυτής της κατανάλωσης είναι η πολυτελής κατανάλωση που είναι φυσιολογικό να αυξάνεται στο ΑΕΠ σε συνάρτηση με την αύξηση των κοινωνικών ανισοτήτων που παρατηρείται και στους τρεις βασικούς πόλους της παγκόσμιας οικονομίας. Στο βαθμό, όμως, που μεγεθύνεται το καταναλωτικό χρέος των νοικοκυριών των μισθωτών (εξαιρουμένων των χρεών για αγορά ακινήτων που καταγράφονται στις εθνικές στατιστικές ως επενδυτικά χρέη), το δανεικό χρήμα ή το χρηματικό κεφάλαιο που αποφέρει τόκους στους δανειστές και μέρισμα στους επενδυτές σε τίτλους τύπου ABS (αν πρόκειται για τιτλοποιημένα καταναλωτικά δάνεια που συνηθίζονται στις ΗΠΑ) καταναλώνεται από τους ίδιους του μισθωτούς και εξηγεί ένα άλλο μέρος της απόκλισης ανάμεσα στην ιδιωτική κατανάλωση και το προσαρμοσμένο μερίδιο του μισθού.

Στις ΗΠΑ από το 2000 μέχρι το 2008 το χρέος του συνόλου των νοικοκυριών ανήλθε από 6.000 σε 13.975 δισεκατομμύρια δολάρια. Στο βαθμό που αυτά τα χρέη αντιστοιχούν σε καταναλωτικά δάνεια της μισθωτής εργασίας, οι μισθωτοί καταναλώνουν την υπεραξία που οι κεφαλαιοκράτες δεν επενδύουν σε υλικό κεφάλαιο και δεν καταναλώνουν ιδιωτικά οι ίδιοι, αλλά χρησιμοποιούν για να αγοράσουν π.χ τίτλους ABS καταναλωτικών δανείων ή για να παραχωρήσουν στους πρώτους «κλασσικά» δάνεια. Με αυτόν τον τρόπο, οι μισθωτοί «υποθηκεύουν» τα μελλοντικά τους εισοδήματα.

Είναι ωστόσο φανερό ότι το μοντέλο ανάπτυξης, δηλαδή τα σχήματα αναπαραγωγής του κεφαλαίου που αντιστοιχούν σ' αυτόν τον τύπο κατανάλωσης δεν μπορούν παρά να έχουν ημερομηνία λήξης. Επειδή οι κεφαλαιοκράτες δεν θέλουν να επενδύσουν παραγωγικά και δεν μπορούν να καταναλώσουν ιδιωτικά το σύνολο της υπεραξίας που ιδιοποιούνται μεταφέρουν ένα μέρος της υπεραξίας στους μισθωτούς για να την αυξήσουν ακόμη περισσότερο. Όσο, όμως, το χρέος των μισθωτών αυξάνεται, μειώνεται το μελλοντικό τους εισόδημα, άρα η μελλοντική τους κατανάλωση. Όσο το χρέος τους αυξάνεται, μειώνεται η φερεγγυότητά τους. Όσο μειώνεται η τελευταία αποκαλύπτεται η φύσκα των επενδύσεων σε τίτλους ABS καταναλωτικών δανείων και μεγεθύνεται το ποσοστό επισφαλών δανείων στο σύνολο του ενεργητικού των δανειοδοτικών οργανισμών.³⁴

2.2.3 Κρίση του χρηματιστικού κεφαλαίου

Τα υψηλά εισοδήματα συσσωρεύουν ιδιοκτησία (ακίνητα, γη, μετοχές, τίτλους όλων των ειδών και ποιοτήτων) ανατρέποντας τα ιδιοκτησιακά δεδομένα της ανοδικής φάσης του μεταπολεμικού κύκλου. Η ροή ή το ετήσιο κέρδος μετατρέπεται σε απόθεμα (δηλαδή σε συσσώρευση ιδιοκτησίας). Οι πρωτοφανείς ανισότητες στο εισόδημα οδηγούν σε πρωτοφανείς ανισότητες στον πλούτο. Η ανάπτυξη του χρηματικού κεφαλαίου από την μια πλευρά και η έξαρση των ανισοτήτων από την άλλη – των ανισοτήτων σε όλα τα επίπεδα της κοινωνικής ζωής: όχι μόνο στο εισόδημα και στον υλικό πλούτο, αλλά και στην υγεία και το προσδόκιμο

³⁴ Είναι γι' αυτό που ο Πωλ Κρούγκμαν (*Η Κρίση του 2008 και η Επιστροφή των οικονομικών της Ύφεσης*, Καστανιάτη, Αθήνα, 2009, σ. 223) παραθέτει το πιο κάτω εύστοχο απόσπασμα από μια σατιρική εφημερίδα των ΗΠΑ: «Η χτυπημένη από την κρίση χώρα ζητά νέα φούσκα για να επενδύσει». Η φούσκα κατάντησε προϋπόθεση της μεγέθυνσης και βεβαίως φαινομενική αιτία της ύφεσης μόλις εξατμιστεί.

επιβίωσης, στην παιδεία και το επίπεδο μόρφωσης, στην έκθεση στον οικολογικό κίνδυνο και την ποιότητα του ελεύθερου χρόνου – είναι οι δύο όψεις του ίδιου νομίσματος.

Θα ήταν ωστόσο εντελώς λανθασμένο να θεωρήσουμε το χρηματικό κεφάλαιο υπεύθυνο για τις κοινωνικές ανισότητες απαλλάσσοντας το βιομηχανικό κεφάλαιο από κάθε ευθύνη. Η έννοια «χρηματικό κεφάλαιο» είναι μια διανοητική αφαίρεση. Στην πραγματικότητα δεν υπάρχουν χρηματικό και βιομηχανικό κεφάλαιο στην αμιγή τους μορφή. Το χρηματικό κεφάλαιο είναι ο τρόπος με τον οποίο «κοινωνικοποιείται» το βιομηχανικό κεφάλαιο, ο τρόπος δηλαδή με τον οποίο η ατομική ιδιοκτησία των μέσων παραγωγής των εξατομικευμένων κεφαλαιοκρατών μετατρέπεται σε συλλογική ιδιοκτησία της κεφαλαιοκρατικής τάξης. Αν εξετάσει κανείς το ενεργητικό ενός μεγάλου βιομήχανου θα ανακαλύψει εκεί ένας πλήθος μετοχών άλλων βιομηχανιών, εμπορικών επιχειρήσεων, επενδυτικών ταμείων, τραπεζών κ.λπ. Αν εξετάσει κανείς ποιου ιδιοκτησία είναι το υλικό κεφάλαιο που διαχειρίζεται ο ίδιος βιομήχανος, θα ανακαλύψει ότι αυτό το κεφάλαιο δεν ανήκει μόνο στον τελευταίο, αλλά και σε ένα πλήθος άλλων κεφαλαιοκρατών: άλλων βιομηχάνων, εμπόρων, επενδυτικών ταμείων, τραπεζών, ασφαλιστικών εταιριών, ακόμη και – σε μικρό βαθμό – στους ίδιους του τους εργάτες που αγόρασαν κάποιες μετοχές της βιομηχανίας. Το γεγονός ότι ακόμη και μισθωτοί διαθέτουν συχνά ένα σχετικά μικρό αριθμό μετοχών ή άλλων τίτλων συμβάλλει στην ιδεολογική σύγχυση που παρατηρείται στην εποχή μας, μια σύγχυση που οι συντηρητικές δυνάμεις διαφυλάσσουν και καλλιεργούν.

Θα προσθέταμε επίσης, βάσει στοιχείων που παραθέτουν οι Gérard Duménil και Dominique Lévy,³⁵ ότι η αύξηση της έκδοσης μετοχών του εμποροβιομηχανικού κεφαλαίου στον ανεπτυγμένο κόσμο κατά τη νεοφιλελεύθερη εποχή δεν αύξησε καθόλου τη χρηματοδότηση των παραγωγικών δραστηριοτήτων μέσω του χρηματιστηρίου. Στην πραγματικότητα αυξάνεται ο όγκος της έκδοσης μετοχών του βιομηχανικού και του εμπορικού κεφαλαίου, όχι όμως και η καθαρή έκδοση μετοχών: Το χρηματικό κεφάλαιο και τα νοικοκυριά δεν αγοράζουν περισσότερες μετοχές από το εμποροβιομηχανικό κεφάλαιο απ' όσες ακυρώνει το τελευταίο αγοράζοντας πίσω τις μετοχές που πούλησε προηγουμένως σ' αυτά τα νοικοκυριά και στο χρηματικό κεφάλαιο και αγοράζοντας μετοχές του χρηματικού κεφαλαίου (τραπεζικές μετοχές, μετοχές επενδυτικών ταμείων κ.λπ.). Οι επενδύσεις χρηματοδοτούνται με αυτοχρηματοδότηση (με το κέρδος) και μέσω του κλασσικού τραπεζικού δανεισμού και όχι μέσω του χρηματιστηρίου, όπως δηλαδή και κατά την ανοδική φάση του μεταπολεμικού κύκλου. Το χρηματιστήριο, τα τελευταία 10 χρόνια κυρίως, συμβάλλει εμμέσως στην χρηματοδότηση των παραγωγικών επιχειρήσεων με τον ίδιο μηχανισμό που αναλύσαμε για τα ενυπόθηκα δάνεια: Ένα αρκετά σημαντικό ποσοστό δανείων στις μη χρηματικές επιχειρήσεις, που αυξήθηκαν κατά περίπου 3.000 δισεκατομμύρια δολάρια από το 2000 στις ΗΠΑ για να φθάσουν τις 7.027 δισεκατομμύρια δολάρια το 2008, τιτλοποιούνται και πωλούνται ως ABS.

Συνεπώς, όταν μιλούμε για ανάπτυξη του χρηματικού κεφαλαίου μιλούμε αφαιρετικά. Σε ένα πιο συγκεκριμένο επίπεδο ανάλυσης, παρατηρείται ένας μεγαλύτερος βαθμός αλληλοδιείσδυσης του παραγωγικού και του χρηματικού κεφαλαίου, δηλαδή ένας μεγαλύτερος βαθμός κεφαλαιοκρατικής συλλογικής ιδιοκτησίας και διαχείρισης των μέσων παραγωγής. Αυτή την αλληλοδιείσδυση είχε υπόψη του ο Hilferding το 1910 όταν μιλούσε για «χρηματιστικό κεφάλαιο» (Finanzkapital), αν και τότε το χρηματικό κεφάλαιο (Geldkapital) ήταν βασικά μόνο το τραπεζικό. Σήμερα, το τραπεζικό κεφάλαιο είναι μόνο μια από τις συνιστώσες του χρηματικού κεφαλαίου, που περιλαμβάνει σχετικά νεοφανείς οργανισμούς όπως τα περίφημα κερδοσκοπικά ταμεία κ.λπ. Στον σύγχρονο κόσμο, κυριαρχεί το

³⁵Gérard Duménil, Dominique Lévy, *Crise et sortie de crise. Ordre et désordre néolibéraux*, PUF, Paris, 2008.

χρηματιστικό κεφάλαιο που προκύπτει από την ένωση του βιομηχανικού και ενός πολυσχιδούς χρηματικού κεφαλαίου.

Ως εκ τούτου, είναι αδύνατο μια χρηματοπιστωτική κρίση των διαστάσεων της παρούσας να αφήσει ανεπηρέαστη την πραγματική οικονομία. Δεν κατέρρευσε μόνο το χρηματοπιστωτικό σύστημα. Κατέρρευσε ένα ολόκληρο μοντέλο ανάπτυξης βασισμένο στο διαζύγιο της οικονομικής προόδου με την στενή έννοια και της κοινωνικής προόδου, ένα μοντέλο παραγωγής κοινωνικών ανισοτήτων. Κατέρρευσε ο ακραίος καπιταλισμός του χρηματιστικού κεφαλαίου.

Πιο συγκεκριμένα, η χρηματοπιστωτική κρίση μεταδίδεται άμεσα στην πραγματική οικονομία με τους ακόλουθους τρόπους:

Η πτώση της τιμής των ακινήτων δηλώνει μίαν υπερβολική προσφορά σε σχέση με τη ζήτηση. Συνεπώς η οικοδομική δραστηριότητα πλήττεται άμεσα.

Η κατάρρευση των χρηματιστηρίων και των αγορών ακινήτων προσγειώνει την αιθεροβατούσα φαντασία: το πλασματικό κεφάλαιο εξανεμίζεται και μαζί μ' αυτό μέρος της ιδιωτικής κατανάλωσης. Δημιουργείται έτσι ένα πρόβλημα πραγματοποίησης της παραχθείσας αξίας, δηλαδή υπερπαραγωγής ανταλλακτικών αξιών ή/και πλεοναζουσών παραγωγικών δυνατοτήτων. Είναι γι' αυτό που τώρα, ενώ τα τελευταία χρόνια 30 χρόνια το «πρόβλημα» σύμφωνα με τα επίσημα χείλη ήταν ο πληθωρισμός, γίνεται όλο και περισσότερος λόγος για τον κίνδυνο «αποπληθωρισμού», δηλαδή για τον κίνδυνο μείωσης των τιμών.

Η συρρίκνωση του δανεισμού λόγω της γενικευμένης καχυποψίας δημιουργεί προβλήματα ρευστότητας όχι μόνο στις τράπεζες αλλά και στις παραγωγικές επιχειρήσεις. Επιδρά επίσης αρνητικά στην κατανάλωση των μισθωτών.

Η αύξηση της ανεργίας προκαλεί άμεσα μια μείωση της κατανάλωσης, αλλά καλλιεργεί και μια ψυχολογία ανασφάλειας στα εργατικά στρώματα και επιδρά αρνητικά στην κατανάλωση ακόμη και αυτών που δεν απολύονται. Η γενικευμένη ανασφάλεια, αστάθεια και αβεβαιότητα επιδρά αρνητικά στις παραγωγικές επενδύσεις και άρα στη μεγέθυνση.

Η αύξηση των δημοσιονομικών ελλειμμάτων και του χρέους για τη διαχείριση της χρηματοπιστωτικής κρίσης θα οδηγήσει, μόλις η τελευταία θεωρηθεί υπό έλεγχο, σε μίαν αύξηση των φόρων ή/και μείωση των κρατικών δαπανών με αρνητικές επιπτώσεις στα ποσοστά μεγέθυνσης.

Περιττό να προσθέσουμε ότι η κρίση άρχισε στον ανεπτυγμένο κόσμο και πρώτα απ' όλα στις ΗΠΑ αλλά έχει ήδη και θα έχει για πολλά χρόνια επιπτώσεις και στις αναδυόμενες και αναπτυσσόμενες οικονομίες με τις οποίες θα ασχοληθούμε στο επόμενο κεφάλαιο. Προς το παρόν ας περιοριστούμε στο εξής: Η συρρίκνωση των καταναλωτικών αγορών και των επενδύσεων στον ανεπτυγμένο κόσμο, μειώνει τις εξαγωγές των αναδυόμενων οικονομιών στον ανεπτυγμένο κόσμο. Αν λάβουμε υπόψη ότι η Κίνα π.χ απορροφά ένα μεγάλο μέρος της παγκόσμιας παραγωγής πρώτων υλών από τον αναπτυσσόμενο κόσμο για να τις μεταποιήσει και να τις εξαγάγει στον ανεπτυγμένο κόσμο, είναι λογικό να αναμένουμε και μια σημαντική μείωση των εξαγωγών των αναπτυσσομένων οικονομιών.

Είναι πολύ ενωρίς για να κάνει κανείς προβλέψεις για το πόσο θα διαρκέσει η κρίση και πόσο βαθιά θα είναι. Άλλωστε δεν είναι ακόμη καθόλου βέβαιο πως η τραπεζική πτυχή της κρίσης ελέγχθηκε αποτελεσματικά. Είναι δύσκολο να φανταστεί κανείς μια σύντομη και σχετικά ανώδυνη υπέρβαση της κρίσης. Η διάρκειά της θα είναι ανάλογη του δημόσιου χρήματος που θα δαπανηθεί για τη διαχείρισή της, διότι αυτό το χρήμα μειώνει το βάθος της κρίσης με τίμημα την επιμήκυνση της διάρκειά της, δηλαδή μετατρέπει την ένταση σε χρονική έκταση.

Στον Πίνακα 2.1 παρουσιάζονται κάποιες παλαιότερες εκτιμήσεις του ΟΟΣΑ για το 2008 και προβλέψεις του για το 2009 για το ποσοστό μεγέθυνσης του ΑΕΠ, για το δημοσιονομικό έλλειμμα και το ποσοστό ανεργίας. Στον Πίνακα 2.2 παρουσιάζονται τα ίδια δεδομένα για το 2009 και επιπλέον κάποιες προβλέψεις για το 2010 και 2011, όπως εμφανίζονται τώρα (Μάρτιος 2010) στις επίσημες πηγές της Ε.Ε. Η σύγκριση των δύο πινάκων καταδεικνύει πόσο υποτιμήθηκε αρχικά το βάθος της κρίσης.

Επειδή οι αριθμοί μιλούν από μόνοι τους, θα περιοριστούμε σε μια απλή παρατήρηση: Το δόγμα του 3% του δημοσιονομικού ελλείμματος, το οποίο μάλιστα η επίσημη Ευρώπη ήθελε να εντάξει στο Ευρωσύνταγμα καταργείται εκ των πραγμάτων. Το δημοσιονομικό έλλειμμα ανήλθε το 2009 στο 8,3% στη Γαλλία, στο 3,4% στη Γερμανία, στο 5,2% στην Ιταλία, στο 11,2% στην Ισπανία και στο 6,4% στη ζώνη ευρώ. Αν αυτές οι υπερβάσεις είναι τώρα δυνατές για να διασωθούν οι τράπεζες, γιατί δεν ήταν δυνατές και πριν για να μειωθεί η ανεργία;

Πίνακας 2.1: Μεγέθυνση, δημοσιονομικό υπόλοιπο και ανεργία σε μερικές χώρες ή περιοχές (δεδομένα ΟΟΣΑ)						
Χώρες ή περιοχές	Μεγέθυνση του ΑΕΠ (%)		Δημοσιονομικό Υπόλοιπο (% του ΑΕΠ)		Ανεργία (% του ενεργού πληθυσμού)	
	2008*	2009**	2008*	2009**	2008*	2009**
Γαλλία	0,7	-1,8	-3,2	-5,4	7,8	9,8
Γερμανία	1,3	-2,3	-0,1	-2,9	7,1	7,7
Ιταλία	-0,6	-2,0	-2,8	-3,8	6,7	8,2
Ισπανία	1,2	-2,0	-3,4	-6,2	11,3	16,1
Ζώνη Ευρώ	0,9	-1,9	-1,7	-4,0	7,5	9,3
Ηνωμένο Βασίλειο	0,7	-2,8	-4,6	-8,0	5,7	8,2
ΗΠΑ	1,2	-1,6	-6,7	-8,1	5,7	7,3
Ιαπωνία	-0,1	-2,4	-1,2	-3,5	4,1	4,4
*Εκτίμηση **Πρόβλεψη						
Πηγή: ΟΟΣΑ, βλέπε Sandra Moati, « Comment faire pour relancer l'économie ? », <i>Alternatives économiques</i> , no 80 (hors série), 2 ^{ème} trimestre 2009.						

Πίνακας 2.2: Μεγέθυνση, δημοσιονομικό υπόλοιπο και ανεργία σε μερικές χώρες ή περιοχές (δεδομένα Ευρωπαϊκής Επιτροπής)									
Πίνακας 2.2	Μεγέθυνση του ΑΕΠ (%)			Δημοσιονομικό Υπόλοιπο (% του ΑΕΠ)			Ανεργία (% του ενεργού πληθυσμού)		
	2009	2010	2011	2009	2010	2011	2009	2010	2011

Γαλλία	-2,2	1,2	1,5	-8,3	-8,3	-7,7	9,5 +1,7*	10,2	10
Γερμανία	-5	1,2	1,7	-3,4	-5,0	-4,6	7,7 +0,4*	9,2	9,3
Ιταλία	-4,7	0,7	1,2	-5,2	-5,3	-5,1	7,8 +1,0*	8,7	8,7
Ισπανία	-3,6	-0,8	1,0	-11,2	-10,1	-9,3	17,9 +6,6*	20,0	20,5
Ζώνη Ευρώ	-4,1	0,7	1,5	-6,4	-6,9	-6,4	9,5 +2,0*	10,7	10,9
ΕΕ-27	-4,2	0,7	1,6	-6,9	-7,5	-6,9	9,1 +2,1*	10,3	10,2
ΕΕ-15	-4,3	0,7	1,5	-6,9	-7,6	-7,0	9,1 +2,0	10,3	10,3
Ηνωμένο Βασίλειο	-5	0,9	1,9	-11,7	-12,8	-11,7	7,8 +2,2*	8,7	8
ΗΠΑ	-2,4	2,2	2,0	-11,3	-13,1	-13,2	9,2 +3,4*	10	10,2
Ιαπωνία	-5	1,1	0,4	-8,0	-8,9	-9,1	5,9 +1,9*	6,4	7,1
*Μεταβολή σε ποσοστιαίες μονάδες σε σχέση με το 2008. Τα δεδομένα για τα έτη 2010 και 2011 είναι προβλέψεις.									
Πηγή: Eurostat για τη μεγέθυνση, AMECO για τις άλλες μεταβλητές									

Συνοψίζοντας την ανάλυση αυτού του κεφαλαίου με δυο λέξεις θα λέγαμε πως κατέρρευσε το μοντέλο ανάπτυξης της συντηρητικής παλινόρθωσης κάτω από το βάρος των εσωτερικών του αντιθέσεων: Η ίδια η επιτυχία του μοντέλου, η δημιουργία ακραίων κοινωνικών ανισοτήτων προκειμένου να ανακάμψει το κέρδος, υπονόμωσε τα θεμέλιά του δημιουργώντας υπερσυσσώρευση εμπορευματικών αξιών (κίνδυνος αποπληθωρισμού) που θα καταλήξει στην αύξηση των πλεοναζουσών παραγωγικών δυνατοτήτων, δηλαδή σε μια μακροπρόθεσμη μείωση των παραγωγικών ρυθμών, αύξηση της ανεργίας και της φτώχειας και μαζική απαξίωση του κεφαλαίου. Ζούμε τον επίλογο μιας εποχής, που συνδυάζει την απαξίωση με την οικονομική έννοια του όρου με την απαξίωση των κεκτημένων του δυτικού πολιτισμού και της μεγάλης επανάστασης (ελευθερία, ισότητα, αλληλεγγύη) με τα οποία ο υπαρκτός καπιταλισμός δεν είναι πλέον συμβατός.

Κεφάλαιο 3: Κρίση του παγκοσμιοποιημένου καπιταλισμού

«Δεν πρέπει να βλέπει κανείς τους άνεργους σαν μιαν απλή στατιστική, σαν μιαν απλή “αρίθμηση πτωμάτων”, σαν ακούσια θύματα του αγώνα κατά του πληθωρισμού ή για την εξόφληση των δυτικών τραπεζών. Οι άνεργοι είναι άνθρωποι με σάρκα και οστά, έχουν οικογένειες και όλες αυτές οι υπάρξεις δοκιμάζονται, πολλές φορές καταστρέφονται από τα οικονομικά μέτρα που εισηγούνται οι ξένοι ειδικοί ή, όπως στην περίπτωση του ΔΝΤ, που επιβάλλουν. Ο σύγχρονος τεχνολογικός πόλεμος σχεδιάστηκε για να καταργήσει κάθε φυσική επαφή: Οι βόμβες ρίχνονται από ύψος 15.000 μέτρων για να μην “αισθάνεται” ο πιλότος τι κάνει. Στη σύγχρονη οικονομία τα πράγματα λειτουργούν με τον ίδιο τρόπο. Από το ύψος ενός πολυτελούς ξενοδοχείου, επιβάλλονται πολιτικές που θα τις σκεφτόταν κανείς και δεύτερη φορά αν γνώριζε τις ανθρώπινες υπάρξεις που θα τους ρημάξουν τη ζωή.»

Joseph E. Stiglitz (Νόμπελ Οικονομίας), *Globalization and Its Discontents*, W.W. Norton, 2002.³⁶

Κάθε εποχή παράγει τους δικούς της μύθους και τα δικά της ψευδή αυτονόητα. Η συντηρητική παλινόρθωση των τελευταίων δεκαετιών επιχείρησε και ως ένα μεγάλο βαθμό πέτυχε να επιβάλει την άποψη ότι η αγορά είναι ικανή να αυτορρυθμίζεται χωρίς εξωτερικές παρεμβάσεις και να εξασφαλίζει έτσι τη γενική ευημερία στο μεγαλύτερο δυνατό βαθμό. Όπως αποδεικνύεται τώρα με τρόπο που κανείς πλέον δεν μπορεί να αμφισβητήσει, η ελεύθερη και αυτορρυθμιζόμενη αγορά οδηγεί σε τεράστιες κοινωνικές ανισότητες και οικονομικές κρίσεις. Οι ίδιοι οι πρωταγωνιστές της ελεύθερης αγοράς, τραπεζίτες, κερδοσκόποι, βιομήχανοι, ανακαλύπτουν τώρα τις αρετές της κρατικής παρέμβασης και επιζητούν την κρατική προστασία. Ακόμη κι όταν ζητούν οι ίδιοι «εθνικοποίηση» του κεφαλαίου τους, στοχεύουν ουσιαστικά στο να κατοχυρώσουν το ενεργητικό τους που απαξιώνεται μεταθέτοντας όσο το δυνατό μεγαλύτερο μέρος του κόστους της κρίσης στους μισθωτούς και γενικότερα στους φορολογούμενους.

Μπροστά στο μέγεθος της κρίσης, δεν θα ήταν πλέον δυνατό ούτε και επιθυμητό ακόμη και για τις πιο ακραίες πριμαντόνες της ελεύθερης αγοράς να αμφισβητήσουν την ανάγκη ρύθμισης του χρηματοπιστωτικού συστήματος. Ωστόσο, γιατί θα έπρεπε να ρυθμιστεί μόνο το χρηματοπιστωτικό σύστημα; Γιατί η αγορά εργασίας, το διεθνές εμπόριο, η διακίνηση κεφαλαίων σε παγκόσμια κλίμακα δεν πρέπει να ρυθμιστούν;

³⁶ Joseph E. Stiglitz, *La grande désillusion*, Fayard, Paris, 2002, σ. 58. (*Globalization and Its Discontents*, W.W. Norton, 2002).

Η άρση των προστατευτικών μέτρων και των περιορισμών στο διεθνές εμπόριο και στη διεθνή διακίνηση των κεφαλαίων, δηλαδή η «παγκοσμιοποίηση» αποτέλεσε αναπόσπαστο μέρος της συντηρητικής παλινόρθωσης και των ψευδών αυτονόητων που επιχείρησε να δημιουργήσει. Η ελεύθερη, αυτορρυθμιζόμενη αγορά είναι και παγκόσμια αγορά. Ποιος επωφελήθηκε αλήθεια από την περίφημη «παγκοσμιοποίηση»; Πώς η παγκοσμιοποίηση σχετίζεται με την παρούσα κρίση; Αυτά τα ερωτήματα θα μας απασχολήσουν σ' αυτό το κεφάλαιο.

Ωστόσο, αξίζει τον κόπο αρχικά να αμφισβητηθεί ένας «ιστορικός» θα λέγαμε μύθος της εποχής μας που σχετίζεται με τη διαχείριση της παρούσας κρίσης: «Προσοχή [κρούουν τον κώδωνα του κινδύνου κάποιοι ειδήμονες]: είδατε που οδήγησε ο προστατευτισμός την περίοδο του μεσοπολέμου». Είναι αλήθεια ότι ο προστατευτισμός ευθύνεται για την τραγική τροπή που πήρε η κρίση του 1929;

Αν πράγματι ο προστατευτισμός ευθύνεται για την τροπή της κρίσης του 1929, δεν είναι παράξενο που ο John Maynard Keynes, το 1933, σημειώνει τα πιο κάτω;

«Δεν είναι βέβαιο ότι η επικέντρωση στην κατάκτηση ξένων αγορών, η εισαγωγή στις οικονομικές δομές μιας χώρας των πόρων και της επιρροή των ξένων καπιταλιστών και η στενή εξάρτηση από τις πολιτικές των άλλων για την ίδια οικονομική ζωή εγγυώνται την ειρήνη ανάμεσα στα έθνη. Η πείρα και η πρόληψη μας επιτρέπουν μάλιστα να πούμε το αντίθετο. Αισθάνομαι λοιπόν πιο κοντά σε αυτούς που επιθυμούν να μειώσουν την αλληλοδιείσδυση των εθνικών οικονομιών παρά σε αυτούς που θέλουν να την αυξήσουν. Οι ιδέες, η γνώση, η επιστήμη, η φιλοξενία, το ταξίδι πρέπει από τη φύση τους να έχουν διεθνή χαρακτήρα. Αλλά ας παράγουμε εθνικά κάθε φορά που αυτό είναι λογικά και πρακτικά δυνατό και κυρίως ας φροντίσουμε να είναι εθνική η χρηματική οικονομία. Ωστόσο θα έπρεπε αυτοί που επιθυμούν να ελευθερώσουν μια χώρα από τους δεσμούς της, να το κάνουν με προσοχή και χωρίς βιασύνη. Το θέμα δεν είναι να ξεριζώσουμε ένα δέντρο, αλλά να το συνηθίσουμε προοδευτικά να μεγαλώνει προς μια άλλη κατεύθυνση.»³⁷

Ο προστατευτισμός δεν είναι βέβαια άσχετος με την κρίση του 1929-1933. Δεν οδήγησε όμως στην κρίση. Αντιθέτως, συνέβαλε στην μερική της υπέρβαση μετά το 1933. Ο μύθος που θεωρεί τον προστατευτισμό ως αιτία της κρίσης αγνοεί τα γεγονότα: Εκτός από κάποια μικρή εμβέλεια προστατευτικά μέτρα των ΗΠΑ το καλοκαίρι του 1930, τα ουσιαστικά προστατευτικά μέτρα των μεγάλων βιομηχανικών οικονομιών πάρθηκαν μετά το 1932. Αν κατά την περίοδο της κρίσης συρρικνώνεται το παγκόσμιο εμπόριο, αυτό οφείλεται στην ακόμη μεγαλύτερη συρρίκνωση της παραγωγής στα μεγάλα βιομηχανικά κράτη και όχι σε ανύπαρκτα προστατευτικά μετρά. Κατ' ακρίβεια το ποσοστό ανοίγματος των μεγάλων βιομηχανικών οικονομιών (εξαγωγές στο ΑΕΠ) έφτασε στο ζενίθ του το 1913, μειώθηκε μέχρι το 1929 και παρουσίασε μια σημαντική κάμψη μεταξύ 1929-1932 λόγω της κρίσης.³⁸ Αυτή η κάμψη του παγκόσμιου εμπορίου αντανάκλαται και στην αύξηση της πλεονάζουσας χωρητικότητας του εμπορικού στόλου: Από 8,6% στις 30/6/1930 ανήλθε στο 20,8% στις 30/6/1932. Αργότερα, παρά τα προστατευτικά μέτρα και τις πολιτικές αυτάρκειας στη Γερμανία και την Ιταλία, η πλεονάζουσα χωρητικότητα του εμπορικού στόλου παρουσιάζει αρχικά μείωση και μετά σταθεροποιείται.

³⁷ “National Self-Sufficiency”, *The Yale Review*, vol. 22, no 4, June 1933.

³⁸ Βλέπε Paul Bairoch, Richard Kozul-Wright, “Globalization myths: some historical reflections on integration, industrialization and growth in the world economy”, κείμενο εργασίας της Συνέλευσης των Ηνωμένων Εθνών για το Εμπόριο και την Ανάπτυξη, αρ. 33, Μάρτιος 1996.

Κατά την περίοδο της κρίσης 1929-1933, καθοριστικό ρόλο για την συρρίκνωση του εμπορίου και της παραγωγής έπαιξε η μείωση της ρευστότητας των οικονομιών, ειδικά το 1930 και το 1931. Τα προστατευτικά μέτρα μετά το 1932, σε συνδυασμό με τις πολιτικές ανάκαμψης που δεν θα ήταν δυνατές χωρίς τα πρώτα, απέτρεψαν μια περαιτέρω επιδείνωση της κρίσης. Αν κρίνει κανείς από τα ελλείμματα στις τρέχουσες συναλλαγές κάποιων κρατών, τα μέτρα προστατευτισμού απέτρεψαν επίσης κάποιες χώρες από το να ακολουθήσουν τον δρόμο της Γερμανίας και της Ιταλίας, δηλαδή το δρόμο της οικονομικής αυτάρκειας. Περιττό να προσθέσουμε ότι τα προστατευτικά μέτρα της δεκαετίας του 1930 δεν ευθύνονται για τον 2^ο παγκόσμιο πόλεμο, αλλά ο ναζισμός και ο φασισμός που ευνοήθηκαν από τις κοινωνικές επιπτώσεις της παγκόσμιας οικονομικής κρίσης κι όχι από τα μέτρα για την αντιμετώπισή της.³⁹

Ούτε σε παλαιότερες κρίσεις είναι δυνατό να θεωρηθεί ο προστατευτισμός αιτία της κρίσης. Η τελευταία μεγάλη κρίση του 19^{ου} αιώνα άρχισε το 1873. Πρόκειται για μια κλασική θα λέγαμε κρίση υπερπαραγωγής εμπορευματικών αξιών στον αγροτικό και τον βιομηχανικό τομέα, υπερσυσσώρευσης κεφαλαίου, πτώσης του ποσοστού του κέρδους και αποπληθωρισμού. Η γαλλική και η γερμανική αγροτική παραγωγή π.χ. είχαν να αντιμετωπίσουν τον σκληρό ανταγωνισμό της Βόρειας Αμερικής, της Αργεντινής ή της Ουκρανίας που παρήγαγαν με πολύ χαμηλότερο κόστος σε μια περίοδο που το σιδηροδρομικό και θαλάσσιο δίκτυο συγκοινωνιών επέτρεπε πλέον τη φθηνή μεταφορά εμπορευμάτων. Μετά το 1879, δηλαδή μετά από 6 χρόνια «ισχνών αγελάδων», η Γαλλία και η Γερμανία όπως και άλλα βιομηχανικά κράτη υιοθέτησαν προστατευτικά μέτρα προκειμένου να υπερασπίσουν την κοινωνική συνοχή και την πολιτική τάξη στο έδαφός τους. Στις ΗΠΑ τα προστατευτικά μέτρα αφορούσαν στα βιομηχανικά προϊόντα. Εξαίρεση στο ρεύμα προστατευτισμού της εποχής υπήρξε το Ηνωμένο Βασίλειο. Όμως, η σιδηρουργία και η υφαντουργεία της παλιάς υπερδύναμης κυριαρχούσαν στην παγκόσμια αγορά, ενώ ο στρατιωτικός και εμπορικός στόλος της κυριαρχούσαν στις θάλασσες. Κανένα άλλο βιομηχανικό κράτος δεν είχε ένα τόσο μεγάλο ποσοστό εργατικής τάξης στο σύνολο του ενεργού πληθυσμού, η οποία δεν ένιωθε απειλή από το διεθνές εμπόριο, αλλά επωφελείτο από τα φθηνά εισαγόμενα αγροτικά προϊόντα. Επίσης, κανένα χρηματικό κεφάλαιο άλλων κρατών δεν χρηματοδοτούσε εξωτερικές επενδύσεις, όσο η City του Λονδίνου.⁴⁰

Συνεπώς, και στην τελευταία μεγάλη κρίση του 19^{ου} αιώνα, ο προστατευτισμός είναι αποτέλεσμα και όχι αιτία της κρίσης. Το πώς θα αντιδράσει κάποιο κράτος σε μια οικονομική κρίση εξαρτάται από τον τρόπο που επηρεάζεται από τις ελεύθερες διεθνείς συναλλαγές, καθώς και από μια πληθώρα παραγόντων περιλαμβανομένων των πολιτικών, κοινωνικών και ιδεολογικών συσχετισμών δυνάμεων.⁴¹

3.1 Παγκοσμιοποίηση ως νεο-αποικιακή πολιτική

Η νεοφιλελεύθερη παγκοσμιοποίηση που άρχισε τη δεκαετία του 1980 δεν αποτελεί μηχανικό αποτέλεσμα της ανάπτυξης των νέων τεχνολογιών στον παραγωγικό τομέα και στις επικοινωνίες. Είναι το προϊόν των οικονομικών πολιτικών που ακολούθησαν τη σύνοδο κορυφής στο Τόκιο του 1979. Είναι γι' αυτό που αυτή η φάση παγκοσμιοποίησης, σε αντίθεση με παλαιότερες φάσεις, όπως π.χ αυτή της δεκαετίας του 1910, μπορεί να

³⁹ Βλέπε Jacques Sabir, « Totem et Tabous. Le retour du protectionnisme et la fureur de ses ennemis », *Le Monde diplomatique*, n° 660, Mars 2009.

⁴⁰ Βλέπε Serge Halimi, « Vers 1880 surgirent des barrières douanières », *Le Monde diplomatique*, n° 660, Mars 2009.

⁴¹ Βλέπε Peter Gourevitch, *Politics in Hard Times: Comparative Responses to International Economic Crises*, Cornell University Press, Ithaca, New York, 1986.

χαρακτηριστεί ως νεοφιλελεύθερη. Όπως αναφέραμε ήδη, οι οικονομικές πολιτικές της δεκαετίας του 1980 στα ανεπτυγμένα κράτη στόχευαν στην αντιμετώπιση του μακροχρόνιου καθοδικού κύματος της οικονομίας που εκδηλώθηκε από τις αρχές της δεκαετίας του 1970 και στην αποκατάσταση του ποσοστού του κέρδους.

Πέραν από την προοδευτική άρση των περιορισμών και των εμποδίων στη διεθνή διακίνηση των εμπορευμάτων και των κεφαλαίων, τις ιδιωτικοποιήσεις και την απορρύθμιση του χρηματοπιστωτικού τομέα,⁴² δεδηλωμένος στόχος αυτής της πολιτικής ήταν ο έλεγχος του πληθωρισμού.

Η όξυνση του παγκόσμιου ανταγωνισμού στην οποία οδήγησαν αυτές οι πολιτικές επέτρεψαν μια σταδιακή ανάκαμψη του ποσοστού του κέρδους εις βάρος της μισθωτής εργασίας στον ανεπτυγμένο κόσμο, με την οποία ασχοληθήκαμε εκτενώς στο προηγούμενο κεφάλαιο.

3.1.1 Ελλείμματα των ΗΠΑ και χρέος των αναπτυσσομένων κρατών

Η αύξηση των επιτοκίων είχε όμως δραματικές επιπτώσεις στα αναπτυσσόμενα κράτη, τα οποία κατά τις προηγούμενες δεκαετίες χρηματοδοτούσαν το αναπτυξιακό τους εγχείρημα με κεφάλαια που δανείζονταν από τις ΗΠΑ και την Ευρώπη με κυμαινόμενα επιτόκια. Τα ψηλά επιτόκια ανέτρεψαν την «αυθόρμητη» ροή των κεφαλαίων της δεκαετίας του 1960 και 1970 από τον πρώτο κόσμο στα αναπτυσσόμενα κράτη (δολάρια και ευρώδολάρια), καθώς και τη ροή των πετροδολαρίων από τις πετρελαιοπαραγωγές χώρες στις αναπτυσσόμενες χώρες μέσω του τραπεζικού συστήματος των αναπτυσσόμενων κρατών.

Η αύξηση των επιτοκίων στις ΗΠΑ επέφερε αύξηση της συναλλαγματικής τιμής του δολαρίου, η οποία επέδρασε αρνητικά στην ανταγωνιστικότητα των αμερικανικών προϊόντων και οδήγησε σε ένα διαιωνιζόμενο έλλειμμα στις τρέχουσες συναλλαγές τους. Όμως η παγκόσμια υπερδύναμη διαθέτει ένα «συγκριτικό πλεονέκτημα» έναντι όλων των άλλων ανεπτυγμένων ή αναπτυσσόμενων οικονομιών του πλανήτη: το δολάριο. Ως κύριο νόμισμα των διεθνών συναλλαγών, το δολάριο είναι το ηγεμονικό νόμισμα της παγκόσμιας οικονομίας.

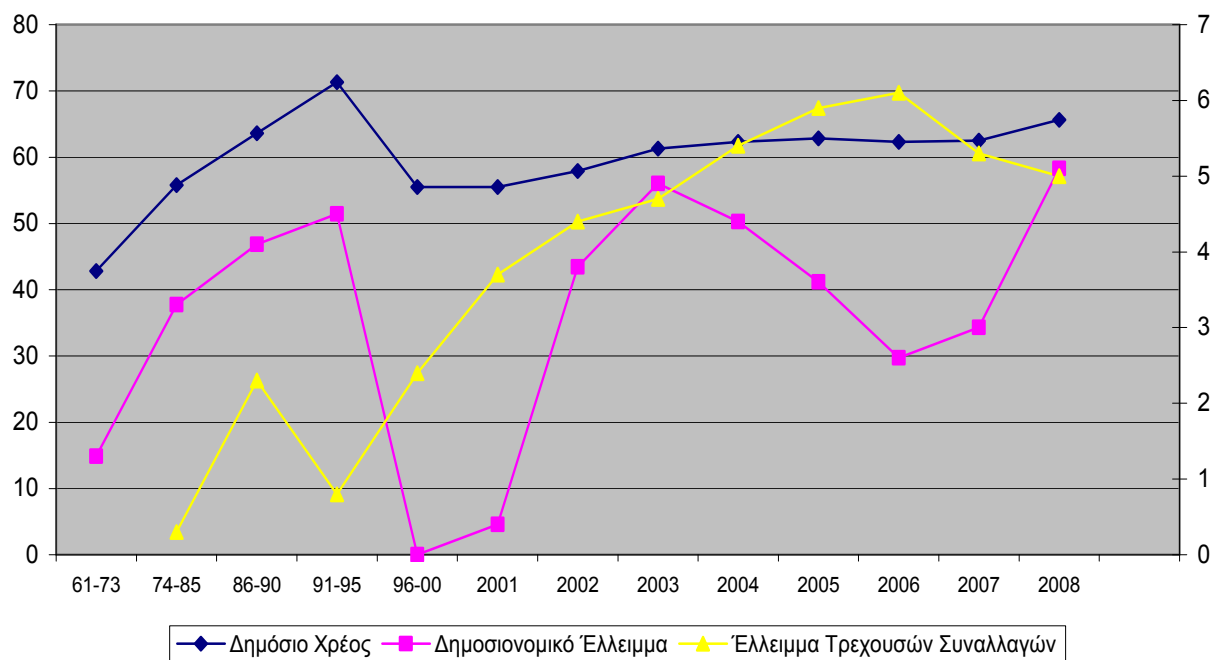
Το γεγονός ότι το έλλειμμα στις τρέχουσες συναλλαγές των ΗΠΑ χρηματοδοτείται χρόνο με τον χρόνο από καθαρές εισροές κεφαλαίων από τον υπόλοιπο κόσμο χωρίς να προκύψουν μέχρι πολύ πρόσφατα σοβαρά προβλήματα για τις ΗΠΑ οφείλεται στον ηγεμονικό ρόλο του δολαρίου.

Ενώ κατά το ανοδικό κύμα της μεταπολεμικής περιόδου οι εκροές κεφαλαίων από τις ΗΠΑ υπερβαίνουν κατά πολύ τις εισροές κεφαλαίων, με τα αυξανόμενα ελλείμματα στις τρέχουσες συναλλαγές τους οι ΗΠΑ ελκύουν ένα πολύ μεγαλύτερο μέρος της διεθνούς αποταμίευσης από τα κεφάλαια τα οποία οι ίδιες επενδύουν εκτός συνόρων. Στο διάγραμμα 3.1 φαίνεται η εξέλιξη του δημόσιου χρέους, του δημοσιονομικού ελλείμματος και του ελλείμματος στις τρέχουσες συναλλαγές των ΗΠΑ.

Διάγραμμα 3.1:

Δημόσιο Χρέος, δημοσιονομικό έλλειμμα και έλλειμμα τρεχουσών συναλλαγών (% του ΑΕΠ) στις ΗΠΑ

⁴² Βλέπε François Chesnais, *La mondialisation du capital*, Syros, Paris, 1994.

Δημόσιο Χρέος: Αριστερή Κλίμακα

Δημοσιονομικό Έλλειμμα και Έλλειμμα Τρεχουσών Συναλλαγών: Δεξιά Κλίμακα

Πηγή: European Commission, *European Economy*, Statistical Annex, spring 2008

Από κοντά στο μηδέν το 1980, το έλλειμμα στις τρέχουσες συναλλαγές αυξάνεται μέσα στη δεκαετία του 1980. Την περίοδο 1986-1990 έφθασε στο 2,3% του ΑΕΠ. Παρά την πτώση του την περίοδο 1991-1995, αυξανόταν από τότε σταθερά μέχρι τα πολύ πρόσφατα χρόνια. Το 2006 έφτασε το 6,1% και το 2007 το 5,3%, δηλαδή τα 771,6 και 718,6 δισεκατομμύρια δολάρια αντίστοιχα.

Οι ίδιοι λόγοι οι οποίοι οδήγησαν στο έλλειμμα των τρεχουσών συναλλαγών, επέτρεψαν και τη χρηματοδότησή του: Τα ψηλά επιτόκια των ΗΠΑ (ενισχύοντας το δολάριο) υπονόμισαν τις εξαγωγές και ευνόησαν τις εισαγωγές των ΗΠΑ αφενός, προσέλκυσαν όμως και κεφάλαια στις ΗΠΑ αφετέρου.

Η ανισορροπία στις τρέχουσες συναλλαγές των ΗΠΑ καλύπτεται από μια άλλη ανισορροπία: Το ποσοστό επένδυσης στο ΑΕΠ στις ΗΠΑ είναι από το 1980 μεγαλύτερο από το ποσοστό αποταμίευσης, πράγμα που δεν θα ήταν δυνατό να συμβαίνει χωρίς καθαρές εισροές κεφαλαίων.

Το δημοσιονομικό έλλειμμα των ΗΠΑ της δεκαετίας του 1980 σχετιζόταν με τον περίφημο «πόλεμο των άστρων» του R. Reagan, ενώ αυτό της δεκαετίας του 2000 με τους αυτοκρατορικούς πολέμους του G. Bush. Χρηματοδοτήθηκαν και στις δύο περιπτώσεις από την αποταμίευση του υπόλοιπου κόσμου (βλέπε πλαίσιο 3.1): από την Ιαπωνία και τη Γερμανία κυρίως την εποχή Reagan και από την Ιαπωνία και την Κίνα κυρίως την εποχή Bush.

Πλαίσιο 3.1:

Έλλειμμα στις τρέχουσες συναλλαγές και ανάγκη εξωτερικής χρηματοδότησης

Σε κλειστή οικονομία το εθνικό εισόδημα ή προϊόν (Y) καταλήγει στην εγχώρια επένδυση (I) και κατανάλωση (C):

$$Y = I + C.$$

Σε ανοικτή οικονομία το προϊόν προς κατανάλωση ή επένδυση στην εγχώρια αγορά αυξάνεται λόγω εισαγωγών (M) και μειώνεται λόγω εξαγωγών (X):

$$Y + M - X = I + C \text{ ή } Y = I + C + X - M \text{ (} X - M = \text{τρέχουσες συναλλαγές αγαθών και υπηρεσιών).}$$

Επειδή ότι δεν καταναλώνεται αποταμιεύεται ($Y - C = S$, όπου $S =$ αποταμίευση) ισχύει η σχέση $X - M = S - I$. Με άλλα λόγια, η οικονομική συνθήκη ισορροπίας $Y = I + C + X - M$ είναι δυνατό να προέλθει από δύο μερικές ανισορροπίες:

$$X - M \neq 0 \text{ και } S - I \neq 0$$

Το δημοσιονομικό έλλειμμα συνδέεται με το έλλειμμα στις τρέχουσες συναλλαγές: Το Y είναι το σύνολο των εισοδημάτων αφού αφαιρεθούν οι φόροι (R) και των φόρων (T), ενώ η επένδυση και η κατανάλωση μαζί είναι δυνατό να διατυπωθούν ως το σύνολο των κρατικών δαπανών (G) και των ιδιωτικών δαπανών (D). Συνεπώς, η συνθήκη ισορροπίας του εθνικού προϊόντος μπορεί να γραφτεί ως εξής:

$$R + T = G + D + X - M \text{ ή } X - M = R + T - (G + D) \text{ ή ακόμη } S - I = R + T - (G + D).$$

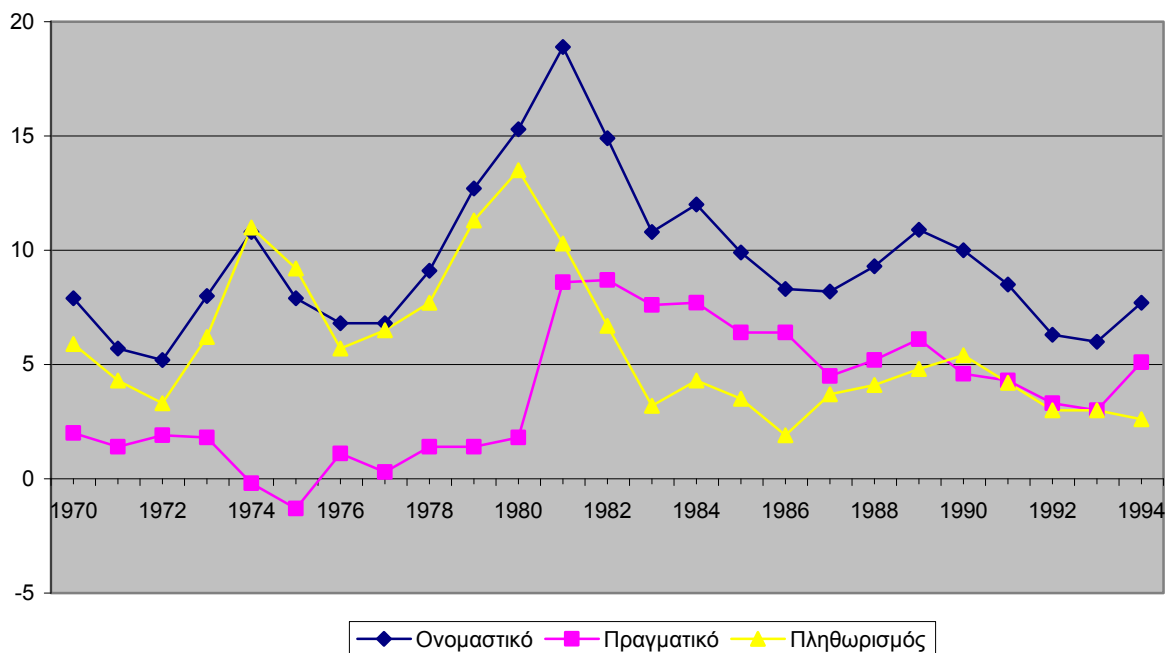
Με άλλους όρους, το έλλειμμα στις τρέχουσες συναλλαγές ($X - M$ αρνητικό) που αντιστοιχεί σε συνολικές δαπάνες ($G + D$) μεγαλύτερες του εθνικού εισοδήματος ($R + T$) προϋποθέτει μια καθαρή εισροή ξένης αποταμίευσης ίση με τη διαφορά ανάμεσα στην εθνική αποταμίευση και την εθνική επένδυση ($S - I$). Η αύξηση των κρατικών δαπανών (G) για την χρηματοδότηση εξοπλισμών και πολέμων ή για οποιοδήποτε άλλο λόγο αυξάνει τις ανάγκες των ΗΠΑ για εξωτερική χρηματοδότηση.

Η αύξηση των επιτοκίων στις αρχές της δεκαετίας του 1980 είχε δραματικές επιπτώσεις στα αναπτυσσόμενα κράτη και οδήγησε ουσιαστικά σε ένα νεο-αποικιακό σύστημα χωρίς η παρουσία στρατών και στρατιωτικών βάσεων να είναι παντού αναγκαία.

Τα επιτόκια του εξωτερικού χρέους των αναπτυσσομένων χωρών κυμαίνονταν με δείκτες αναφοράς το ενδοτραπεζικό επιτόκιο της City του Λονδίνου (το LIBOR) και το Prime Rate των ΗΠΑ. Το τελευταίο ήταν το επιτόκιο με το οποίο οι τράπεζες των ΗΠΑ δάνεισαν τους φερέγγυους πελάτες τους. Στο διάγραμμα 3.2 φαίνεται η εξέλιξη του Prime Rate από το 1970 μέχρι τα μέσα της δεκαετίας του 1990.

Διάγραμμα 3.2:

Ονομαστικό Prime Rate, πραγματικό Prime Rate και πληθωρισμός στις ΗΠΑ

Πηγή: Eric Toussaint, *La Bourse ou la vie. La finance contre les peuples*, CADTM, Bruxelles, 1998, pp. 125-126.

Όλη η δεκαετία του 1980 χαρακτηρίζεται από ένα πολύ πιο ψηλό Prime Rate απ' ό,τι τη δεκαετία του 1970. Από 1,8% το 1980 εκτινάχθηκε στο 8,6% και 8,7% το 1981 και το 1982 αντίστοιχα. Αυτή η απότομη αύξηση κατέστησε την εξυπηρέτηση του χρέους ιδιαίτερα δύσκολη αν όχι αδύνατη για πολλά αναπτυσσόμενα κράτη και οδήγησε στην κρίση του χρέους.

Ενώ το 1981 οι τόκοι για την εξυπηρέτηση του χρέους πενταπλασιάστηκαν σχεδόν, τα εισοδήματα των αναπτυσσομένων χωρών από τις εξαγωγές μειώνονταν, λόγω της πτώσης της διεθνούς τιμής των πρώτων υλών και των βασικών προϊόντων που παρατηρήθηκε από τις αρχές της δεκαετίας του 1970. Σύμφωνα με τους Damien Millet και Éric Toussaint,⁴³ παρά τις έντονες διακυμάνσεις στις τιμές των πρώτων υλών, μεταξύ 1977 και 2001 η τιμή τους μειωνόταν με ένα μέσο ετήσιο ρυθμό της τάξης του 2,8%.

Επειδή τα χρέη των αναπτυσσομένων χωρών εξυπηρετούνταν κυρίως με δολάρια, αλλά και με κάποια άλλα σκληρά νομίσματα, τα αναπτυξιακά προγράμματα προϋπέθεταν αύξηση των εξαγωγών προς τις ανεπτυγμένες χώρες. Η παραγωγή πρώτων υλών και βασικών προϊόντων για εξαγωγή αύξησε την εξάρτηση των αναπτυσσομένων χωρών από τη ζήτηση των ανεπτυγμένων. Μέσα στη δεκαετία του 1970, όμως, ενώ η ζήτηση των ανεπτυγμένων κρατών μειώνεται, ο καφές, το κακάο, το τσάι, η ζάχαρη, το βαμβάκι, τα ορυκτά κ.λπ. προσφέρονται σε μεγαλύτερες ποσότητες. Ακόμη και το πετρέλαιο του οποίου η τιμή αυξήθηκε μέσα στη δεκαετία του 1970, έχασε απότομα την αξία του το 1981.

Δεν είναι καθόλου τυχαίο που η «κρίση του χρέους» ξεκίνησε από μια πετρελαιοπαραγωγό χώρα το 1982 πριν να γενικευθεί: το Μεξικό. Ήδη μέχρι τον Οκτώβριο του 1983 ακολούθησαν άλλες 27 χώρες και αργότερα πολλές άλλες. Μέσα στη δεκαετία του 1980 τα

⁴³ Damien Millet, Éric Toussaint, *60 questions / 60 réponses sur la dette, le FMI et la Banque mondiale*, CADM et Syllepse, Liège et Paris, 2008.

περισσότερα κράτη της Λατινικής Αμερικής και της Αφρικής έφθασαν στα πρόθυρα της διακοπής της εξυπηρέτησης του εξωτερικού τους χρέους, θέτοντας έτσι σε κίνδυνο το παγκόσμιο χρηματοπιστωτικό σύστημα. Σε όμοια κατάσταση βρέθηκαν και οι χώρες της νοτιοανατολικής Ασίας μετά την κρίση του 1997.

Προκειμένου να εμποδίσει την κατάρρευση του χρηματοπιστωτικού συστήματος, ανέλαβε δράση το Διεθνές Νομισματικό Ταμείο (ΔΝΤ). Στη περίπτωση του Μεξικού, που χρησιμοποιήθηκε και ως μοντέλο για τις μεταγενέστερες παρεμβάσεις του ΔΝΤ σε άλλα αναπτυσσόμενα κράτη, το ΔΝΤ δάνεισε τη χώρα για να συνεχίσει την εξυπηρέτηση του εξωτερικού της χρέους επιβάλλοντας της όμως οικονομικές «μεταρρυθμίσεις» που αύξησαν την ανεργία και μείωσαν το βιοτικό επίπεδο του πληθυσμού. Το χρέος της χώρας αυξήθηκε για να διασφαλιστεί η εξυπηρέτηση του χρέους. Από τότε στην συγκεκριμένη χώρα, αλλά και σε πολλές άλλες χώρες κυρίως της Λατινικής Αμερικής και της Αφρικής, το χρέος αυτονομήθηκε: Δηλαδή, αυξάνεται στο πλαίσιο μιας επιβεβλημένης εκ των άνω (από τον ανεπτυγμένο κόσμο μέσω του ΔΝΤ) οικονομικής πολιτικής διαχείρισης του ήδη υφιστάμενου χρέους. *Η εξυπηρέτηση του χρέους δεν εντάσσεται πλέον στο πλαίσιο των αναπτυξιακών πολιτικών της μεταπολεμικής περιόδου, αλλά μετατρέπεται σε ένα είδος νεο-αποικιακού φόρου υποτελείας.*

Η εξυπηρέτηση του δημόσιου χρέους για το σύνολό των αναπτυσσόμενων χωρών αυξήθηκε από 55 δισεκατομμύρια δολάρια το 1980 σε 188 το 2007, ενώ η εξυπηρέτηση του ιδιωτικού τους χρέους από 31 το 1980 σε 335 το 2007 (βλέπε διάγραμμα 3.3). Αν εξετάσουμε την εξέλιξη του χρέους από το 1970 μέχρι το 2007 (πίνακας 3.1) βλέπουμε ότι το χρέος του 2007 είναι 48 φορές μεγαλύτερο από το χρέος του 1970, ενώ η συνολική εξυπηρέτηση του χρέους της περιόδου 1970-2007 είναι 102 φορές μεγαλύτερη του χρέους του 1970.

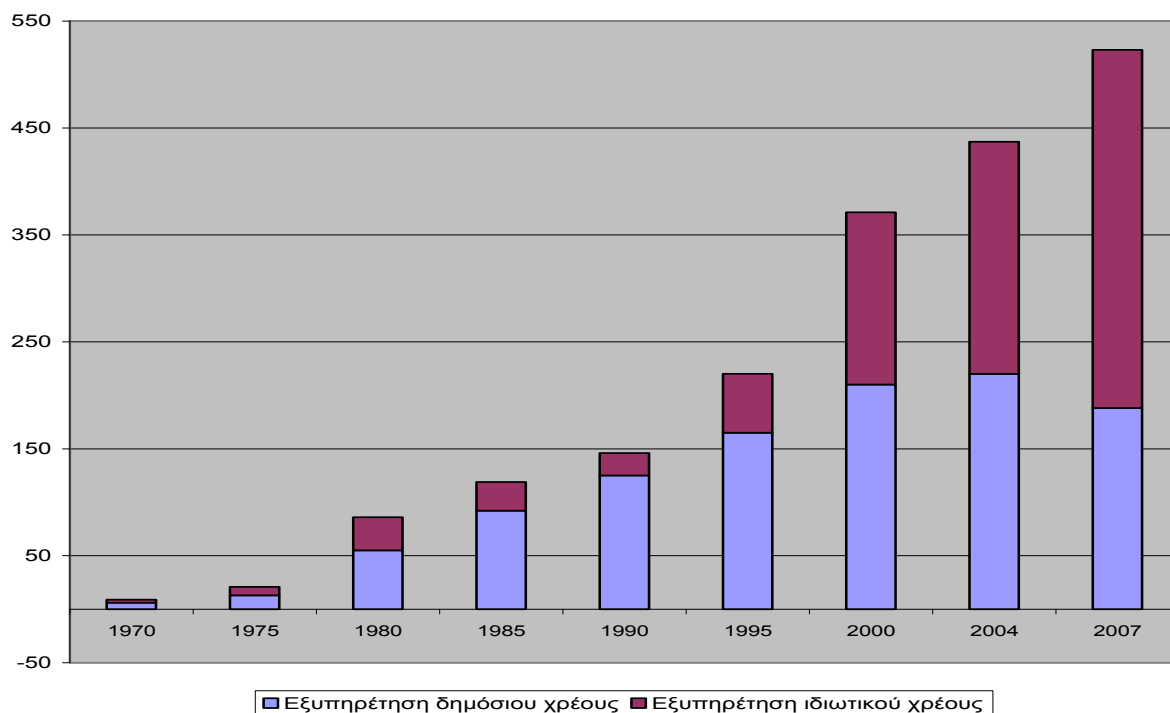
Σχετικά με τον μακροπρόθεσμο δανεισμό (περιλαμβάνει τα δάνεια διάρκειας πέραν του ενός έτους και τα δάνεια του ΔΝΤ) των δημόσιων αρχών και την εξυπηρέτηση του χρέους τους της περιόδου 1970-2007, οι Damien Millet και Éric Toussaint σημειώνουν: «Οι δημόσιες αρχές των αναπτυσσόμενων χωρών εισέπραξαν δάνεια 3.890 δισεκατομμυρίων δολαρίων, ξόφλησαν κεφάλαιο 2.830 δισεκατομμυρίων και πλήρωσαν 1.530 δισεκατομμύρια τόκους, δηλαδή έδωσαν συνολικά 4.350 δισεκατομμύρια δολάρια. Το κέρδος για τους πιστωτές είναι τεράστιο: 460 δισεκατομμύρια από το 1970 [κυρίως από το 1980], χωρίς να υπολογίσουμε τι απομένει να πληρώσουν...».⁴⁴

Οι ίδιοι συγγραφείς υπολόγισαν αυτό το κέρδος μόνο για το 2007 στα 19 δισεκατομμύρια δολάρια : Οι δημόσιες αρχές των αναπτυσσόμενων χωρών εξασφάλισαν νέα δάνεια ύψους 169 δισεκατομμυρίων, ξόφλησαν κεφάλαιο 123 δισεκατομμυρίων και πλήρωσαν τόκους 65 δισεκατομμυρίων.

Διάγραμμα 3.3:

Εξυπηρέτηση του εξωτερικού χρέους των αναπτυσσόμενων χωρών 1970-2007 (σε δισεκατομμύρια δολάρια)

⁴⁴ Damien Millet, Éric Toussaint, *60 questions / 60 réponses sur la dette, le FMI et la Banque mondiale*, CADM et Syllepse, Liège et Paris, 2008, σ. 183.

Πηγή: World Bank, *Global Development Finance 2008*.

Πίνακας 3.1: Εξωτερικό χρέος των αναπτυσσόμενων χωρών το 1970 και το 2007 και συνολική εξυπηρέτηση του χρέους της περιόδου 1970-2007 (σε δισεκατομμύρια δολάρια)			
	1970	2007	1970-2007
Δημόσιο χρέος	46	1.350	
Ιδιωτικό χρέος	24	2.010	
Σύνολο δημόσιου και ιδιωτικού χρέους	70	3.360	
Εξυπηρέτηση δημόσιου χρέους			4.350
Εξυπηρέτηση ιδιωτικού χρέους			2.800
Εξυπηρέτηση συνολικού χρέους			7.150

Πηγή: Υπολογισμοί των Damien Millet, Éric Toussaint, στο *60 questions / 60 réponses sur la dette, le FMI et la Banque mondiale* (CADM et Syllepse, Liège et Paris, 2008), σύμφωνα με δεδομένα της Παγκόσμιας Τράπεζας: *Global Development Finance 2008*

Η εξυπηρέτηση του χρέους είναι τόσο μεγάλη για τα αναπτυσσόμενα κράτη που πολύ συχνά ξεπερνά όλες τις άλλες εισροές κεφαλαίων από τον ανεπτυγμένο στον αναπτυσσόμενο κόσμο. Το πρόγραμμα των Η.Ε για την ανάπτυξη, στην ετήσια έκθεση του για την Ανθρώπινη Ανάπτυξη παρουσιάζει αυτά τα συνθετικά δεδομένα από το 1999.

Πίνακας 3.2:
Εισροές κεφαλαίων στα αναπτυσσόμενα κράτη και εξυπηρέτηση του χρέους (% του ΑΕΠ τους)

	1	2	3	4	5	6
	Δημόσια Βοήθεια στα Αναπτυσσόμενα Κράτη (καθαρή εισροή: αρνητικός αριθμός = καθαρή εκροή)	Καθαρή Εισροή Άμεσων Εξωτερικών Επενδύσεων (αρνητικός αριθμός = καθαρή εκροή)	Άλλες Εισροές Ιδιωτικών Κεφαλαίων περιλαμβανομένων και τραπεζικών δανείων (αρνητικός αριθμός = καθαρή εκροή)	Σύνολο (1+2+3)	Εξυπηρέτηση του Χρέους	Καθαρή Εισροή Κεφαλαίου (4-5: αρνητικός αριθμός = καθαρή εκροή)
1999	0,6	2,9	0,4	3,9	5,8	-1,9
2000	0,5	2,5	1,0	4,0	6,3	-2,3
2001	0,6	3,0	;	;	6,1	;
2002	0,7	2,5	-0,1	3,1	4,8	-1,7
2003	3,0	2,3	0,3	5,6	4,7	0,9
2004	0,5	2,7	0,7	3,9	4,9	-1,0
2005	0,9	2,7	1,5	5,1	4,6	0,5

Πηγή: United Nations Development Program (UNDP), *Human Development Report (HDR) 2001, HDR 2002, HDR 2003, HDR 2004, HDR 2005, HDR 2006, HDR 2007/2008.*

Στον Πίνακα 3.2 φαίνεται ότι από το 1999 μέχρι το 2005⁴⁵ μόνο το 2003 και το 2005 το σύνολο των εισροών (δημόσια βοήθεια, άμεσες επενδύσεις εξωτερικούς, νέα τραπεζικά δάνεια και άλλες εισροές ιδιωτικών κεφαλαίων) ξεπερνούν τις εκροές από την εξυπηρέτηση του χρέους και μάλιστα σε ποσοστά του ΑΕΠ μικρότερα από αυτά του 1999, 2000, 2002, και 2004, όπου η εξυπηρέτηση του χρέους είναι μεγαλύτερη από όλες τις εισροές κεφαλαίων στον αναπτυσσόμενο κόσμο.

Σ' αυτό το σημείο πρέπει να προσθέσουμε επίσης ότι στον Πίνακα 3.2 δεν περιλαμβάνονται οι εκροές δημόσιων κεφαλαίων από τον αναπτυσσόμενο κόσμο παρά μόνο στην περίπτωση που αποτελούν μέρος της εξυπηρέτησης τους χρέους. Τα κεφάλαια που εκρέουν από τα αναπτυσσόμενα κράτη ως επενδύσεις των λεγόμενων κυρίαρχων ταμείων και των κεντρικών τραπεζών, π.χ τα πλεονάσματα των τρεχουσών συναλλαγών της Κίνας που επενδύονται στις ΗΠΑ και που είναι πολύ σημαντικά, δεν καταγράφονται.

⁴⁵ Μεταγενέστερα στοιχεία δεν είναι διαθέσιμα γιατί η κάθε ετήσια έκθεση περιλαμβάνει στοιχεία μέχρι 2 χρόνια πριν το έτος έκδοσης.

Συνεπώς δεν υπάρχει αμφιβολία ότι στον παγκοσμιοποιημένο ύστερο καπιταλισμό, παρά τη δημόσια βοήθεια, τις άμεσες επενδύσεις εξωτερικού, τις επενδύσεις χαρτοφυλακίου, τα νέα δάνεια ή την εισροή πόρων από την μετανάστευση στον αναπτυσσόμενο κόσμο, τα αναπτυσσόμενα κράτη χρηματοδοτούν τα ανεπτυγμένα κι όχι το αντίθετο.

Ένας από τους τρόπους ανάκαμψης του ποσοστού του κέρδους στον ανεπτυγμένο κόσμο είναι συνεπώς αυτός που αναφέρει ο Μαρξ στο *Κεφάλαιο* ως ένα από τους παράγοντες που αντιτίθενται στην πρωτική τάση του ποσοστού του κέρδους: η «εισαγωγή» υπεραξίας από την περιφέρεια στον μητροπολιτικό καπιταλισμό. Μόνο ανάμεσα στο 1985 και το 2007, οι δημόσιες αρχές των αναπτυσσόμενων χωρών μετέφεραν 759 δισεκατομμύρια δολάρια υπό μορφή εξυπηρέτησης του χρέους περισσότερο από τα νέα δάνεια που εξασφάλισαν αυτή την περίοδο. Με σημερινά δολάρια το σχέδιο Marshall των ΗΠΑ για την ανοικοδόμηση της Ευρώπης μετά τον 2^ο παγκόσμιο πόλεμο δεν ξεπερνούσε τα 100 δισεκατομμύρια. Συνεπώς, η μεταφορά πλούτου από το 1985 είναι 7,5 φορές μεγαλύτερη απ' ό,τι το κόστος του σχεδίου Marshall.

Το χρηματικό κεφάλαιο στον ανεπτυγμένο κόσμο δεν παράγει ούτε αξία ούτε υπεραξία αποτελεί όμως το βασικό όχημα ιδιοποίησης και μεταφοράς μέρους της υπεραξίας που παράγεται στον αναπτυσσόμενο κόσμο.

Το ΔΝΤ έπαιξε καθοριστικό ρόλο σ' αυτή την μεταφορά υπεραξίας διαμέσου της περίφημης «συναίνεσης της Ουάσιγκτον» και πιο συγκεκριμένα διαμέσου των λεγόμενων πολιτικών δομικής προσαρμογής που επέβαλε στα αναπτυσσόμενα κράτη. Στο πλαίσιο αυτό των πολιτικών, τα μέτρα του ΔΝΤ υπήρξαν παντού τα ίδια:

Η πίεση για άρση των εμποδίων στο εξωτερικό εμπόριο και στη διεθνή διακίνηση κεφαλαίων, καθώς και για ιδιωτικοποιήσεις δημόσιων επιχειρήσεων ήταν καθολική στο πλαίσιο αυτών των πολιτικών, από την Βραζιλία μέχρι και την Αιθιοπία. Ειδικά για αυτή την τελευταία, ο Joseph Stiglitz αφιερώνει πολλές σελίδες για να καταδείξει μεταξύ άλλων την τυφλή και καθαρά δογματική προσέγγιση του ΔΝΤ στην προσπάθεια του να επιβάλει το άνοιγμα της οικονομίας της στο διεθνές χρηματικό κεφάλαιο – μια εξέλιξη που είχε καταστροφικές συνέπειες για τον πληθυσμό της χώρας.⁴⁶

Με στόχο τη μείωση των δημοσιονομικών ελλειμμάτων, το ΔΝΤ επέβαλε δημοσιονομικές περικοπές με έμφαση στους τομείς που δεν είναι άμεσα παραγωγικοί, δηλαδή κυρίως στις δαπάνες υγείας, παιδείας, στέγασης και υποδομής. Επέβαλε επίσης το πάγωμα στους μισθούς των δημόσιων υπηρεσιών και την απόλυση προσωπικού.

Το ΔΝΤ και η Παγκόσμια Τράπεζα επέβαλαν την κατάργηση των επιδοτήσεων των βασικών διατροφικών προϊόντων, όπως το ψωμί, το ρύζι, το γάλα, τη ζάχαρη, αλλά και βασικών προϊόντων πρώτης ανάγκης όπως ο ηλεκτρισμός και η βενζίνη. Η αύξηση των τιμών των διατροφικών προϊόντων που ακολούθησε συνδυάστηκε με την αύξηση των καυσίμων για την προετοιμασία τους. Αξίζει να αναφερθεί ότι σε μερικές από τις επηρεαζόμενες χώρες το νερό δεν είναι αρκετά καθαρό για να είναι πόσιμο πριν να κοχλάσει, ενώ η αύξηση της τιμής των καυσίμων οδήγησε φυσικά και στον πληθωρισμό στις συγκοινωνίες με αποτέλεσμα πολλοί φτωχοί αγρότες να μην μπορούν καν να παν στις πόλεις για να πουλήσουν την παραγωγή τους.

⁴⁶ Joseph E. Stiglitz, *La grande désillusion*, ό. π., σ. 61.

Οι πολιτικές σύγκλισης προέβλεπαν επίσης ανταγωνιστικές υποτιμήσεις των εθνικών νομισμάτων για να βελτιωθεί το εμπορικό ισοζύγιο. Ωστόσο, οι υποτιμήσεις των εθνικών νομισμάτων των αναπτυσσομένων χωρών καθιστούν τα εισαγόμενα προϊόντα πιο ακριβά και την εξυπηρέτηση του χρέους, που πραγματοποιείται σε σκληρό νόμισμα, δυσκολότερη. Βέβαια ενώ με τις υποτιμήσεις επιβάλλεται λιτότητα στη μεγάλη πλειοψηφία του πληθυσμού των αναπτυσσομένων χωρών, οι τοπικές ελίτ επωφελήθηκαν μετατρέποντας το τοπικό χρήμα σε σκληρό νόμισμα πριν την υποτίμηση και το σκληρό νόμισμα ξανά σε τοπικό μετά την υποτίμηση.

Η πολιτική των ψηλών επιτοκίων στα αναπτυσσόμενα κράτη τη δεκαετία του 1980 είχε στόχο την προσέλκυση ξένων κεφαλαίων. Ωστόσο, σε οικονομίες που αντιμετωπίζουν κρίση τα ψηλά επιτόκια ή δεν προσελκύουν καθόλου ξένα κεφάλαια ή προσελκύουν βραχυπρόθεσμες ξένες επενδύσεις με σκοπό την κερδοσκοπία. Αυτές οι επενδύσεις, συνήθως, μάλλον προβλήματα προκαλούν στις τοπικές οικονομίες παρά οτιδήποτε άλλο. Αυξάνουν τις τιμές των ακινήτων και την νομισματική αστάθεια. Τα ψηλά επιτόκια καθιστούν πιο δύσκολη τη διαχείριση του δημόσιου εσωτερικού χρέους και οδηγούν συχνά στο αντίθετο αποτέλεσμα από το αναμενόμενο που είναι και ο στόχος, δηλαδή στην αύξηση αντί στη μείωση των δημοσιονομικών ελλειμμάτων, τα οποία αντιμετωπίζονται με επιπλέον μειώσεις των κοινωνικών δαπανών. Το ίδιο συμβαίνει και με τις επιχειρήσεις των οποίων αυξάνεται η εξυπηρέτηση του χρέους, ενώ οι μικρές αγροτικές παραγωγές που βασίζονται στο δανεισμό για την αγορά λιπασμάτων, σπόρων, εργαλείων κ.λπ. καθίστανται λιγότερο ή καθόλου αποδοτικές. Η γενική καθήλωση των οικονομιών στα οποία εφαρμόστηκαν τέτοια μέτρα και η πτώχευση πολλών μικρών και μεσαίων επιχειρήσεων αλλά και τοπικών τραπεζών οδήγησαν κατά κανόνα στην αύξηση του εσωτερικού δημόσιου χρέους, διότι τα κράτη υποχρεώθηκαν να εθνικοποιήσουν τις επηρεαζόμενες τράπεζες και τις ζημιές τους (δηλαδή μέρος του ιδιωτικού χρέους μετατράπηκε σε δημόσιο).

*Οι πολιτικές σύγκλισης από τη δεκαετία του 1980 οδήγησαν στην οικονομική στασιμότητα και μαζί μ' αυτήν στην αύξηση της πείνας, της φτώχειας, της ανεργίας της θνησιμότητας σε πολλά αναπτυσσόμενα κράτη. Το μέγεθος του σοκ της δεκαετίας του 1980 φαίνεται στους αριθμούς. Πρόκειται για μια πραγματική κατάρρευση της οικονομίας τους. Σύμφωνα με τους Gérard Duménil και Dominique Lévy, με δολάρια του 1992 η παραγωγή του συνόλου των αναπτυσσομένων κρατών το 1996 δεν είχε φθάσει ακόμη στο ύψος της παραγωγής του 1979: 17 χαμένα χρόνια!*⁴⁷

Πρόκειται για μια κυριολεκτική, νεο-αποικιακή αφαίμαξη των αναπτυσσομένων χωρών, που όπως σημειώνει ο Stiglitz δεν υπαγορεύεται από τον αρχικό στόχο του ΔΝΤ, δηλαδή την ανάπτυξη και την παγκόσμια σταθερότητα, αλλά από ένα νέο στόχο:

«Η αλλαγή εντολής και στόχου, αν και ήταν διακριτική, δεν παρουσιάζει τίποτα σύνθετο. Το ΔΝΤ έπαψε να υπηρετεί τα συμφέροντα της παγκόσμιας οικονομίας για να υπηρετήσει τα συμφέροντα της παγκόσμιας χρηματικής οικονομίας. Η φιλελευθεροποίηση των χρηματικών αγορών ίσως να μην συνέβαλε στην παγκόσμια οικονομική σταθερότητα, όμως άνοιξε τεράστιες νέες αγορές στην Wall Street.[...] Ίσως το ΔΝΤ να μην έγινε ο φοροεισπράκτορας του G7, δεν υπάρχει όμως αμφιβολία ότι προσπάθησε πολύ (ακόμη κι αν οι προσπάθειες του δεν στέφθηκαν πάντα με επιτυχία) για να εξασφαλίσει την εξόφληση των δανειστών του G7.»⁴⁸

⁴⁷ Gérard Duménil, Dominique Lévy, *Crise et sortie de crise. Ordre et désordre néolibéraux*, PUF, Paris, 2008, σ. 116.

⁴⁸ Joseph E. Stiglitz, *La grande désillusion*, ό. π., σσ. 268 και 270.

3.1.2 Κρίσεις της δεκαετίας του 1990 στα αναπτυσσόμενα κράτη

Η δεκαετία του 1990, πιο συγκεκριμένα μετά το 1994, υπήρξε μια δεκαετία σοβαρών κρίσεων για τα αναπτυσσόμενα κράτη. Το 1997 ξέσπασε η μέχρι τότε μεγαλύτερη κρίση της παγκόσμιας οικονομίας από την κρίση του 1929 που άρχισε στην νοτιοανατολική Ασία και διαδόθηκε στην Λατινική Αμερική (κυρίως στη Βραζιλία και την Αργεντινή) και τη Ρωσία. Προηγήθηκε, το 1994-95, η κρίση του Μεξικού που είχε αρκετά όμοια χαρακτηριστικά με την κρίση στην νοτιοανατολική Ασία το 1997 και την κρίση στην Λατινική Αμερική που ακολούθησε.

Κατά τα πρώτα χρόνια της δεκαετίας του 1990, το Μεξικό παρουσίασε αυξανόμενα εμπορικά ελλείμματα. Ενώ το 1990 το εμπορικό του έλλειμμα ήταν μόνο 882 εκατομμύρια δολάρια, τέλη του 1993 ανήλθε στα 13,5 δισεκατομμύρια και κατά τους πρώτους εννέα μήνες του 1994 στα 13,7 δισεκατομμύρια. Το έλλειμμα τρεχουσών συναλλαγών έφθασε το 1994 στα 29,7 δισεκατομμύρια δολάρια. Τα ελλείμματα αυτά συνοδεύτηκαν όμως αρχικά από μαζικές εισροές κεφαλαίων στις πολύ φιλελευθεροποιημένες και ανοικτές αγορές της χώρας, κυρίως υπό τη μορφή επενδύσεων χαρτοφυλακίου, οι οποίες εξισορροπούσαν το ισοζύγιο πληρωμών.

Οι εντάσεις όμως στο ισοζύγιο πληρωμών, λόγω της αυξητικής τάσης του ελλείμματος τρεχουσών συναλλαγών, καθιστούσαν πιθανή την υποτίμηση του peso. Το Δεκέμβριο του 1994, μια απλή πρόθεση υποτίμησης οδήγησε στην κατάρρευση του μεξικάνικου νομίσματος και στην οικονομική κρίση.

Στα αρχικά στάδια της κρίσης αποσύρθηκαν τοπικά κεφάλαια, τα οποία, σύμφωνα με εκτιμήσεις του ΔΝΤ, ευθύνονται κατά ένα ποσοστό γύρω στο 65% για την εξάντληση των συναλλαγματικών αποθεμάτων της χώρας. Τον Ιανουάριο και το Φεβρουάριο του 1995 αποσύρονται τα διεθνή κεφάλαια από την αγορά ομολόγων δημοσίου και οι επενδύσεις χαρτοφυλακίου από το χρηματιστήριο.

Η κρίση εκδηλώθηκε από τις αρχές του 1995 ως έλλειψη ρευστότητας τόσο του μεξικάνικου κράτους, όσο και του τραπεζικού τομέα. Οι τίτλοι του δημόσιου χρέους προσέκρουσαν στην αδιαφορία των αγορών, ενώ το υπερεκτεθειμένο τραπεζικό σύστημα της χώρας άρχισε να καταρρέει από το Φεβρουάριο.

Η αύξηση της συναλλαγματικής τιμής του δολαρίου, έναντι του peso, διόγκωνε τα χρέη των τοπικών τραπεζών που έπρεπε να ξοφληθούν σε δολάρια. Ταυτόχρονα, οι επιχειρήσεις, οι οποίες είχαν οι ίδιες έλλειψη ρευστότητας, απέσυραν τις καταθέσεις τους από τις τράπεζες. Ιδιώτες με ψηλές καταθέσεις, θέλοντας να υπερασπίσουν τα κεφάλαια τους έναντι της ελεύθερης πτώσης του peso, έπρατταν το ίδιο.

Παράλληλα, η αύξηση των επιτοκίων της κεντρικής τράπεζας με σκοπό τη στήριξη του εθνικού νομίσματος καθιστούσε πιο δύσκολη τη χρηματοδότηση των τραπεζών. Οι τελευταίες, για να αντεπεξέλθουν, ήταν υποχρεωμένες να αυξήσουν με τη σειρά τους τα επιτόκια. Η αύξηση όμως ήταν τέτοια που πολλές επιχειρήσεις, ανίκανες να αντεπεξέλθουν στις αναθεωρημένες δεσμεύσεις τους, κήρυτταν πτώχευση. Ως εκ τούτου, τα «κακά» δάνεια αυξάνονταν στους ισολογισμούς των τραπεζών, πράγμα που δημιουργούσε νέες πτωτικές τάσεις στις χρηματιστηριακές τους αξίες.

Η κρίση του Μεξικού, αρχικά νομισματική, διέσχισε όλους τους τομείς των μη παραγωγικών δραστηριοτήτων (αγορές ομολόγων δημοσίου, χρηματιστήριο, τραπεζικό σύστημα) για να καταλήξει στην ίδια την παραγωγική δραστηριότητα. Το 1995, το ΑΕΠ της χώρας μειώθηκε κατά 7%, η ανεργία έφθασε στο 25% του ενεργού πληθυσμού, ο πληθωρισμός στο 50%, οι εργαζόμενοι έχασαν 55% της αγοραστικής τους δύναμης και 2,5 εκατομμύρια επιπλέον άτομα καταχωρήθηκαν στην κατηγορία της «ακραίας φτώχειας».

Μόλις οι τράπεζες και οι διεθνείς πιστωτές άρχισαν να εισπράττουν τα δάνεια που έκαναν, το ΔΝΤ θεώρησε ότι η κρίση τελείωσε. Γενικότερα, όποτε οι πιστωτές αρχίσουν να εισπράττουν, οι θιασώτες της συναίνεσης της Ουάσιγκτον σπεύδουν να δηλώσουν το τέλος της εκάστοτε κρίσης και να αναδείξουν τις κρυφές αρετές του παγκοσμιοποιημένου καπιταλισμού που αναγεννάτε μέσα από τις στάχτες του. Αυτό που αποφεύγουν επιμελώς είναι την αναφορά στην εξαθλίωση που η κάθε κρίση αφήνει πίσω της. Η ανεργία, η φτώχεια, το επίπεδο των μισθών, εν ολίγοις το βιοτικό επίπεδο του πληθυσμού αποτελεί μήπως λεπτομέρεια άσχετη με την οικονομία; Στην περίπτωση της μεξικανικής κρίσης χρειάστηκαν 5 ολόκληρα χρόνια για να αποκατασταθεί το βιοτικό επίπεδο του πληθυσμού, έπρεπε να φθάσει το 2000 για να ζει ο μέσος Μεξικάνος όπως το 1994.

Οι ΗΠΑ, για να αντιμετωπίσουν την κρίση του Μεξικού, παραχώρησαν στη χώρα 50 δισεκατομμύρια δολάρια, δηλαδή ένα ποσό ίσο με το σύνολο των επενδυτικών ροών του 1993 (ένα έτος έντονης επενδυτικής δραστηριότητας) στα νέα βιομηχανικά κράτη και στις αναπτυσσόμενες χώρες, πριν να ανακοινωθεί επισήμως το πρόγραμμα σταθεροποίησης.

Το μέγεθος αυτού του ποσού είναι ενδεικτικό των επιπτώσεων που θα μπορούσε να έχει η κρίση του Μεξικού στην οικονομία των ΗΠΑ και τη διεθνή οικονομία. Έπρεπε καταρχήν να σωθεί η NAFTA, δηλαδή η συμφωνία βορειοαμερικανικής περιοχής ελεύθερου εμπορίου. Έπρεπε επίσης να καθησυχαστούν οι λεγόμενες «αγορές» και οι θεσμικοί επενδυτές στη Βραζιλία, στην Αργεντινή, στη Χιλή, στη νοτιοανατολική Ασία για να αποφευχθούν αλυσιδωτές αντιδράσεις που θα επιδρούσαν αρνητικά στη διεθνή οικονομία. Η κρίση του Μεξικού, μια χώρα η οποία απορροφούσε 10% του εξαγωγικού εμπορίου των ΗΠΑ, είχε άλλωστε, από τα μέσα του 1995, αρνητικές επιδράσεις πάνω στο εξωτερικό τους εμπόριο, λόγω της συρρίκνωσης των μεξικάνικων εισαγωγών.

Η περίπτωση του Μεξικού υπήρξε ενδεικτική της αδυναμίας των θεσμών και διεθνών οργανισμών να αντιδράσουν αποτελεσματικά και έγκαιρα σε αυτού του είδους τις κρίσεις και ως εκ τούτου του αυξημένου κινδύνου διάδοσης τοπικών κρίσεων και κατάρρευσης του τραπεζικού συστήματος και των χρηματιστηριακών αγορών σε ευρύτερες περιοχές.

Το G7 θεώρησε, ίσως όχι αδικαιολόγητα, την κρίση του Μεξικού υπόθεση των ΗΠΑ στα πλαίσια της NAFTA, ενώ η κυβέρνηση Clinton, μέχρι να πείσει το Κογκρέσο ότι η κρίση αυτή δεν αφορά μόνο το Μεξικό και ότι η απελευθέρωση κονδυλίων διαχείρισής της είναι απόλυτα αναγκαία, υποχρεώθηκε να αντλήσει κονδύλια από ένα ταμείο σταθεροποίησης του δολαρίου παρακάμπτοντας το Κογκρέσο. Η διάδοση της μεξικάνικης κρίσης αποφεύχθηκε με περιπετειώδη τρόπο την τελευταία στιγμή.

Η κρίση στη νοτιοανατολική Ασία του 1997, οι καταστροφικές της συνέπειες, ο τρόπος που εξελίχθηκε και διαδόθηκε, δεν θα έπρεπε να δημιουργούν τόση έκπληξη. Ο μεξικάνικος «πρόλογος» συνόψισε τους κινδύνους από το 1995.

Η βασικότερη ίσως διαφορά, ανάμεσα στην κρίση του Μεξικού και την κρίση στην νοτιοανατολική Ασία, ήταν το γεγονός ότι η πρώτη επηρέαζε άμεσα την ισχυρότερη οικονομία του κόσμου, η οποία, έστω και *in extremis*, βρήκε τα μέσα για να την αντιμετωπίσει.

Όπως και στην περίπτωση της μεξικάνικης κρίσης, η βασικότερη αιτία της κρίσης στην νοτιοανατολική Ασία υπήρξε η φιλελευθεροποίηση του χρηματοπιστωτικού συστήματος και η απελευθέρωση της διακίνησης κεφαλαίων. Επί τρεις δεκαετίες μέχρι την κρίση του 1997, οι χώρες της νοτιοανατολικής γνώρισαν πολύ υψηλούς ρυθμούς μεγέθυνσης και βιομηχανικής ανάπτυξης με ρυθμισμένο χρηματοπιστωτικό σύστημα, αυστηρά ελεγχόμενη διακίνηση κεφαλαίων εντός και εκτός συνόρων, κρατικό παρεμβατισμό και βιομηχανική πολιτική.

Τα ψηλά ποσοστά αποταμίευσης αυτών των χώρων επέτρεπαν την οικονομική ανάπτυξη, χωρίς ιδιαίτερη ανάγκη ξένων κεφαλαίων. Η Νότια Κορέα, η οποία αναπτύχθηκε χωρίς την εγκατάσταση στο έδαφός της ξένων πολυεθνικών εταιριών, απέδειξε άλλωστε ότι η τεχνολογική ανάπτυξη είναι δυνατή και χωρίς την προσέλκυση ξένου κεφαλαίου. Παρά το γεγονός ότι οι χώρες της νοτιοανατολικής Ασίας δεν είχαν ανάγκη επιπλέον ξένων κεφαλαίων, από τα τέλη της δεκαετίας του 1980 οι ΗΠΑ και το ΔΝΤ απαίτησαν και επέβαλαν την απορρύθμιση του χρηματοπιστωτικού συστήματος και τη φιλελευθεροποίηση της διακίνησης κεφαλαίων.

Σχετικά με την τελευταία, το επιχείρημα των υποστηρικτών της ήταν ότι θα αύξανε την οικονομική σταθερότητα διαμέσου της διαφοροποίησης των πηγών χρηματοδότησης. Ωστόσο, αυτό το επιχείρημα θα ήταν λογικό μόνο σε περίπτωση που οι εισροές-εκροές κεφαλαίου λειτουργούσαν αντικυκλικά: εισροή κεφαλαίου στις υφέσεις, εκροή στις περιόδους μεγέθυνσης. Σε ποια αναπτυσσόμενη χώρα παρατηρήθηκε στο παρελθόν ένα τέτοιο φαινόμενο; Σε καμιά. Όπως παρατηρήθηκε και στην περίπτωση του Μεξικού δύο μόλις χρόνια πριν την ασιατική κρίση, τα κεφάλαια εισρέουν σε περιόδους μεγέθυνσης αυξάνοντας τις πληθωριστικές τάσεις και εκρέουν σε περιόδους ύφεσης καθιστώντας την ύφεση πιο οξεία.

Σχετικά με την απορρύθμιση του χρηματοπιστωτικού συστήματος, το επιχείρημα ήταν εξίσου αβάσιμο: «Η απορρύθμιση επιτρέπει μια καλύτερη κατανομή των κεφαλαίων». Με άλλα λόγια, η «ελεύθερη αγορά ξέρει πάντα καλύτερα». Η Ταϊλάνδη που περιόριζε αυστηρά τα κεφάλαια που οι τράπεζες μπορούσαν να δανείζουν για κερδοσκοπία στην αγορά ακινήτων για να τις υποχρεώνει να δανείζουν για παραγωγικές επενδύσεις έπρεπε να άρει τους περιορισμούς. Φαίνεται ότι οι υποστηρικτές της συναίνεσης της Ουάσιγκτον δεν γνώριζαν ότι οι τραπεζίτες έχουν την τάση να δανειοδοτούν την κερδοσκοπία στα ακίνητα κάθε φορά που τα τελευταία παρουσιάζουν ανοδική τάση, μειώνοντας έτσι τα δάνεια για παραγωγικές επενδύσεις και ενισχύοντας τις εκάστοτε φούσκες των ακινήτων. Η Ταϊλάνδη είχε άμεση ανάγκη για δημόσιες επενδύσεις υποδομής και για βελτίωση της μέσης και ανώτατης εκπαίδευσης. Η αγορά όμως που «ξέρει καλύτερα», μετά την φιλελευθεροποίηση, αφιέρωσε δισεκατομμύρια δολάρια για εμπορικά ακίνητα που πολλά χρόνια μετά την κρίση παρέμεναν άδεια.

Σε συνθήκες ελεύθερης διακίνησης κεφαλαίου, οι χώρες της νοτιοανατολικής Ασίας έπρεπε να συνδέσουν τα εθνικά τους νομίσματα με το δολάριο. Με αυτό τον τρόπο επιδίωκαν – και μέχρι την κρίση με επιτυχία – μια θετική ισορροπία εισροών και εκροών κεφαλαίων για να χρηματοδοτούν την ανάπτυξή τους. Αυτή η σύνδεση όμως με το δολάριο, ειδικά μετά την αύξηση της συναλλαγματικής του τιμής μέσα του 1996, καθιστούσε πιο δύσκολη την αποφυγή ελλειμμάτων στο εμπορικό τους ισοζύγιο.

Η κρίση,⁴⁹ πριν να καταστεί καταρχήν περιφερειακή και μετέπειτα παγκόσμια, ξέσπασε στην Ταϊλάνδη. Η χώρα αυτή αποτέλεσε το πιο αδύνατο σημείο της αλυσίδας, όχι γιατί είχε ιδιαίτερα προβλήματα σε σχέση με τις γειτονικές της χώρες, αλλά γιατί οι αδυναμίες της ήταν πιο έκδηλες και φανερές. Η Ταϊλάνδη είχε ένα μεγάλο έλλειμμα τρεχουσών συναλλαγών (βλέπε πίνακα 3.3), είχε ένα μεγάλο δημόσιο και ιδιωτικό χρέος που παρουσίαζε σταθερά αυξητική τάση, εξάντλησε τα συναλλαγματικά της αποθέματα και διέθετε μια πολιτική ηγεσία που δεν ενέπνεε καμιά εμπιστοσύνη στα διεθνή κεφάλαια.

Η υποτίμηση του bath, το καλοκαίρι του 1997, οδήγησε σε μια μαζική εκροή κεφαλαίων από τη χώρα που προκάλεσε την κυριολεκτική κατάρρευση του εθνικού της νομίσματος.

Πίνακας 3.3: Ισοζύγιο τρεχουσών συναλλαγών σε χώρες της Ασίας (σε δισεκατομμύρια δολάρια)								
	1990	1991	1992	1993	1994	1995	1996	1997
Ταϊλάνδη	-7,3	-7,6	-6,3	-6,4	-8,1	-13,6	-14,7	-2,9
Ινδονησία	-3,0	-4,3	-2,8	-2,1	-2,8	-7,0	-7,8	-5,8
N. Κορέα	-1,7				-3,9	-8,3	-23,1	-8,6
Μαλαισία	-0,9	-4,2	-2,2	-3,0	-4,5	-7,4	-5,9	-4,5
Φιλιππίνες	-2,7	-1,0	-1,0	-3,0	-3,0	-2,0	-3,7	-2,1

Πηγή: FMI, *Balance of Payment Statistics*. Για το 1997 (κάποτε και για το 1996) προβλέψεις βάσει του μακροοικονομικού μοντέλου FERI, FERI Ιούλιος 1998. OCDE, *Perspectives économiques*, juin 1998, για τη Ν. Κορέα.

Η κρίση διαδόθηκε ταχύτατα σε περιφερειακό επίπεδο και με την εμπλοκή της Νοτίου Κορέας, που έχει τη δωδέκατη βιομηχανική υποδομή του κόσμου, ήταν πια φανερό πως θα επηρέαζε, αργά η γρήγορα, και τους πιο ανεπτυγμένους πόλους της παγκόσμιας οικονομίας, κυρίως την Ιαπωνία.

Το ΔΝΤ συνέβαλε στις πιέσεις για τις «μεταρρυθμίσεις» στο πνεύμα της συναίνεσης της Ουάσιγκτον που δημιούργησαν μια μεγάλη εξάρτηση των χωρών της νοτιοανατολικής Ασίας και οδήγησαν στην κρίση. Αν όμως ευθύνεται εν μέρει για την κρίση, είναι ο κύριος υπεύθυνος για την εμβάθυνση και τη διάρκεια της.

Σε περίοδο κρίσης, το ΔΝΤ και οι ΗΠΑ συνιστούσαν δημοσιονομική λιτότητα και ισορροπημένους προϋπολογισμούς παρά το γεγονός ότι οι χώρες της νοτιοανατολικής Ασίας δεν παρουσίαζαν δημοσιονομικά ελλείμματα πριν την κρίση. Τώρα που οι ίδιες οι ΗΠΑ αντιμετωπίζουν κρίση φαίνονται διατιθέμενες, στο πλαίσιο των αντικυκλικών τους δημοσιονομικών πολιτικών, να ανεχθούν μέχρι και διψήφιο αριθμό δημοσιονομικού ελλείμματος. Εκ των υστέρων, ακόμη και το ίδιο το ΔΝΤ παραδέχθηκε ότι η δημοσιονομική λιτότητα που συνιστούσε τότε ήταν υπερβολική. Βέβαια, η δημοσιονομική λιτότητα σε περίοδο κρίσης είχε κάποιο νόημα: την εξασφάλιση των συμφερόντων των ξένων πιστωτών.

⁴⁹ Χρήσιμο για την κρίση στην νοτιοανατολική Ασία: *Le Monde diplomatique*, CD: *Comprendre la mondialisation*, 1998.

Το ΔΝΤ συνιστούσε επίσης εξισορρόπηση του εμπορικού ισοζυγίου και δημιουργία εμπορικών πλεονασμάτων. Η προσπάθεια μείωσης των εμπορικών ελλειμμάτων επέδρασε καθοριστικά στη διάδοση της κρίσης από χώρα σε χώρα, διότι ουσιαστικά ισοδυναμούσε με μια προσπάθεια μετάθεσης της κρίσης στους εμπορικούς εταίρους, δηλαδή κυρίως στις γειτονικές χώρες. Ούτε και αυτό το μέτρο δεν έχει άλλο νόημα από την εξασφάλιση των συμφερόντων των ξένων πιστωτών. Όσο πιο μικρό είναι το έλλειμμα στο εμπορικό ισοζύγιο (ή μεγάλο το πλεόνασμα), τόσο πιο μεγάλη είναι η δυνατότητα του κράτους να πληρώσει τους λογαριασμούς τους σε ξένο συνάλλαγμα.

Το πακέτο των πολιτικών λιτότητας σε περίοδο κρίσης συμπλήρωνε και η πολιτική ψηλών επιτοκίων που ήθελε να επιβάλει το ΔΝΤ με σκοπό την συγκράτηση της συναλλαγματικής αξίας των εθνικών νομισμάτων. Το ΔΝΤ επέβαλε αυξήσεις των επιτοκίων πέραν των 25 ποσοστιαίων μονάδων. Αυτή η νομισματική πολιτική είχε καταστροφικές συνέπειες: Στην νοτιοανατολική Ασία που το ποσοστό του χρέους ως προς τα ίδια κεφάλαια ήταν πολύ ψηλό, πολλές επιχειρήσεις που αδυνατούσαν να εξυπηρετήσουν το χρέος έκλεισαν, αυξάνοντας έτσι και τα προβλήματα των τραπεζών.

Αυτά τα μέτρα οδήγησαν σε μια ταυτόχρονη συρρίκνωση τόσο της συνολικής ζήτησης όσο και της συνολικής προσφοράς επιδεινώνοντας την κρίση, χωρίς όμως να αποκαταστήσουν την εμπιστοσύνη των ξένων επενδυτών και να επιτρέψουν στα εθνικά νομίσματα να ανακάμψουν.

Τα μέτρα του ΔΝΤ ήταν παντού τα ίδια. Οι ιδιαιτερότητες της κάθε χώρας δεν λήφθηκαν υπόψη. Στην Ταϊλάνδη π.χ. οι χρεωμένες εταιρίες σε ξένο συνάλλαγμα ήταν οι εταιρίες που κερδοσκόπησαν στην αγορά ακινήτων και οι οποίες χρεοκόπησαν ούτως ή άλλως. Ποιος θα έχανε λοιπόν από μια νέα ενδεχόμενη υποτίμηση του νομίσματος της; Η πολιτική των ψηλών επιτοκίων απλώς διόγκωσε τις συνέπειες της κρίσης για τις μικρές επιχειρήσεις και τον πληθυσμό για χάρη κάποιων ήδη «νεκρών», υπερχρεωμένων επιχειρήσεων σε ξένο συνάλλαγμα.

Το 1997, η Ιαπωνία πρότεινε τη δημιουργία ενός Ασιατικού Νομισματικού Ταμείου στο οποίο ήθελε να συνεισφέρει 100 δισεκατομμύρια δολάρια για να αντιμετωπισθεί η κρίση. Οι ΗΠΑ και το ΔΝΤ απέρριψαν την πρόταση, προφανώς για να μην χάσουν τα γεωπολιτικά τους προνόμια στην περιοχή. Δέχτηκαν αργότερα 30 δισεκατομμύρια από την Ιαπωνία, απαίτησαν όμως να δαπανηθούν όχι για να τονώσουν την οικονομία μέσω των προϋπολογισμών αλλά για την αναδιάρθρωση των επιχειρήσεων και των χρηματοπιστωτικών οργανισμών, δηλαδή – όπως σημειώνει ο Stiglitz – «για να στηρίξουν τις αμερικανικές και άλλες τράπεζες, καθώς και όλους τους ξένους πιστωτές.»⁵⁰

Η «αναδιάρθρωση» του τραπεζικού συστήματος που προώθησε το ΔΝΤ ισοδυναμούσε με εγκατάλειψη των όντως προβληματικών τραπεζών στην τύχη τους. Όπως και στην κρίση των subprimes, πολλές τράπεζες στην νοτιοανατολική Ασία είχαν παραχωρήσει δάνεια υψηλού κινδύνου αφήνοντας το ποσοστό των ιδίων τους κεφαλαίων ως προς τα δάνεια τους να μειωθεί υπερβολικά. Ο «κοινωνικός δαρβινισμός» που προώθησε όμως το ΔΝΤ, η πολιτική δηλαδή που απαιτούσε από τις τράπεζες να αυξήσουν το προαναφερθέν ποσοστό, δεν είχε αντίκτυπο μόνο στις υπερεκτεθειμένες τράπεζες που πτώχευαν η μια μετά την άλλη αλλά και στις παραγωγικές επιχειρήσεις που παρέλυσαν λόγω έλλειψης ρευστότητας. Ένας από τους λόγους

⁵⁰ Joseph E. Stiglitz, *La grande désillusion*, ό. π., σ. 154.

που η Νότια Κορέα ανέκαμψε πιο γρήγορα είναι γιατί αγνόησε τις παραινήσεις του ΔΝΤ και ρευστοποίησε τις δύο μεγαλύτερες της τράπεζες αντί να τις αφήσει να κλείσουν.

Η Ινδονησία, μια χώρα στην οποία το 75% των επιχειρήσεων αντιμετώπιζε προβλήματα, ενισχύθηκε με 23 δισεκατομμύρια δολάρια για να στηρίξει το νόμισμα της και για να ανταποκριθεί έτσι στις υποχρεώσεις της απέναντι στους ξένους επενδυτές, αλλά ο φτωχός πληθυσμός της χώρας αφέθηκε στην τύχη του. Η Ινδονησία υποχρεώθηκε να μειώσει τις επιχορηγήσεις αγροτικών προϊόντων και καυσίμων για τον φτωχό πληθυσμό της χώρας που προκάλεσαν κοινωνικές ταραχές και εθνοτικές συγκρούσεις, με αποτέλεσμα το ΔΝΤ ταμείο να αναθεωρήσει τη στάση του. Οι επιχορηγήσεις αποκαταστάθηκαν. Αν όμως ήταν δυνατό να επιχορηγούνται τα αγροτικά προϊόντα και τα καύσιμα, γιατί έπρεπε να υπάρξουν θύματα για να συνεχίσουν οι επιχορηγήσεις; Προφανώς, γιατί οι τελευταίες δεν ωφελούν τους ξένους πιστωτές.

Μετά από τρεις δεκαετίες συνεχούς οικονομικής ανάπτυξης και μείωσης της φτώχειας, τα ποσοστά φτώχειας στην νοτιοανατολική Ασία, μέσα σε ένα χρόνο κρίσης, γνώρισαν μια τεράστια αύξηση: κατά 11,2 ποσοστιαίες μονάδες στην Ινδονησία, 12, 1 στη Νότια Κορέα και 11,6 στην Ταϊλάνδη (βλέπε πίνακα 3.4). Όπως και στην περίπτωση του Μεξικού, οι χώρες της Ασίας χρειάστηκαν πολλά χρόνια για να επανέλθουν στο επίπεδο της παραγωγής που είχαν πριν την κρίση. Στην Ινδονησία π.χ, μια χώρα με πληθυσμό πέραν των 200 εκατομμυρίων ανθρώπων, το ΑΕΠ ήταν το 2000 κατά 7,5% μικρότερο απ' ό,τι αμέσως πριν την κρίση, ενώ στην Ταϊλάνδη κατά 2,3%.

Πίνακας 3.4: Ποσοστά φτώχειας (% του συνολικού πληθυσμού) σε τρεις χώρες της Ασίας πριν και μετά την κρίση			
	Ινδονησία	Ν. Κορέα	Ταϊλάνδη
Πριν την Κρίση	11,3	15,7	15,1
+ λόγω μείωσης εισοδημάτων	4,8	1,6	2,3
+λόγω αύξησης της ανεργίας	6,4	10,5	9,3
Μετά την κρίση	22,5	27,8	26,7
Πηγή : <i>Alternatives économiques</i> , n° 164, novembre 1998, σύμφωνα με το ΔΝΤ			

Αντιθέτως, η Μαλαισία που δεν συμμορφώθηκε με τις υποδείξεις του ΔΝΤ ανέκαμψε πολύ γρηγορότερα. Ο πρωθυπουργός της χώρας για να αντιμετωπίσει την κρίση και παρά την αντίθετη γνώμη ακόμη και πολλών προσωπικοτήτων σε υπεύθυνες θέσεις στην ίδια τη χώρα (όπως του υπουργού οικονομικών και του διευθυντή της κεντρικής τράπεζας) επέβαλε το ανήκουστο: Τον Σεπτέμβρη του 1998, καθόρισε διοικητικά την συναλλαγματική ισοτιμία του εθνικού νομίσματος έναντι του δολαρίου και επέβαλε προσωρινούς αυστηρούς ελέγχους στη διακίνηση κεφαλαίων εντός και εκτός συνόρων.

Η αντίδραση του διεθνούς οικονομικού τύπου, του ΔΝΤ, ακόμη και του υπουργείου οικονομικών των ΗΠΑ που συνήθως είναι πιο προσεχτικό, ήταν μια άνευ προηγουμένου κινδυνολογία. Τα κεφάλαια θα διέφευγαν παράνομα, οι ξένοι επενδυτές δεν θα επένδυαν ποτέ ξανά στη Μαλαισία, το χρηματιστήριο θα κατέρρεε, η χώρα θα βυθιζόταν σε μια μόνιμη κρίση κ.λπ. Μετά από τις παραινήσεις της Παγκόσμιας Τράπεζας που δεν είδε με αρνητικό πνεύμα την οικονομική πολιτική της χώρας, η Μαλαισία χαλάρωσε τους ελέγχους στη διακίνηση

κεφαλαίων αντικαθιστώντας τους με φορολογικά αντικίνητρα στην κερδοσκοπία. Μέσα σε ένα χρόνο η Μαλαισία αναδιάρθρωσε το χρηματοπιστωτικό της σύστημα και τις παραγωγικές της επιχειρήσεις. Η πολιτική χαμηλών επιτοκίων που επέτρεψε ο περιορισμός της κερδοσκοπικής διακίνησης κεφαλαίων οδήγησε στην ανάκαμψη χωρίς να αυξηθεί σημαντικά το δημόσιο της χρέος. Οι ξένες επενδύσεις αντί να μειωθούν αυξήθηκαν γιατί ενώ η κερδοσκοπική διακίνηση κεφαλαίων αυξάνει το βαθμό αστάθειας της οικονομίας, η σταθερότητα της οικονομίας και η ανάπτυξη προσελκύουν τις ξένες επενδύσεις. Εν ολίγοις οι Κασσάνδρες διαψεύστηκαν και η Μαλαισία ανέκαμψε με πολύ μικρότερο κόστος από τις χώρες που ακολούθησαν την πολιτική του ΔΝΤ. Ένα χρόνο μετά την λήψη των περιοριστικών μέτρων, η κυβέρνηση της χώρας κατάργησε τα έκτακτα μέτρα που ρύθμισαν τη διακίνηση κεφαλαίων.

Η κρίση στην νοτιοανατολική Ασία συμπαρέσυρε μέσα στο 1998 και τη Ρωσία. Η θεραπεία σοκ της δεκαετίας του 1990 και κυρίως ο σκανδαλώδης τρόπος με τον οποίο ιδιωτικοποιήθηκαν οι κρατικές επιχειρήσεις που ιδιοποιήθηκαν τοπικοί και ξένοι οικονομικοί παράγοντες, οδήγησαν σε μια αποβιομηχάνιση της χώρας προς όφελος της παραγωγής πρώτων υλών. Η καπιταλιστική παλινόρθωση συνδυάστηκε με μια απο-ανάπτυξη της χώρας, για την οποία φέρει ευθύνη τόσο το ΔΝΤ όσο και η πρώην «κομμουνιστική» γραφειοκρατία. Η βασική αιτία της κρίσης στη Ρωσία υπήρξε η πτώση της τιμής των πρώτων υλών λόγω της ασιατικής κρίσης και της μείωσης της ζήτησης σε πρώτες ύλες που επέφερε. Το ΑΕΠ της Ρωσίας που κατέγραφε χρόνο με τον χρόνο αρνητικούς ρυθμούς μεγέθυνσης κατά τη δεκαετία του 1990 ήταν στο τέλος της δεκαετίας περίπου το μισό απ' ό,τι στην αρχή. Βέβαια, για αυτή την καταστροφή δεν φταίει μόνο η ασιατική κρίση, αλλά και η θεραπεία σοκ από τις αρχές της δεκαετίας.

Το 1999 ήταν η σειρά της Βραζιλίας⁵¹ να εισέλθει στο φαύλο κύκλο της κρίσης, η οποία επηρεάστηκε από την πτώση της τιμής των πρώτων υλών, την όξυνση του ανταγωνισμού λόγω των νομισματικών υποτιμήσεων στην Ασία και, κυρίως, λόγω της γενικευμένης καχυποψίας των επενδυτών απέναντι στις αναδυόμενες αγορές. Και στις αρχές της δεκαετίας του 2000 η κρίση στην νοτιοανατολική Ασία είχε άμεση ή έμμεση σχέση με τις υφέσεις σε άλλες χώρες της Ασίας (όπως η Σιγκαπούρη και η Ταϊβάν το 2001) και στην Λατινική Αμερική, με αποκορύφωμα την κυριολεκτική κατάρρευση της Αργεντινής που αποτελούσε τον καλύτερο Λατινοαμερικάνο μαθητή του ΔΝΤ.

3.1.3 Απόλυτη φτώχεια στα αναπτυσσόμενα κράτη, διατροφική ανασφάλεια και κερδοσκοπία

Οι εκτιμήσεις σχετικά με τα ποσοστά φτώχειας και τον αριθμό των φτωχών στον αναπτυσσόμενο κόσμο βασίζονται κυρίως στα στατιστικά δεδομένα της Παγκόσμιας Τράπεζας. Σύμφωνα με την τελευταία, το 1990 υπήρχαν 1.245 εκατομμύρια άνθρωποι οι οποίοι ζούσαν με λιγότερο από ένα δολάριο την μέρα. Το 2004 μειώθηκαν στα 986 εκατομμύρια. Ωστόσο, σε κάποιες περιοχές του κόσμου όπως π.χ. στην υποσαχάρια Αφρική ο αριθμός των ατόμων που ζουν με λιγότερο από ένα δολάριο την μέρα αυξήθηκε αισθητά. Όπως φαίνεται στον πίνακα 3.5, αυξήθηκε από 168 το 1990 στα 298 εκατομμύρια το 2004.

Πάντα σύμφωνα με την Παγκόσμια Τράπεζα, ο αριθμός των ατόμων που ζουν με λιγότερο από 2 δολάρια την μέρα μειώθηκε από 2.647 εκατομμύρια στα 2.556 εκατομμύρια.

⁵¹ Για περισσότερες πληροφορίες για τις κρίσεις της δεκαετίας του 1990 στα αναπτυσσόμενα κράτη, βλέπε Σταύρος Τομπάζος, *Παγκοσμιοποίηση και Ευρωπαϊκή Ένωση. Εισαγωγή στην κριτική της παγκοσμιοποίησης και του νεοφιλελευθερισμού*, Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα, 1999.

Πίνακας 3.5: Εκατομμύρια ατόμων με ημερήσιο εισόδημα κάτω του ενός δολαρίου σε μερικές περιοχές του κόσμου				
	1981	1990	2004	2015
Υποσαχάρια Αφρική	168	240	298	326
Λατινική Αμερική και Καραϊβική	39	45	47	38
Νότια Ασία	473	479	462	304

Πηγή: Damien Millet, Éric Toussaint, στο *60 questions / 60 réponses sur la dette, le FMI et la Banque mondiale* (CADM et Syllepse, Liège et Paris, 2008), σύμφωνα με δεδομένα της Παγκόσμιας Τράπεζας

Ωστόσο, πρέπει να σημειώσουμε ότι υπάρχει μεγάλη αβεβαιότητα σχετικά με τους πιο πάνω αριθμούς, πέρα από τα μεθοδολογικά προβλήματα που παρουσιάζουν. Τον Σεπτέμβρη του 2008, η ίδια η Παγκόσμια Τράπεζα αναθεώρησε προς τα πάνω τον αριθμό των φτωχών κατά 400 εκατομμύρια. Ενώ ο αριθμός των ανθρώπων που ζούσαν με λιγότερο από 1,25 δολάρια την μέρα υπολογιζόταν γύρω στα 1.000 εκατομμύρια αναθεωρήθηκε στα 1.400.⁵² Σύμφωνα με αυτή την τελευταία εκτίμηση ένας στους τέσσερεις στα αναπτυσσόμενα κράτη ζει με λιγότερο από 1,25 δολάρια την μέρα.

Τα ελλιπή στατιστικά δεδομένα καθιστούν τις συγκρίσεις ανάμεσα στα κράτη, και κυρίως την εξέλιξη της φτώχειας από τη μια χρονιά στην άλλη ιδιαίτερα προβληματικές. Αν κοιτάξει κανείς τις στατιστικές που παρουσιάζει το Πρόγραμμα των Ηνωμένων Εθνών για την Ανθρώπινη Ανάπτυξη (Unites Nations Development Program: UNDP) στις ετήσιες εκθέσεις του για την ανθρώπινη ανάπτυξη, θα δει ότι αυτές οι στατιστικές βασίζονται στα τελευταία δεδομένα των εθνικών στατιστικών από το 1990. Με άλλους όρους, ο αναγνώστης των ετήσιων εκθέσεων για την ανθρώπινη ανάπτυξη δεν γνωρίζει αν ο αριθμός των φτωχών που βλέπει για μια συγκεκριμένη αναπτυσσόμενη χώρα είναι αυτός του 1990, του 2000, ή του 2005.

Υπάρχουν όμως και μεθοδολογικά προβλήματα. Η Παγκόσμια Τράπεζα υπολογίζει την αγοραστική δύναμη ενός δολαρίου για μια χρονιά αναφοράς και την μετατρέπει στα διάφορα εθνικά νομίσματα. Αυτή η αγοραστική δύναμη δεν δείχνει όμως σε πιο βαθμό καλύπτονται οι πιο στοιχειώδεις ανάγκες του ανθρώπου. Αν θέλει να παρακολουθήσει κανείς σοβαρά την εξέλιξη της φτώχειας θα έπρεπε να ορίσει τις βασικές ανθρώπινες ανάγκες (πρόσβαση σε πόσιμο νερό, τροφή, υγεία, παιδιά κ.λπ.) και να εξετάσει σε πιο βαθμό ικανοποιούνται. Μόνο έτσι θα μπορούσαμε να παρακολουθήσουμε την εξέλιξη των αριθμητικών διαστάσεων του φαινομένου.

Πέραν όμως από τις στατιστικές αβεβαιότητες, αξίζει να αναφερθεί ότι η πτωτική τάση του αριθμού των ατόμων που παρατηρείται στις στατιστικές της Παγκόσμιας Τράπεζας οφείλεται κατά κύριο λόγο στην Κίνα. Αν η τελευταία ενοήθηκε από την λεγόμενη παγκοσμιοποίηση, αυτό οφείλεται στο γεγονός ότι η Κίνα μπόρεσε να ενταχθεί στην παγκόσμια αγορά με τους δικούς της όρους που είναι εντελώς αντίθετοι με αυτούς της συναίνεσης της Ουάσιγκτον και του ΔΝΤ. Παρόλα αυτά, ακόμη και στην Κίνα, ενώ μειώθηκε ο αριθμός των φτωχών, οι

⁵² Damien Millet, Éric Toussaint, στο *60 questions / 60 réponses sur la dette, le FMI et la Banque mondiale*, ό. π., σ. 35.

κοινωνικές ανισότητες αυξήθηκαν. Η ίδια η Παγκόσμια Τράπεζα παραδέχεται ότι η κατάσταση των πιο εξαθλιωμένων κοινωνικών στρωμάτων χειροτέρευσε κατά τα τελευταία 10 τελευταία χρόνια.

Η ακραία φτώχεια και η πείνα αυξήθηκαν μέσα στο 2007-2008 λόγω της απότομης αύξησης των τιμών των βασικών διατροφικών προϊόντων που οδήγησαν στις λεγόμενες «εξεγέρσεις της πείνας» σε δεκάδες αναπτυσσόμενα κράτη. Δεκάδες εκατομμύρια άνθρωποι στον αναπτυσσόμενο κόσμο προστέθηκαν σ' αυτούς που υποσιτίζονται.⁵³

Αυτός ο πληθωρισμός στα προϊόντα διατροφής αποδίδεται συχνά από κάποιους επίσημους οργανισμούς και από τα ΜΜΕ στην αλλαγή των διατροφικών συνηθειών σε δύο μεγάλα αναπτυσσόμενα κράτη: Την Κίνα και την Ινδία. Λόγω της οικονομικής ανάπτυξης σ' αυτά τα κράτη κατά τα τελευταία χρόνια, ένα μεγαλύτερο μέρος του πληθυσμού τους καταναλώνουν κρέας με αποτέλεσμα να μειώνεται σχετικά η διαθέσιμη ποσότητα θερμίδων για ανθρώπινη κατανάλωση. Είναι αλήθεια ότι τα ζώα της κτηνοτροφίας καταναλώνουν ένα πολλαπλάσιο αριθμό θερμίδων σε σιτηρά απ' ό,τι περιέχει το κρέας τους. Ωστόσο υπάρχουν σοβαροί λόγοι για να απορρίψει κανείς γενικόλογες ερμηνείες της αύξησης της πείνας όπως τον πιο κάτω της Τράπεζας Διεθνών Διακανονισμών (BRI : Banques des Règlements Internationaux):

«Όσον αφορά τα διατροφικά προϊόντα, η μεγάλη ανάπτυξη στις αναδυόμενες οικονομίες αυτά τα τελευταία χρόνια διόγκωσε τη ζήτηση, ενώ κάποιες δομικές αλλαγές επιδείνωσαν αυτή την εξέλιξη. Για παράδειγμα, η αύξηση του κατά κεφαλή εισοδήματος, ιδιαίτερα στην Κίνα, προκάλεσε αύξηση της ζήτησης σιτηρών κυρίως για την κτηνοτροφία. Σύμφωνα με τις εκτιμήσεις του Οργανισμού των Ηνωμένων Εθνών για τη Διατροφή και την Γεωργία (FAO), η κατά κεφαλή κατανάλωση σιτηρών στα αναπτυσσόμενα κράτη αυξήθηκε κατά 20% την περίοδο 1962-2003, ενώ αυτή του κρέατος τριπλασιάστηκε. Η επίδραση της ζήτησης στην τιμή των σιτηρών διογκώθηκε επειδή, σύμφωνα με κάποιες εκτιμήσεις, χρειάζονται 2 με 5 φορές περισσότερα σιτηρά ίσων θερμίδων για την παραγωγή κρέατος.»⁵⁴

Καταρχήν η τιμή των σιτηρών δεν ακολούθησε γραμμική ανοδική πορεία από τις αρχές της δεκαετίας του 1960. Μέσα στις δεκαετίες του 1970 και 1980, οι τιμές των βασικών διατροφικών προϊόντων παρουσίασαν πτώση και όχι αύξηση. Μεταξύ 1998 και 2002 αυτές οι τιμές μειώθηκαν περαιτέρω. Μετά την σοδειά του 2006 οι τιμές βρίσκονταν στο επίπεδο του 1998. Ήταν δηλαδή χαμηλότερες απ' αυτές που παρατηρήθηκαν τη δεκαετία του 1970.⁵⁵ Αυτό που πρέπει να εξηγήσει κανείς είναι την απότομη άνοδο των τιμών του 2007-2008.

Έπειτα οι αναδυόμενες αγορές και κυρίως η Κίνα και η Ινδία ουδόλως ευθύνονται για την άνοδο της τιμής των βασικών διατροφικών προϊόντων. Η Κίνα συνεχίζει να έχει θετικό εξωτερικό ισοζύγιο στο εμπόριο σιταριού, καλαμποκιού και ρυζιού, καθώς και κρέατος. Η Ινδία από το 1995 έχει θετικό ισοζύγιο στο εξωτερικό εμπόριο διατροφικών προϊόντων. Συνεπώς, κακώς ενοχοποιούνται αυτές οι χώρες για την άνοδο της τιμής των βασικών διατροφικών προϊόντων.

Η άνοδος των τιμών αυτών των προϊόντων οφείλεται στο συνδυασμό δύο παραγόντων: την πολιτική βιοκαυσίμων των ΗΠΑ και της Ε.Ε. και την κερδοσκοπία με τα λεγόμενα «futures»

⁵³ Βλέπε Damien Millet, Eric Toussaint, *La crise, quelles crises?*, Aden-CETIM-CADTM, Bruxelles, 2110.

⁵⁴ BRI, *78o Rapport annuel*, Bâle, 2008.

⁵⁵ Βλέπε Jacques Berthelot, « Démêler le vrai du faux dans la flambée des prix agricoles mondiaux », <http://www.cadtm.org/spip.php?article3762>, et Éric Toussaint, « Les causes de la crise alimentaire », *Inprecor*, n° 543-544, novembre-décembre 2008.

(προθεσμιακά συμβόλαια) διατροφικών πρώτων υλών στα εξειδικευμένα χρηματιστήρια των ΗΠΑ.

Κάτω από την πίεση των μεγάλων αγροτικών επιχειρήσεων, οι ΗΠΑ και η Ε.Ε. δέχθηκαν να επιδοτήσουν αγροτικά προϊόντα βάσει των οποίων είναι δυνατό να παραχθούν βιοκαύσιμα, προκειμένου να δημιουργήσουν συνθήκες αυτάρκειας στον τομέα της ενέργειας. Αξίζει να σημειωθεί ότι ο ΠΟΕ και το ΔΝΤ δεν έπαψαν ποτέ να πιέζουν τα αναπτυσσόμενα κράτη για μια όλο και μεγαλύτερη φιλελευθεροποίηση του διεθνούς τους εμπορίου διατροφικών προϊόντων, απαξιώνοντας τα επιχειρήματά τους για διατροφική αυτάρκεια. Αξίζει να σημειωθεί επίσης ότι τα λόμπι των μεγάλων αγροτικών επιχειρήσεων των ΗΠΑ και της Ε.Ε. έπεισαν πολλές κυβερνήσεις να διαδώσουν την άποψη, ότι δήθεν τα βιοκαύσιμα είναι φιλικότερα προς το περιβάλλον συγκριτικά με τα ορυκτά καύσιμα. Στην πραγματικότητα, δεν είναι καθόλου βέβαιο ότι τα βιοκαύσιμα παρουσιάζουν έστω και οριακά κάποιο περιβαλλοντολογικό πλεονέκτημα. Σύμφωνα με έναν ειδικό για θέματα διατροφής του ΟΗΕ, τον Olivier de Shutter, « η χρήση κάποιων βιοκαυσίμων αντί να βοηθήσει στον αγώνα κατά της κλιματικής αλλαγής θα μπορούσε να την επιταχύνει.»⁵⁶ Ακόμη και οι Richard Doornblosch και Ronald Steenblik του ΟΟΣΑ αμφισβητούν το περιβαλλοντολογικό όφελος από τα βιοκαύσιμα: «Η παρούσα αύξηση της διεύρυνσης της χρήσης βιοκαυσίμων δημιουργεί αφόρητες εντάσεις στις αγορές χωρίς να δημιουργεί αξιοσημείωτα περιβαλλοντολογικά πλεονεκτήματα».⁵⁷

Αυτή η πολιτική επιδότησης των αγροτικών προϊόντων με σκοπό την παραγωγή βιοκαυσίμων οδήγησε σε μια μείωση των διαθέσιμων ποσοτήτων για τη διατροφή ζώων και ανθρώπων και σε μια νέα κατανομή της καλλιεργήσιμης γης υπέρ των προϊόντων με τα οποία παράγονται βιοκαύσιμα. Στις ΗΠΑ, μεταξύ 2005 και 2006 η παραγωγή βιοκαυσίμων με βάση το καλαμπόκι αυξήθηκε κατά 500%, ενώ το ποσοστό της συνολικής παραγωγής καλαμποκιού που χρησιμοποιήθηκε για βιοκαύσιμα πέρασε από το 14,4% στο 23,7% μεταξύ 2005-2006 και 2007-2008. Το αποτέλεσμα αυτής της εξέλιξης δεν ήταν μόνο ο πληθωρισμός στο καλαμπόκι αλλά και σε μια σειρά άλλων προϊόντων όπως το σιτάρι, η σόγια και το ρύζι διότι μειώθηκε η διαθέσιμη γη για την παραγωγή τους.

Η πολιτική των ΗΠΑ υπέρ των βιοκαυσίμων δεν περιορίστηκε στις επιδοτήσεις. Με νομοθετικές ρυθμίσεις (2005 και 2007), οι ΗΠΑ προβλέπουν την υποχρεωτική ενσωμάτωση αυξανόμενων ποσοτήτων βιοκαυσίμων στα ορυκτά καύσιμα, μια πολιτική που υιοθέτησε και η Ε.Ε.

Αξίζει να σημειωθεί ότι τόσο οι ΗΠΑ όσο και η Ε.Ε. έχουν αρνητικό ισοζύγιο στα διατροφικά προϊόντα, δηλαδή εισάγουν περισσότερα απ' όσα εξάγουν σε αντίθεση με την Κίνα και την Ινδία. Ιδού λοιπόν ποιοι είναι οι κύριοι υπεύθυνοι για τη διατροφική κρίση του 2007 και 2008.

Η πολιτική των ΗΠΑ και της Ε.Ε. στα βιοκαύσιμα επέδρασε αρνητικά στις τιμές των βασικών διατροφικών προϊόντων μειώνοντας την προσφορά τους. Η κερδοσκοπία αύξησε την ένταση διογκώνοντας τεχνικά τη ζήτηση.

Στις 20 Μαΐου 2008 ένα ειδικός, ο Michael W. Masters εμφανίστηκε σε μια επιτροπή του Κογκρέσου στην Ουάσινγκτον για να αναλύσει την επίδραση της κερδοσκοπίας στα πρωτογενή

⁵⁶ Olivier de Shutter, « Il faut suspendre les investissements dans les agrocarburants », *Le Soir*, Belgique, 6-7 septembre 2008, http://www.lesoir.be/forum/cartes_blanches/carte-blanche-il-faut-2008-09-06-635603.shtml

⁵⁷ Richard Doornblosch, Ronald Steenblik, "Biofuels: is the cure worse than the disease?", 12 September 2007, <http://www.cfr.org/publication/14293/oecd.html>

προϊόντα. Ιδού τι είπε: « Μου θέσατε το ερώτημα: Επιδρούν οι θεσμικοί επενδυτές στον πληθωρισμό των τιμών των προϊόντων και της ενέργειας; Η απάντησή μου είναι: αναμφίβολα ΝΑΙ.»⁵⁸

Από το 2003 οι θεσμικοί επενδυτές (κυρίως επενδυτικές και εμπορικές τράπεζες, ταμεία συντάξεων και επενδύσεων, ασφαλιστικές εταιρίες) έπεσαν με τα μούτρα στα προθεσμιακά συμβόλαια για τα 25 πρωτογενή προϊόντα που τυγχάνουν διαπραγμάτευσης στα εξειδικευμένα χρηματιστήρια των ΗΠΑ (κυρίως σ' αυτά του Σικάγο, της Μιννεάπολης και Κάνσας Σίτυ). Από τα τέλη του 2003 μέχρι τον Μάρτη του 2008 οι τιμές τους αυξήθηκαν κατά 183%. Με την κρίση των subprimes, οι θεσμικοί επενδυτές αγόρασαν τεράστιες ποσότητες προθεσμιακών συμβολαίων σιταριού και καλαμποκιού με αποτέλεσμα να εκτοξευθεί στα ύψη η τιμή τους. Στις 22 Σεπτεμβρίου του 2008, την ίδια στιγμή που ο Bush ανακοίνωνε το πρόγραμμα στήριξης της οικονομίας των 700 δισεκατομμυρίων δολαρίων, η τιμή της σόγιας ανέβηκε κατά 63%.

Τι είναι ακριβώς τα προθεσμιακά συμβόλαια; Είναι συμβόλαια που εξασφαλίζουν την μελλοντική παράδοση (σε 6 μήνες, ένα χρόνο κ.λπ) ενός προϊόντος στην τρέχουσα τιμή την στιγμή σύναψης του συμβολαίου. Στην αρχική τους σύλληψη, αυτά τα συμβόλαια προσφέρουν κάποια ασφάλεια σε ένα ασταθές οικονομικό περιβάλλον. Υπό «ομαλές» συνθήκες, μια αεροπορική εταιρία π.χ. μπορεί να αγοράσει τα καύσιμά της για μια μελλοντική περίοδο όταν κρίνει ότι η τρέχουσα τιμή των καυσίμων είναι ευνοϊκή, καθιστώντας έτσι τα κόστη της πιο προβλέψιμα. Ωστόσο, τα προθεσμιακά συμβόλαια γίνονται και αντικείμενο καθαρής κερδοσκοπίας στην πρωτογενή και δευτερογενή αγορά. Όταν π.χ μια επενδυτική τράπεζα αγοράσει τεράστιες ποσότητες σιταριού με προθεσμιακό συμβόλαιο δεν το κάνει γιατί προτίθεται να ανοίξει αλυσίδα φούρνων. Το κάνει επειδή εκτιμά ότι η τιμή του σιταριού θα ανέβει, έτσι που να μπορεί να πουλήσει αργότερα το συμβόλαιο στην αγορά τίτλων αποκομίζοντας κέρδος.

Τα κεφάλαια που διαθέτουν οι θεσμικοί επενδυτές είναι τόσο μεγάλα που αρκεί μια μικρή αναπροσαρμογή του ενεργητικού τους προς όφελος των πρωτογενών προϊόντων και των καυσίμων για να συνταράξουν τις αγορές και να προκαλέσουν τεράστια αύξηση των τρεχουσών τιμών: Όταν η μελλοντική ζήτηση παρουσιάζει αύξηση λόγω της κερδοσκοπίας με τα προθεσμιακά συμβόλαια, αυτή η αύξηση αντανακλάται άμεσα στις τρέχουσες τιμές, διότι οι παραγωγοί απαιτούν μέρος από τα μελλοντικά κέρδη. Όταν η «πρόβλεψη» για την εξέλιξη των τιμών των εν λόγω προϊόντων στηρίζεται έστω και με ένα ποσοστό της τάξης του 1 ή 2% του ενεργητικού των θεσμικών επενδυτών, τότε αυτή η «πρόβλεψη» μετατρέπεται σε αυτο-επιβεβαιωμένη προφητεία.

Παρά το γεγονός ότι η κατανάλωση βασικών διατροφικών προϊόντων βασίζεται σε πολύ μεγάλο βαθμό στην επιτόπια παραγωγή (μόνο 4-5% του ρυζιού εξάγεται, κοντά στο 20% του σιταριού), οι εθνικές τιμές καθορίζονται από τις τιμές εξαγωγής, οι οποίες επηρεάζονται τόσο από την πολιτική βιοκαυσίμων των ΗΠΑ και της Ε.Ε. όσο και από την κερδοσκοπία. Οι τιμές εξαγωγής διαμορφώνονται στα εξειδικευμένα χρηματιστήρια των ΗΠΑ. Λίγο πιο παραστατικά, *θα μπορούσαμε να πούμε ότι η τιμή του ψωμιού και ο αριθμός των υποσιτιζόμενων στο Πακιστάν, στην Αίγυπτο ή στο Μεξικό διαμορφώνεται στο Σικάγο, στη Μιννεάπολη και στο Κάνσας Σίτυ ανάλογα με τις κερδοσκοπικές ορέξεις των θεσμικών επενδυτών και της ικανότητας των μεγάλων δυτικών πολυεθνικών της αγροτικής παραγωγής, με*

⁵⁸ *Testimony of Michael W. Masters, Managing Member/Portfolio Manager Masters Capital Management, LLC, before Committee on Homeland Security and Government Affairs United States Senate, http://hsgac.senate.gov/public/_files/052008Masters.pdf, σ. 2.*

ειδίκευση στα μεταλλαγμένα τρόφιμα, να επιβάλλουν κερδοφόρες κρατικές πολιτικές υψηλής «οικολογικής ευαισθησίας».

Το Μεξικό π.χ., στο πλαίσιο της NAFTA (σε ισχύ από το 1994), έπρεπε να καταργήσει τους εισαγωγικούς δασμούς στα διατροφικά προϊόντα που προστάτευαν την τοπική παραγωγή από τις ΗΠΑ και τον Καναδά. Σε ένα πρώτο στάδιο, η τιμή του καλαμποκιού με το οποίο κατασκευάζεται η παραδοσιακή «τορτίγια» που αντικαθιστά το ψωμί ή το ρύζι, παρουσίασε πτώση. Το εισαγόμενο φθινό καλαμπόκι κατέστρεψε όμως ολόκληρους πληθυσμούς μικρών παραγωγών της χώρας, που εγκατέλειψαν τα χωριά τους για να αναζητήσουν δουλειά στις πόλεις του Μεξικού ή ακόμη και στις ΗΠΑ. Πέραν όμως από την αύξηση της ανεργίας και της μετανάστευσης, το αποτέλεσμα ήταν να δημιουργηθεί διατροφική εξάρτηση του Μεξικού από τις ΗΠΑ. Μεταξύ 1993 και 2006 οι εξαγωγές καλαμποκιού των ΗΠΑ στο Μεξικό αυξήθηκαν κατά 900%. Όμως η πτώση της τιμής του καλαμποκιού ήταν παροδική στο Μεξικό. Ενώ η πολιτική βιοκαυσίμων με βάση το καλαμπόκι στις ΗΠΑ και η κερδοσκοπία στα χρηματιστήριά της εκτόξευσαν στα ύψη την τιμή του, η επιτόπια παραγωγή δεν μπορούσε να καλύψει τις βασικές καταναλωτικές ανάγκες του πληθυσμού. Το 2007, το Μεξικό συγκλονίστηκε από ένα εξαιρετικά μαζικό κίνημα κατά του ψηλού κόστους στα βασικά είδη διατροφής.

Η κοινωνική «συμβολή» αυτής της «ελεύθερης» και «αποτελεσματικής» παγκοσμιοποιημένης αγοράς των πρωτογενών προϊόντων ήταν η πρόσθεση στον αριθμό των πεινασμένων δεκάδων εκατομμυρίων ανθρώπων, οι κοινωνικο-πολιτικές ταραχές σε δεκάδες αναπτυσσόμενες χώρες κατά το 2007 και το πρώτο μισό του 2008 και η αισθητή μείωση του βιοτικού επιπέδου του μισού πληθυσμού του πλανήτη.

Στο βαθμό που η νεο-αποικιακή πολιτική καταλήγει σε μια μεταφορά υπεραξίας από τα αναπτυσσόμενα κράτη στις καπιταλιστικές μητροπόλεις – διαμέσου της εξυπηρέτησης του χρέους, της μεταφοράς κερδών των πολυεθνικών εταιριών και τις κερδοσκοπικές επενδύσεις κεφαλαίων στις αναδυόμενες αγορές –, συμβάλλει στην υψηλή κερδοφορία που παρατηρείται στις μητροπόλεις. Λόγω των περιορισμένων παραγωγικών επενδυτικών ευκαιριών στον ανεπτυγμένο κόσμο, η υψηλή κερδοφορία οδηγεί σε μια υπερσυσσώρευση χρηματικού κεφαλαίου, δηλαδή σε μια υπερβολική ρευστότητα από την οποία προκύπτει η υπερπίστωση και η υπερχρέωση που διαβρώνει τα θεμέλια του χρηματοπιστωτικού συστήματος.

Ωστόσο, όπως θα δούμε στη συνέχεια, σ' αυτή την υπερβολική ρευστότητα συμβάλλουν πολύ περισσότερο κάποιες αναδυόμενες οικονομίες με τα συναλλαγματικά αποθέματα και τα «κυρίαρχα ταμεία» τους και κυρίως μια αναδυόμενη υπερδύναμη που κατάφερε να ενταχθεί στην παγκόσμια αγορά ως ένα βαθμό με τους δικούς της όρους: η Κίνα.

3.2 Οικονομική ανάπτυξη στην Κίνα και διεθνείς ανισοροπίες

Το 1979 άρχισαν στην Κίνα οι πρώτες μεταρρυθμίσεις της κεντρικά σχεδιασμένης οικονομίας. Η Κυβέρνηση επέτρεψε στους αγρότες να πουλούν ένα μέρος της σοδειάς στην ελεύθερη αγορά και δημιούργησε τέσσερις ειδικές οικονομικές ζώνες στις ακτές για να προσελκύσει ξένες επενδύσεις και προϊόντα σχετικά υψηλής τεχνολογίας, καθώς και για να προωθήσει τις εξαγωγές. Ακολούθησαν άλλα διαδοχικά κύματα μεταρρυθμίσεων αποκέντρωσης της οικονομικής πολιτικής σε διάφορους τομείς. Πολλές επιχειρήσεις παραχωρήθηκαν στις περιφερειακές και τοπικές κυβερνήσεις, οι οποίες τους επέτρεπαν κατά κανόνα να λειτουργούν με βάση τους νόμους της αγοράς. Άλλες παραλιακές περιοχές και πόλεις απέκτησαν ένα ειδικό καθεστώς που τους επέτρεπε να λειτουργούν βάσει των νόμων της αγοράς και να δημιουργούν

φορολογικά και εμπορικά κίνητρα για να προσελκύσουν ξένες επενδύσεις. Ο έλεγχος των τιμών καταργήθηκε προοδευτικά σε πολλά προϊόντα.

Όπως φαίνεται και στον πίνακα 3.6, οι οικονομικές μεταρρυθμίσεις είχαν εντυπωσιακό αποτέλεσμα. Την περίοδο 1979-2008, η Κίνα παρουσίασε ένα μέσο ετήσιο ρυθμό ανάπτυξης κοντά στο 10% (9,9% κατ' ακρίβεια), έναντι 5,3% την περίοδο 1960-1978.

Πίνακας 3.6: Οικονομική μεγέθυνση στην Κίνα	
Χρονική Περίοδος	Μέση Ετήσια Πραγματική Οικονομική Μεγέθυνση (%)
1960-1978 (πριν τις μεταρρυθμίσεις)	5,3
1979-2008 (μετά τις μεταρρυθμίσεις)	9,9
1990	3,8
1991	9,3
1992	14,2
1993	14,0
1994	13,1
1995	10,9
1996	10,0
1997	9,3
1998	7,8
1999	7,6
2000	8,4
2001	8,3
2002	9,1
2003	10,0
2004	10,1
2005	9,9
2006	11,1
2007	13,0
2008	9,0

Πηγή: Σύμφωνα με τα επίσημα δεδομένα της Κινέζικης Κυβέρνησης. Βλέπε Wayne M. Morrison (Congressional Research Service), *China's Economic Conditions*, Report for Congress, March 2009.
<http://www.fas.org/sgp/crs/row/RL33534.pdf>

Το 2008, αν παραβλέψει κανείς το γεγονός ότι τα προϊόντα στην Κίνα είναι πολύ πιο φθηνά σε δολάρια απ' ό,τι στις ΗΠΑ ή στην Ιαπωνία, δηλαδή αν συγκρίνει κανείς το ονομαστικό της ΑΕΠ μ' αυτό των ΗΠΑ και της Ιαπωνίας, το ΑΕΠ της Κίνας έφθασε στο 30% της οικονομίας των ΗΠΑ και στο 85% της οικονομίας της Ιαπωνίας. Αν, όμως, λάβει κανείς υπόψη την αγοραστική δύναμη του δολαρίου στην κάθε χώρα, δηλαδή αν τις συγκρίνει με όρους πιο κοντά στην πραγματικότητα, το ΑΕΠ της Κίνας ξεπέρασε το 58% του ΑΕΠ των ΗΠΑ και το 187% του ΑΕΠ της Ιαπωνίας.

Ωστόσο, τα πιο πάνω δεδομένα δεν λαμβάνουν υπόψη τα πληθυσμιακά δεδομένα των τριών χωρών. Το 2008, με ονομαστικούς όρους το κατά κεφαλή εισόδημα στην Κίνα αντιστοιχεί μόνο στο 6,8% του αντίστοιχου εισοδήματος στις ΗΠΑ και στο 8,4% αυτού της Ιαπωνίας. Με

«πραγματικούς όρους» ανέρχεται στο 13,6% και 18% των κατά κεφαλή εισοδημάτων στις ΗΠΑ και την Ιαπωνία αντίστοιχα.⁵⁹

Οι ρυθμοί ανάπτυξης της Κίνας από το 1979 οφείλονται στην αύξηση της παραγωγικότητας της εργασίας και στις μεγάλης κλίμακας παραγωγικές επενδύσεις που χρηματοδοτήθηκαν από ξένα κεφάλαια και από την επιτόπια αποταμίευση. Οι μεταρρυθμίσεις σε τομείς που η παρουσία του κράτους ήταν ιδιαίτερα έντονη, όπως π.χ. στη γεωργία, απελευθέρωσαν εργατικό δυναμικό που αναζήτησε εργασία στον πιο παραγωγικό βιομηχανικό τομέα. Οι μαζικές εισροές άμεσων ξένων επενδύσεων (ΑΞΕ) συνέβαλαν ώστε η Κίνα να καλύψει προοδευτικά μέρος από το τεχνολογικό χάσμα που τη χώριζε από τον ανεπτυγμένο κόσμο.⁶⁰ Μεταξύ 1979 και 2008, οι συνολικές ΑΞΕ στην Κίνα εκτιμώνται στα 825 δισεκατομμύρια δολάρια. Σύμφωνα με τις επίσημες εκτιμήσεις της Κίνας, το 2007, οι ξένες επιχειρήσεις, που ο αριθμός τους ξεπερνούσε τις 286.000, απασχολούσαν πέραν των 42 εκατομμυρίων ανθρώπων στην Κίνα και παρήγαγαν σχεδόν το 1/3 της αξίας της βιομηχανικής της παραγωγής.

Οι βασικοί χώρες από τις οποίες προέρχονται οι ΑΞΕ στην Κίνα είναι: Το Χονγκ Κονγκ, οι Βρετανικοί Παρθένοι Νήσοι (βρίσκονται στην καραϊβική), η Ιαπωνία, οι ΗΠΑ, η Ταϊβάν, η Σιγκαπούρη και η Νότια Κορέα (βλέπε Πίνακα 3.7).

Πίνακας 3.7: Βασικές χώρες προέλευσης των ΑΞΕ στην Κίνα σε δισεκατομμύρια δολάρια					
Συνολικές ΑΞΕ 1979-2008			ΑΞΕ το 2008		
Χώρα	Ποσό	% Συνόλου	Ποσό	% Συνόλου	Αλλαγή από το 2007 (%)
Σύνολο	852,6	100,0	92,4	100,0	23,6
Χονγκ Κονγκ	341,0	40,0	41,0	44,4	48,1
Βρ. Παρθένοι Νήσοι	89,8	10,5	16,0	17,3	-3,6
Ιαπωνία	69,3	8,1	3,7	4,0	1,8
ΗΠΑ	64,0	7,5	2,9	3,2	12,5
Ταϊβάν	47,6	5,6	1,9	2,1	-0,3
Σιγκαπούρη	37,5	4,4	4,4	4,8	39,3
Νότια Κορέα	31,8	3,7	3,1	3,4	-14,8

Πηγή: Σύμφωνα με τα επίσημα δεδομένα του κινέζικου υπουργείου εμπορίου.
Βλέπε Wayne M. Morrison (Congressional Research Service), *China's Economic Conditions*, Report for Congress, March 2009.
<http://www.fas.org/sgp/crs/row/RL33534.pdf>

Από το 1998, οι ετήσιες ΑΞΕ των ΗΠΑ στην Κίνα ακολούθησαν ανοδική πορεία φθάνοντας στο απόγειο τους το 2002 κατά το οποίο πλησίασαν τα 5,5 δισεκατομμύρια δολάρια. Από τότε παρουσιάζουν κάμψη. Από το 2006 μέχρι και το 2008 κυμαίνονται μεταξύ 2,5 και 3 δισεκατομμυρίων.

Το εξαγωγικό και το εισαγωγικό εμπόριο της Κίνας με τον υπόλοιπο κόσμο παρουσίασε αλματώδη αύξηση από το 1979. Το 2007, η Κίνα, ξεπερνώντας τις ΗΠΑ, έγινε η δεύτερη παγκόσμια εξαγωγική δύναμη. Όπως φαίνεται και στον πίνακα 3.8, τα εμπορικά πλεονάσματα

⁵⁹ Βλέπε Wayne M. Morrison (Congressional Research Service), *China's Economic Conditions*, Report for Congress, March 2009, <http://www.fas.org/sgp/crs/row/RL33534.pdf>

⁶⁰ Βλέπε Michel Aglietta, Yves Landry, *La Chine vers la superpuissance*, Economica, Paris, 2007.

της πρώτης παρουσίασαν αλματώδη πρόοδο μέσα στην τρέχουσα δεκαετία, κυρίως από τα μέσα της δεκαετίας.

Πίνακας 3.8: Εξωτερικό εμπόριο της Κίνας σε δισεκατομμύρια δολάρια 1979-2008			
Έτος	Εξαγωγές	Εισαγωγές	Εμπορικό Ισοζύγιο
1979	13,7	15,7	-2,0
1980	18,1	19,5	-1,4
1985	27,3	42,5	-15,3
1990	62,9	53,9	9,0
1995	148,8	132,1	16,7
2000	249,2	225,1	24,1
2001	266,2	243,6	22,6
2002	325,6	295,2	30,4
2003	438,4	412,8	25,6
2004	593,4	561,4	32,0
2005	762,0	660,1	101,9
2006	969,1	791,5	177,6
2007	1.218,0	955,8	262,2
2008	1.428,9	1.131,5	297,4

Πηγή: ΔΝΤ, Διεύθυνση Στατιστικών Εμπορίου και World Trade Atlas (σύμφωνα με τα επίσημα δεδομένα του κινέζικου υπουργείου εμπορίου).
 Βλέπε Wayne M. Morrison (Congressional Research Service), *China's Economic Conditions*, Report for Congress, March 2009.
<http://www.fas.org/sgp/crs/row/RL33534.pdf>

Οι βασικοί εμπορικοί εταίροι της Κίνας είναι η Ε.Ε., οι ΗΠΑ, η Ιαπωνία και η Ένωση Νοτιοανατολικών Ασιατικών Εθνών (ΕΝΑΕ: Ινδονησία, Μαλαισία, Φιλιππίνες, Σιγκαπούρη, Ταϊλάνδη, Μπρουνέι, Καμποτζία, Μυανμάρ: δηλαδή η πρώην Βιρμανία, Βιετνάμ). Το 2008, η Κίνα παρουσιάζει θετικό εμπορικό ισοζύγιο με την Ε.Ε. και τις ΗΠΑ, ενώ με την Ιαπωνία και την ΕΝΑΕ αρνητικό.

Με τα στατιστικά στοιχεία του εξωτερικού εμπορίου της Κίνας παρουσιάζεται μια απόκλιση ανάμεσα στα επίσημα στοιχεία της Κίνας και τα επίσημα στοιχεία των άλλων χωρών. Αυτή η απόκλιση οφείλεται στο γεγονός ότι η Κίνα καταγράφει ένα μεγάλο μέρος των εξαγωγών της σε τρίτες χώρες μέσω Χονγκ Κονγκ ως εξαγωγές στο Χονγκ Κονγκ (παρά το γεγονός ότι το Χονγκ Κονγκ είναι πλέον μέρος της Κίνας), ενώ τα εισαχθέντα προϊόντα καταγράφονται από τις χώρες που τα εισάγουν ως εισαγόμενα από την Κίνα. Στην περίπτωση των ΗΠΑ και της Ε.Ε. η διαφορά των στατιστικών στοιχείων για το 2008 είναι πολλών δεκάδων δισεκατομμυρίων δολαρίων: τα εμπορικά πλεονάσματα της Κίνας (ή τα εμπορικά ελλείμματα των ΗΠΑ και της Ε.Ε.) εμφανίζονται πολύ πιο μεγάλα στις αμερικανικές και τις ευρωπαϊκές στατιστικές, όπως φαίνεται και στον πίνακα 3.9.

Το 2008, σύμφωνα με τα κινέζικα στοιχεία, το εμπορικό πλεόνασμα της Κίνας απέναντι στην Ε.Ε. και τις ΗΠΑ έφθασε τα 160,1 και 170,8 δισεκατομμύρια δολάρια αντιστοίχως, ενώ σύμφωνα με την Ε.Ε. και τις ΗΠΑ τα 247,6 και 266,2 δισεκατομμύρια αντιστοίχως.

Σύμφωνα με τα κινέζικα στοιχεία, το 55% των εξαγωγών της Κίνας το 2008 οφείλονται στην παραγωγή ξένων επιχειρήσεων στη χώρα έναντι 41% το 1996. Μεγάλο μέρος αυτών των

ξένων εξαγωγικών επιχειρήσεων ανήκουν σε κεφάλαια της Ταϊβάν και του Χονγκ Κονγκ που μετακίνησαν στην Κίνα βιομηχανικές δραστηριότητες έντασης εργασίας για να εκμεταλλευτούν το φθινό εργατικό δυναμικό. Υπολογίζεται ότι ο μέσος ωριαίος μισθός στην Κίνα (δεδομένα του 2006) είναι 18 φορές χαμηλότερος από τον αντίστοιχο στις ΗΠΑ. Η Κίνα είναι ένα τεράστιο εργαστήρι συναρμολόγησης εξαρτημάτων (που παράγονται αλλού) και εξαγωγής των τελικών προϊόντων, περιλαμβανομένων και ηλεκτρονικών προϊόντων και υπολογιστών.

Πίνακας 3.9: Εξωτερικό εμπόριο της Κίνας το 2008 σε δισεκατομμύρια δολάρια					
Χώρα ή Ομάδα Χωρών	Συνολικό Εμπόριο	Κινεζικές Εξαγωγές	Κινεζικές Εισαγωγές	Εμπορικό Ισοζύγιο της Κίνας	Εμπορικό Ισοζύγιο των εμπορικών εταιρών με την Κίνα*
Ε.Ε.	425,9	293,0	132,9	160,1	-247,6
ΗΠΑ	338,8	252,3	81,5	170,8	-266,2
Ιαπωνία	266,8	116,2	150,6	-34,5	-18,6
ΕΝΑΕ	231,0	114,1	116,9	-2,8	;
Χονγκ Κονγκ	203,7	190,8	12,9	177,8	-3,1
Σύνολο κινεζικού εμπορίου	2560,4	1428,9	1131,5	297,4	;

*Σύμφωνα με τους εμπορικούς εταίρους
 Πηγή: Global Trade Atlas, World Trade Atlas σύμφωνα με τα επίσημα κινεζικά δεδομένα.
 Βλέπε Wayne M. Morrison (Congressional Research Service), *China's Economic Conditions*, Report for Congress, March 2009,
<http://www.fas.org/sgp/crs/row/RL33534.pdf>

Ωστόσο, η Κίνα δεν περιορίστηκε στην ανάπτυξη της βιομηχανίας έντασης εργασίας, αλλά μπόρεσε να αναπτύξει και βιομηχανίες υψηλής τεχνολογίας. Η εντυπωσιακή ανάπτυξη των τελευταίων δεκαετιών αποδίδεται συχνά στις φιλελευθεροποιήσεις, χωρίς όμως να τονίζεται ότι οι τελευταίες συνοδεύτηκαν από μια δραστήρια βιομηχανική πολιτική, που καθόλου δεν συνάδει με τις νεοφιλελεύθερες συνταγές «ανάπτυξης». Η Κίνα προσέλκυσε ξένο κεφάλαιο με ελεγχόμενο τρόπο. Επέτρεψε την πρόσβαση στην αγορά της με αντάλλαγμα την μεταφορά τεχνολογίας και υποχρέωσε τους ξένους επενδυτές να δεχθούν συμμετοχή τοπικών κεφαλαίων στις επιχειρήσεις τους. Σήμερα οι αμιγώς ξένες επιχειρήσεις χωρίς καθόλου κινεζική συμμετοχή είναι μάλλον σπάνιες. Οι συμπράξεις επιχειρήσεων προκύπτουν πολύ συχνά από τον συνδυασμό ξένων κεφαλαίων και επιχειρήσεων του κρατικού τομέα. Χωρίς αυτήν την άμεση εμπλοκή του κράτους στην οικονομική ανάπτυξη μέσω μιας δραστήριας βιομηχανικής πολιτικής η Κίνα δεν θα μπορούσε να αναπτύξει μια βιομηχανία σαν την Lenovo που αγόρασε τον τομέα των ηλεκτρονικών υπολογιστών από την IBM. Πριν η Κίνα (όπως ακριβώς και η Ινδία) ενταχθεί στον ΠΟΕ, επέβαλε στο ξένο κεφάλαιο της βιομηχανίας αυτοκινήτων κανόνες για τοπική συμμετοχή με σκοπό την ενίσχυση των τοπικών βιομηχανιών παραγωγής εξαρτημάτων, με αποτέλεσμα μετά την ένταξη της στον ΠΟΕ, οι διεθνείς αυτοκινητοβιομηχανίες να μην αποφεύγουν τους τοπικούς προμηθευτές.⁶¹

⁶¹ John Sutton, *The auto-component Supply Chain in China and India*, London School of Economics, February 2004.

Η βιομηχανική πολιτική της Κίνας δεν περιορίστηκε όμως στην προστασία και την ανάπτυξη των τοπικών βιομηχανικών δραστηριοτήτων. Από τις αρχές της δεκαετίας του 2000, οι κινέζικες αρχές υιοθέτησαν μια πιο «παγκοσμιοποιημένη» βιομηχανική στρατηγική ενθαρρύνοντας τις άμεσες επενδύσεις των κρατικών κυρίως επιχειρήσεων στο εξωτερικό.

Το Σεπτέμβριο του 2007, η Κίνα ίδρυσε και επίσημα ένα από τα μεγαλύτερα κυρίαρχα (δηλαδή κρατικά) ταμεία (το ταμείο China Investment Corporation) για να διαχειριστεί αρχικά ένα ποσό πέραν των 200 δισεκατομμυρίων δολαρίων. Η συσσώρευση τεραστίων συναλλαγματικών αποθεμάτων από τα εμπορικά πλεονάσματα της Κίνας, ώθησαν τη χώρα στην αναζήτηση εναλλακτικών πηγών επένδυσης. Ενώ η Κίνα επένδυε παραδοσιακά τα συναλλαγματικά της αποθέματα σε κυρίως κρατικούς τίτλους των ΗΠΑ σχετικά σίγουρης πλην χαμηλής αποδοτικότητας, μέσα στη δεκαετία του 2000 άρχισε διαφοροποιεί τις επενδύσεις της στο εξωτερικό.

Πίνακας 3.10: Δέκα σημαντικότεροι προορισμοί των κινέζικων ΑΞΕ σε εκατομμύρια δολάρια		
Χώρα	ΑΞΕ το 2007	Συσσωρευμένες ΑΞΕ μέχρι το 2007
Χονγκ Κονγκ	13.732	68.781
Νήσοι Καϊμάν	2.602	16.811
Βρετανικές Παρθένοι Νήσοι	1.876	6.627
ΗΠΑ	196	1.881
Αυστραλία	532	1.444
Σιγκαπούρη	398	1.444
Ρωσική Ομοσπονδία	478	1.422
Καναδάς	1.033	1.255
Νότια Κορέα	57	1.214
Ηνωμένο Βασίλειο	567	950

Πηγή: Wayne M. Morrison (Congressional Research Service), *China's Economic Conditions*, Report for Congress, March 2009,
<http://www.fas.org/sgp/crs/row/RL33534.pdf>

Όπως φαίνεται και στον πίνακα 3.10, το Χονγκ Κονγκ και τα νησιά της Καραϊβικής αποτελούν τους πρώτους προορισμούς των κινέζικων επενδύσεων. Πρόκειται, όμως, για επενδύσεις κεφαλαίων που επιδιώκουν ευνοϊκότερη μεταχείριση για να ανακυκλωθούν σε άλλους τελικούς προορισμούς.

Οι ΑΞΕ της Κίνας δεν επιδιώκουν απλώς την αύξηση της αποδοτικότητας των συναλλαγματικών της αποθεμάτων, αλλά έχουν «στρατηγικό χαρακτήρα». Στοχεύουν στην αγορά ή τη συμμετοχή σε επιχειρήσεις που παράγουν μάρκες διεθνούς φήμης, καθώς και στην αγορά ή τη συμμετοχή σε επιχειρήσεις από τις οποίες εξαρτώνται οι εισαγωγές της Κίνας: πετρέλαιο, γκάζι, διυλιστήρια, ορυχεία και γενικότερα επιχειρήσεις παραγωγής πρώτων υλών. Το 2005 π.χ η μεγαλύτερη εταιρία πετρελαίου της Κίνας, China National Petroleum Corporation (CNPC), αγόρασε την PetroKazakhstan Inc που είναι εγγεγραμμένη στον Καναδά για το ποσό των 4,2 δισεκατομμυρίων δολαρίων. Αξίζει να αναφερθεί επίσης ότι η CNPC υπέγραψε ενεργειακές συμφωνίες με το Σουδάν ύψους 10 δισεκατομμυρίων δολαρίων. Τον Φεβρουάριο του 2009, μια κινεζική κρατική επιχείρηση αλουμινίου (η Chinalco) ανακοίνωσε ότι θα επενδύσει 19,5 δισεκατομμύρια δολάρια στο διεθνή κολοσσό Rio Tinto Group.

Βέβαια οι άμεσες επενδύσεις της Κίνας στο εξωτερικό είναι σχετικά μικρές συγκριτικά με τις άμεσες επενδύσεις του υπόλοιπου κόσμου στην Κίνα. Το 2007 π.χ., υπό μορφή ΑΞΕ η Κίνα

επένδυσε στις ΗΠΑ 196 εκατομμύρια δολάρια, ενώ οι ΗΠΑ στην Κίνα πάνω από 2,5 δισεκατομμύρια. Ωστόσο, είναι η Κίνα που χρηματοδοτεί τις ΗΠΑ και όχι τον αντίστροφο.

Τα εμπορικά πλεονάσματα της Κίνας μετατρέπονται σε συναλλαγματικά αποθέματα, διότι οι κινεζικές αρχές αγοράζουν τα πλεονάζοντα ξένα νομίσματα από τις εξαγωγικές τους επιχειρήσεις, με σκοπό να αποφύγουν την ανατίμηση του γουάν ως προς τα ξένα νομίσματα και κυρίως το δολάριο. Αν οι κινεζικές αρχές δεν ακολουθούσαν αυτήν την πρακτική, οι εξαγωγικές επιχειρήσεις θα πουλούσαν τα πλεονάζοντα συναλλάγματά τους στην ελεύθερη αγορά προκαλώντας υποτίμηση των ξένων νομισμάτων των χωρών που παρουσιάζουν σημαντικά εμπορικά ελλείμματα απέναντι στην Κίνα. Κάτι τέτοιο θα είχε δυσμενείς επιπτώσεις στο εμπορικό ισοζύγιο της Κίνας.

Παράλληλα με τα εμπορικά της πλεονάσματα, η Κίνα συσσωρεύει συναλλαγματικά αποθέματα, τα οποία βεβαίως επενδύει. Σύμφωνα με κάποιους εκτιμητές το ποσοστό του δολαρίου (η Κίνα δεν δίνει επίσημα στοιχεία) σ' αυτά τα αποθέματα είναι γύρω στο 70%.⁶²

Πίνακας 3.11: Συναλλαγματικά αποθέματα της Κίνας (2001- Ιούνιος 2009) και κατοχή τίτλων των ΗΠΑ από την Κίνα (Ιούνιος 2002-Ιούνιος 2009) σε δισεκατομμύρια δολάρια			
	Συναλλαγματικά Αποθέματα		Κατοχή Τίτλων των ΗΠΑ (δεδομένα του Ιουνίου του εκάστοτε έτους)
	Σε δισ. Δολάρια	% του κινέζικου ΑΕΠ	
2001	215,6	16,3	
2002	291,1	20,0	181
2003	403,3	24,6	255
2004	609,9	31,6	341
2005	818,9	36,5	527
2006	1.068,5	40,2	699
2007	1.528,2	45,2	922
2008	1.946,0	45,0	1.205
2009	2.131,6*		1.490**

* Μέχρι τον Ιούνιο
**Εκτίμηση
Πηγή: Wayne M. Morrison, Marc Labonde (Congressional Research Service), *China's Holdings of U.S. Securities: Implications for the U.S. Economy*, July 30, 2009, <http://www.fas.org/sgp/crs/row/RL34314.pdf>

Όπως φαίνεται στον Πίνακα 3.11, από το 2001 μέχρι τον Ιούνιο του 2009 τα συναλλαγματικά αποθέματα της Κίνας, εκτιμημένα σε δολάρια, αυξήθηκαν από 251,6 δισεκατομμύρια δολάρια σε 2.131,6 δισεκατομμύρια. Από 15,3% του ΑΕΠ της το 2001, έφθασαν το 45% του ΑΕΠ της το 2008. Από το 2006 μέχρι τον Ιούνιο του 2009 τα συναλλαγματικά αποθέματα της Κίνας αυξήθηκαν περισσότερο από αυτά της Ιαπωνίας, της Ρωσίας, της Ταϊβάν και της Ινδίας μαζί που είναι οι τέσσερις βασικότεροι κάτοχοι συναλλαγματικών αποθεμάτων μετά την Κίνα: Από 1.068,5 δισεκατομμύρια δολάρια σε 2.131,6 στην Κίνα και από 1.611,3 σε 1.923,0 στην ομάδα των τεσσάρων.

⁶² Βλέπε Testimony of Brad Setser (Senior Economist, Roubini Global Economics and Research Associate, Global Economic Governance Program, University College, Oxford) before the House Budget Committee, *Foreign Holdings of U.S. Dept: Is our Economy Vulnerable?*, June 26, 2007.

Παράλληλα, τα συναλλαγματικά αποθέματα της Κίνας που επενδύθηκαν σε αμερικανικούς τίτλους αυξήθηκαν από 181 δισεκατομμύρια δολάρια τον Ιούνιο του 2002 σε 1205 τον Ιούνιο του 2008. Τον Ιούνιο του 2009 πλησίασαν το 1,49 τρισεκατομμύρια δολάρια. Πρόκειται κυρίως για τίτλους του μακροπρόθεσμου χρέους του κράτους (Long-Term U.S. Treasury Securities) και κυβερνητικών οργανισμών των ΗΠΑ (Long-Term Government Agency Securities), όπου περιλαμβάνονται και οργανισμοί όπως οι Fannie Mae και Freddie Mac. Τον Ιούνιο του 2008, το 43,3% και το 43,7% των συνολικών επενδύσεων σε τίτλους των ΗΠΑ ήταν επενδυμένα σε τίτλους του μακροπρόθεσμου χρέους του κράτους και κυβερνητικών οργανισμών αντίστοιχα. Μέχρι τον Ιούνιο του 2008 η Ιαπωνία είχε επενδύσει σε αμερικανικούς τίτλους 1.250 δισεκατομμύρια δολάρια έναντι 1205 της Κίνας. Από το τέλος του 2008 αρχές του 2009, η Κίνα ξεπέρασε όμως την Ιαπωνία και έγινε ο σημαντικότερος χρηματοδότης της αμερικανικής οικονομίας.

Οι ανάγκες χρηματοδότησης της αμερικανικής οικονομίας που προκύπτουν από το δίδυμο έλλειμμα τους (βλέπε πιο πάνω: πλαίσιο 3.1), δημοσιονομικό και τρεχουσών συναλλαγών, καλύπτονται σε μεγάλο βαθμό από ένα αναπτυσσόμενο κράτος: την Κίνα. Όσον αφορά στο δημοσιονομικό έλλειμμα, αξίζει να αναφερθεί ότι τον Μάιο του 2009, η Κίνα κατείχε το 24,3% (αξίας 801,5 δισεκατομμυρίων δολαρίων) του συνόλου των ξένων επενδύσεων σε τίτλους του μακροπρόθεσμου χρέους του κράτους (Long-Term U.S. Treasury Securities), που αποτελούν την σημαντικότερη πηγή χρηματοδότησης του αμερικανικού δημοσιονομικού ελλείμματος. Ο δεύτερος σημαντικότερος χρηματοδότης του δημοσιονομικού ελλείμματος των ΗΠΑ είναι η Ιαπωνία με 20%, ενώ όλοι οι άλλοι σημαντικοί χρηματοδότες όπως οι πετρελαιοπαραγωγές χώρες μαζί (5,9%) κατέχουν ένα ποσοστό κάτω από το 6%. Πρόκειται για μια κυριολεκτικά ανισόροπη σχέση, όπου η Κίνα της οποίας το κατά κεφαλή εισόδημα φθάνει στο 6,8% με ονομαστικούς όρους και στο 13,6% με πραγματικούς όρους του αμερικανικού κατά κεφαλή εισοδήματος χρηματοδοτεί τις ΗΠΑ.

Αυτή η ανισόροπη σχέση είναι χαρακτηριστική της εποχής της νεοφιλελεύθερης παγκοσμιοποίησης. Η οικονομική μεγέθυνση προϋποθέτει ιστορικά υψηλή κερδοφορία βασισμένη στον όσο το δυνατό αμεσότερο ανταγωνισμό ανάμεσα στις εργατικές τάξεις οικονομικά ίσων, αλλά και άνισων κοινωνικών σχηματισμών. Το αποτέλεσμα είναι η μείωση του μεριδίου του μισθού στο ΑΕΠ παντού. Όπως ήδη σημειώσαμε, παρά τους πολύ ψηλούς ρυθμούς μεγέθυνσης της Κίνας, το μερίδιο του μισθού στο ΑΕΠ μειώθηκε από το 1982 στο 2005 από το 53,6% στο 41,4% (-12,2 μονάδες).

Βέβαια, η ανάπτυξη στην Κίνα, που ως ένα βαθμό εντάχθηκε με τους δικούς της όρους στην παγκόσμια αγορά και εφάρμοσε βιομηχανική πολιτική, είναι πραγματική και οδήγησε μισό δισεκατομμύριο ανθρώπους έξω από την απόλυτη φτώχεια. Ωστόσο, πρόκειται για μια ανάπτυξη που δείχνει τα όρια του παγκοσμιοποιημένου ελεύθερου ανταγωνισμού: Οι μισθοί καθλώνονται σε σχέση με την παραγωγικότητα και τα εμπορικά πλεονάσματα, αντί να χρησιμεύουν στην εδραίωση της κοινωνικής συνοχής στην Κίνα και την ανάπτυξη του κοινωνικού κράτους, επενδύονται στον ανεπτυγμένο κυρίως κόσμο και ιδιαίτερα στις ΗΠΑ, τις οποίες πλημμυρίζουν με ρευστότητα.

Επειδή στις ΗΠΑ οι συνολικές δαπάνες, ιδιωτικές και κρατικές (D+G), είναι μεγαλύτερες από το εθνικό εισόδημα (R+T) ή προϊόν, προκύπτει υποχρεωτικό έλλειμμα στις τρέχουσες συναλλαγές (X-M), που ισοδυναμεί με τη διαφορά ανάμεσα στην εθνική αποταμίευση (S) και την επένδυση (I). Αυτή η διαφορά προϋποθέτει συνεχή εισροή ρευστότητας από τον υπόλοιπο κόσμο για να καλυφθεί. Με άλλους όρους, η Κίνα, ως ο σημαντικότερος χρηματοδότης των

ΗΠΑ, μεταφέρει μέρος της δικής της αποταμίευσης για να συμβάλει στη χρηματοδότηση των αμερικανικών επενδύσεων που υπερéχουν του ποσοστού αποταμίευσης στις ΗΠΑ.

Το ποσοστό αποταμίευσης της Κίνας έφθασε στο 52% του ΑΕΠ το 2008 από 32% το 1979 όταν άρχισαν οι μεταρρυθμίσεις. Το 2008 στις ΗΠΑ ήταν μόνο 8%. Πώς εξηγείται αυτό το τεράστιο ποσοστό αποταμίευσης στην Κίνα, που υπερβαίνει το ποσοστό επένδυσής της και χρηματοδοτεί άλλες περιοχές του κόσμου και κυρίως τις ΗΠΑ, οι οποίες παρουσιάζουν χαμηλότερα ποσοστά εθνικής αποταμίευσης από τα ποσοστά επένδυσής τους; Οφείλεται κυρίως στα τεράστια κοινωνικά ελλείμματα της Κίνας. Πρόκειται για μια αποταμίευση πρόληψης και ασφάλειας σε μια χώρα που συνδυάζει ακραία εκμετάλλευση της εργασίας, τεράστιες κοινωνικές ανισότητες (όχι μόνο ανάμεσα στο κεφάλαιο και την εργασία, αλλά και ανάμεσα στις αστικές περιοχές ανάπτυξης και την καθυστερημένη αγροτική επαρχία) και «κομμουνιστική» μονοκομματική δικτατορία. Έξω από τα νοσοκομεία της Κίνας βλέπει κανείς πτώματα ανθρώπων που δεν έχουν χρήματα για περίθαλψη. Στην Ινδία τα πράγματα είναι λιγότερο τραγικά, διότι οι εκεί πολιτικές ελίτ ενδιαφέρονται για την ψήφο του εργάτη και του αγρότη.

Στην Κίνα το 1990 και το 2002 υπήρχαν 2,58 και 2,45 νοσοκομειακά κρεβάτια ανά 1.000 κατοίκους αντίστοιχα. Το 1990 και το 2003 υπήρχαν 9,10 και 4,91 σχολεία και 89,50 και 93,60 καθηγητές ανά 10.000 κατοίκους αντίστοιχα. Το ποσοστό θανάτου στη γέννηση μειώθηκε από 38 θανάτους ανά 1.000 κατοίκους το 1990 σε 30 το 2003, αλλά παραμένει πολύ ψηλό.⁶³ Το 2007, το ποσοστό παιδικής θνησιμότητας (παιδιά που δεν συμπληρώνουν το πρώτο τους έτος) ήταν 18,7 παιδιά στα 1.000 στην Κίνα, σχεδόν 3 φορές μεγαλύτερο απ' ό,τι στην Ταϊλάνδη (6,4 παιδιά στα 1,000).⁶⁴

Πέρα από το θέμα της περίθαλψης, τα ψηλά ποσοστά αποταμίευσης οφείλονται στο ελλειμματικό σύστημα σύνταξης, στη γήρανση του πληθυσμού και στις κοινωνικές ανισότητες. Η πολιτική του ενός παιδιού οδήγησε σε μια δημογραφική σύνθεση όπου το ειδικό βάρος των ηλικιωμένων αυξήθηκε. Οι ηλικιωμένοι ωστόσο παρουσιάζουν ασθενή τάση κατανάλωσης. Οι κοινωνικές ανισότητες επιδρούν με πολλαπλό τρόπο στο ψηλό ποσοστό αποταμίευσης: Καταρχήν οι ανισότητες στα εισοδήματα της επαρχίας και των αστικών περιοχών δημιουργούν μια μαζική μετανάστευση προς τις αστικές περιοχές ανάπτυξης που καθλώνει τους μισθούς. Ως εκ τούτου, τα εισοδήματα συγκεντρώνονται σε κοινωνικά στρώματα με ασθενή τάση κατανάλωσης.

Η μεσαία εισοδηματική τάξη στην Κίνα αποτελεί ένα πολύ μικρό ποσοστό του πληθυσμού. Δεν περιλαμβάνει πέραν των 100 εκατομμυρίων ατόμων, των οποίων το μηνιαίο εισόδημα σπανίως υπερβαίνει τα 300-400 ευρώ. Ένας υπάλληλος στο Πεκίνο κερδίζει μηνιαίως μεταξύ 150 και 200 ευρώ. Ένας μετανάστης εργάτης (από την επαρχία στην πόλη) κερδίζει μεταξύ 60 και 100 ευρώ, τα οποία συχνά παρακρατούνται από τα «αφεντικά» για κάποιο διάστημα χωρίς ο εργάτης να έχει οποιαδήποτε δυνατότητα αντίδρασης, ενώ στην επαρχία κέρδιζε 50 ευρώ.⁶⁵ Σύμφωνα με μια έρευνα για τα εισοδήματα των νοικοκυριών και τις ανισότητες στην Κίνα, ενώ το μέσο εισόδημα στις αστικές περιοχές παρουσιάζει αύξηση και μετά την ένταξη στον ΠΟΕ το 2001, στις αγροτικές περιοχές το μέσο εισόδημα του αγροτικού νοικοκυριού μειώνεται. Σύμφωνα με την προβολή των ερευνητών που διεξήγαγαν την έρευνα, το πρώτο

⁶³ Βλέπε Patrick Artus, Johanna Melca, *L'épargne des Chinois*, Colloque Cirem-Cepii-Groupama AM 29, septembre 2005 : <http://www.cepii.fr/francgraph/communications/pdf/2005/290905/artus.pdf>.

⁶⁴ Σύμφωνα με την παγκόσμια Τράπεζα. Βλέπε *Alternatives économiques*, hors série no 82, 4ème trimestre 2009, France.

⁶⁵ Βλέπε Philippe Cohen, Luc Richard, *La Chine sera-t-elle notre cauchemar ?* Éd. Mille et une Nuit, Paris 2005.

ήταν κατά 0,49% μεγαλύτερο και το δεύτερο κατά 0,80% μικρότερο το 2007 σε σχέση με το 2001.⁶⁶

Θα μπορούσε να ισχυρισθεί κανείς ότι το κοινωνικό έλλειμμα που παρουσιάζεται στην Κίνα υπάρχει και στις ΗΠΑ (αν και σε πολύ μικρότερο βαθμό), όπου το ποσοστό αποταμίευσης μειώνεται αντί να αυξάνεται. Στις ΗΠΑ όμως η αποδόμηση του κοινωνικού κράτους δημιούργησε κοινωνικές ανισότητες και διάβρωση του κεκτημένου των κατώτερων κοινωνικών στρωμάτων σε ένα πολιτιστικό περιβάλλον όπου η κοινωνική επιτυχία είναι συνάρτηση του χρήματος και των συμβόλων του. Στην Κίνα ο «οικονομικός» τρόπος ζωής του εργάτη που μετανάστευσε στην πόλη και διπλασίασε το εισόδημά του, του υπαλλήλου των 200 ευρώ, του μισθωτού ή του εμπορευόμενου των 300 ή των 500 ευρώ δεν αποτελεί ντροπή, αλλά μια φάση στη διαδικασία της κοινωνικής του ανόδου.

Αυτή η συνεχής ροή ρευστότητα στις ΗΠΑ καθλώνει τα επιτόκια, αποθαρρύνει την εθνική αποταμίευση και ωθεί στον υπέρμετρο δανεισμό και τις χρηματικές φούσκες τύπου subprimes. Τα κέρδη στις ΗΠΑ επενδύονται σε μικρότερο βαθμό σε πάγιο κεφάλαιο και επιδίδονται στην αγορά τίτλων που σχετίζονται με δάνεια όλων των ειδών και ποιοτήτων που παραχωρούνται στα κοινωνικά στρώματα των οποίων η κατανάλωση δεν μπορεί να αυξηθεί παρά συμμετρικά με το χρέος τους. Όταν η Κίνα π.χ. επενδύει σε τίτλους του μακροχρόνιου χρέους των ΗΠΑ καλύπτοντας έτσι μέρος του δημοσιονομικού της ελλείμματος, επιτρέπει στις εκεί αρχές να ακολουθούν μια πολιτική χαμηλής φορολογίας του κεφαλαίου, αυξάνοντας έτσι το μέρος της υπεραξίας προς μη παραγωγική επένδυση τύπου subprimes. Όταν η Κίνα επενδύει σε κυβερνητικούς οργανισμούς όπως οι Fannie Mae και Freddie Mac, ακόμα κι αν αυτοί επιδίδονται κυρίως σε δάνεια primes, συμβάλλει στην ρευστότητα αυτών των οργανισμών και άρα στα ευνοϊκά επιτόκια, σύροντας και τις ιδιωτικές επενδυτικές τράπεζες στον κυκεώνα συσσώρευσης ευνοϊκών οικιστικών και καταναλωτικών δανείων χαμηλής ή υψηλής επικινδυνότητας. Οι ρυθμοί μεγέθυνσης στις ΗΠΑ παραμένουν τεχνητά ψηλοί, μέχρι να σπάσουν οι φούσκες πάνω στις οποίες βασίζονται.

Με άλλους όρους, αυτή η ανισόρροπη παγκοσμιοποίηση αποτελεί αναπόσπαστο τμήμα του οικονομικού παραλογισμού που εξετάσαμε στο δεύτερο κεφάλαιο: Επειδή η υπεραξία στις ΗΠΑ δεν μπορεί να επενδυθεί σε πάγιο κεφάλαιο σε ικανοποιητικό βαθμό, λόγω έλλειψης αρκετά κερδοφόρων νέων παραγωγικών ευκαιριών, και επειδή όση περισσεύει δεν μπορεί να καταναλωθεί ιδιωτικά από τα κοινωνικά στρώματα που την ιδιοποιούνται, επενδύεται μη παραγωγικά σε παράγωγα προϊόντα τους χρέους (που δεν είναι μόνο τα οικιστικά χρέη: βλέπε κεφάλαιο 1) των κατώτερων κοινωνικών στρωμάτων, προκειμένου να αυξηθεί. Πιο απλά: Επειδή κάποιοι κολυμπούν στα κέρδη και δεν ξέρουν τι να τα κάνουν, και επειδή ταυτόχρονα η μεγιστοποίηση του κέρδους είναι το ύψιστο φετίχ της σύγχρονης καπιταλιστικής ειδωλολατρίας, δανείζουν εμμέσως τα κέρδη τους στα κατώτερα στρώματα (των οποίων τα εισοδήματα παραμένουν καθηλωμένα) για να τα αυξήσουν ακόμη περισσότερο. Το εμπόριο με την Κίνα και η ελεύθερη διακίνηση παραγωγικών κεφαλαίων ανάμεσα σε κοινωνικούς σχηματισμούς τόσο άνισης οικονομικής ανάπτυξης συμβάλλει στην συρρίκνωση του μεριδίου του μισθού στο ΑΕΠ, αυξάνοντας έτσι τα κέρδη, ενώ η μεταφορά ρευστότητας από την Κίνα στις ΗΠΑ διαιωνίζει τα κοινωνικά ελλείμματα στην Κίνα και διογκώνει τις φούσκες στις ΗΠΑ.

⁶⁶ Shaohua Chen, Martin Ravallion, *Households Welfare Impacts of China's accessions to the World Trade Organization*, The World Bank Economic Review, Vol. 18, n° 1, σσ. 27-59, 2004.

Η οικονομική κρίση εκδηλώθηκε αρχικά στις ΗΠΑ, αλλά επηρέασε με ελάχιστη χρονική καθυστέρηση και την Κίνα. Από τον Νοέμβριο του 2008, η Κινέζικη Κυβέρνηση ανακοίνωσε ένα πακέτο 586 δισεκατομμυρίων δολαρίων στήριξης της οικονομίας, που θα ξοδευθεί σε διάστημα δύο χρόνων κυρίως σε έργα υποδομής. Ενώ οι άμεσες ξένες επενδύσεις μειώνονται στην Κίνα, η ανατίμηση του νομίσματός της σε σχέση με το δολάριο (που χάνει την συναλλαγματική του αξία λόγω της κρίσης) επιδρά αρνητικά στις εισαγωγές και τις εξαγωγές της. Σύμφωνα με την κινέζικη κυβέρνηση, στις 5/3/2009 το γουάν ανατιμήθηκε από την στιγμή της νομισματικής μεταρρύθμισης τον Ιούλιο του 2005 κατά 19% ως προς το δολάριο. Στις 11/2/2009, η κυβέρνηση ανακοίνωσε ότι οι εξαγωγές της μειώθηκαν κατά 17,5% και οι εισαγωγές της κατά 43,1% τον Ιανουάριο του 2009 σε σχέση με τον ίδιο μήνα του προηγούμενου έτους. Ακόμη και το 9% μεγέθυνσης του ΑΕΠ το 2008 και το 8,5% το 2009⁶⁷ είναι ρυθμοί μεγέθυνσης χαμηλοί για την Κίνα που αυξάνουν την ανεργία, κυρίως διότι δεν μπορούν να εξασφαλίσουν εργασία στο εργατικό δυναμικό που εγκατέλειψε την επαρχία για να αναζητήσει εργασία στις βιομηχανικές πόλεις. Την 1^η Φεβρουαρίου του 2009, η κινέζικη κυβέρνηση ανακοίνωσε ότι 20 εκατομμύρια μετανάστες εργάτες (εσωτερική μετανάστευση), δηλαδή το 15,4% του συνόλου των μεταναστών εργατών που εκτιμώνται στα 130 εκατομμύρια, έχασαν τη δουλειά τους.

Σε μια χώρα όπως η Κίνα, όπου κατά την τρέχουσα δεκαετία η ιδιωτική κατανάλωση αυξάνεται με χαμηλότερο ρυθμό απ' ό,τι το ΑΕΠ και η πληθώρα εργατικού δυναμικού συμπιέζει τους μισθούς προς τα κάτω, μια πιο ισορροπημένη ανάπτυξη, που να μειώνει τις κοινωνικές εντάσεις ενισχύοντας την κοινωνική συνοχή, προϋποθέτει ένα μεγαλύτερο συγχρονισμό ανάμεσα στην αύξηση της παραγωγικότητας και των μισθών. Η οικονομική κρίση, ωστόσο, οξύνει τα ήδη υφιστάμενα δομικά προβλήματα, όπως η υπερπροσφορά εργατικής δύναμης και το κοινωνικό έλλειμμα που προκαλούν την καθήλωση των μισθών και τη διατήρηση της υπεραποταμίευσης.

Είναι γι' αυτό που η υποτίμηση του δολαρίου ως προς το γουάν και ο κίνδυνος περαιτέρω διολίσθησής του, παρά τους φόβους των αμερικανικών αρχών, δεν προκάλεσε μια μαζική διαφοροποίηση της χρήσης των συναλλαγματικών αποθεμάτων της Κίνας. Η οικονομία των ΗΠΑ και της Κίνας είναι πλέον σε μεγάλο βαθμό συμπληρωματικές. Αν η Κίνα απέσυρε απότομα μέρος των αμερικανικών της τίτλων, θα προκαλούταν πολύ πιθανό πανικός με αποτέλεσμα την γενική απαξίωση των αμερικανικών τίτλων. Κάτι τέτοιο θα σήμαινε για την Κίνα απαξίωση των υπόλοιπων συναλλαγματικών της αποθεμάτων που επενδύθηκαν σε αμερικανικούς τίτλους. Επιπλέον, μια τέτοια εξέλιξη θα οδηγούσε σε αλλαγή της συναλλαγματικής ισοτιμίας δολαρίου-γουάν και ενδεχομένως σε προστατευτικά μέτρα των ΗΠΑ απέναντι στην Κίνα που θα υπονόμειαν το μοντέλο ανάπτυξης της Κίνας που βασίζεται στις εξαγωγές.

Η οικονομική κρίση, οξύνοντας τα προαναφερθέντα δομικά προβλήματα της κινέζικης οικονομίας, δεν οδηγεί αυτόματα στην άμβλυνση των χαοτικών χαρακτηριστικών της ανάπτυξης (αύξηση του ΑΕΠ, μείωση του αριθμού των ανθρώπων που ζουν σε συνθήκες απόλυτης φτώχειας, καθηλωμένοι μισθοί σε σχέση με την παραγωγικότητα, εκρηκτικές κοινωνικές ανισότητες, οικολογική καταστροφή), αλλά αντιθέτως στην όξυνσή τους.

Η ίδια η κινέζικη κυβέρνηση παραδέχτηκε ότι το 2005 πραγματοποιήθηκαν 87.000 διαμαρτυρίες (53.000 το 2003), εκ των οποίων πολλές ήταν βίαιες, κατά της μόλυνσης του περιβάλλοντος, των απαλλοτριώσεων γης, της κυβερνητικής διαφθοράς. Αυτές οι

⁶⁷ Προβλέψεις της Παγκόσμιας Τράπεζας και του ΔΝΤ. Βλέπε *Alternatives économiques*, hors série n° 82, 4ème trimestre 2009, France.

διαμαρτυρίες οργανώνονται από τα κοινωνικά στρώματα που θεωρούν ότι δεν επωφελούνται από την οικονομική ανάπτυξη, ενώ κάποιοι άλλοι πλουτίζουν λόγω των προνομιακών τους σχέσεων με τις αρχές. Αξίζει να αναφερθεί ότι η ανισότητα εισοδημάτων ανάμεσα στην επαρχία και τις πόλεις που συνεχίζει να αυξάνεται είναι, σύμφωνα με μια έκθεση των Ηνωμένων Εθνών του 2005,⁶⁸ μια από τις μεγαλύτερες του κόσμου. Τα θύματα των απαλλοτριώσεων γης και της καταστροφής των φυτειών, που θυμίζει πρωταρχική συσσώρευση κεφαλαίου κατά το αγγλικό πρότυπο παρωχημένων εποχών, έχουν συνείδηση του γεγονότος ότι οι τελευταίες εξυπηρετούν συγκεκριμένα ιδιωτικά συμφέροντα. Το 2007 είδαν το φως της δημοσιότητας εκθέσεις για φαινόμενα δουλοκτησίας στη βόρεια Κίνα, που περιλαμβάνουν απαγωγές παιδιών και πνευματικά αναπήρων, οι οποίες προκάλεσαν έντονες δημόσιες αντιδράσεις.⁶⁹

Η ταχεία οικονομική ανάπτυξη στην Κίνα έχει όμως και μια καταστροφική διάσταση, για τον κινέζικο πληθυσμό κυρίως, αλλά και για ολόκληρο τον κόσμο. Η κινέζικη κυβέρνηση χαλαρώνει συχνά τους περιβαλλοντικούς της νόμους για να τονώσει την οικονομική ανάπτυξη. Επιπλέον, ακόμα και η υφιστάμενη νομοθεσία δεν τηρείται από τις τοπικές κυβερνήσεις, ιδίως όταν οι επιπτώσεις της στον ρυθμό μεγέθυνσης του ΑΕΠ είναι σημαντικές. Σήμερα, 20 στις 30 πιο μολυσμένες πόλεις του κόσμου βρίσκονται στην Κίνα. Η ίδια η κινέζικη κυβέρνηση εκτιμά ότι πάνω από 300 εκατομμύρια άνθρωποι που ζουν σε αγροτικές περιοχές πίνουν επικίνδυνο νερό, λόγω χημικών και άλλων αποβλήτων. Το 2005 και 2006 διαρροές τοξικών στοιχείων απείλησαν την παροχή νερού σε εκατομμύρια ανθρώπους. Φαίνεται, ωστόσο, ότι η κινέζικη κυβέρνηση προτιμά να ξοδεύει ετησίως το 10% του ΑΕΠ (κόστη υγείας, έλλειψη νερού, καταστροφή σοδειάς κ.λπ.) για να αντιμετωπίζει τις επιπτώσεις των περιβαλλοντικών καταστροφών παρά για να αντιμετωπίζει αποτελεσματικά το περιβαλλοντικό πρόβλημα εν τη γενέση του, με αποτέλεσμα ο βαθμός μόλυνσης του περιβάλλοντος να αυξάνεται συνεχώς.

Στον σύγχρονο παγκοσμιοποιημένο κόσμο, οι εθνικές ανισότητες και κυρίως οι νεο-αποικιακές πολιτικές του ανεπτυγμένου κόσμου δημιουργούν ισχυρά κίνητρα για δραστηριότητες στον αναπτυσσόμενο κόσμο ιδιαίτερα ζημιόγones για το περιβάλλον. Οι χώρες με ακραία φαινόμενα φτώχειας τείνουν να υποβαθμίζουν το οικολογικό ζήτημα που εγγράφεται σε ένα μακρύ ιστορικό χρόνο, προς όφελος πιο άμεσων προτεραιοτήτων. Το τροπικό δάσος καταστρέφεται για να εξασφαλισθούν βοσκότοποι, έτσι που να αντιμετωπισθεί το εξωτερικό χρέος: Η τρύπα του χρέους και η τρύπα του όζοντος παρουσιάζουν ψηλό συντελεστή συσχέτισμού.⁷⁰ Οι μετακινήσεις πολυεθνικών στα αναπτυσσόμενα κράτη δεν στοχεύουν μόνο στο φθινό εργατικό δυναμικό, αλλά και στους χαλαρότερους περιβαλλοντικούς νόμους, όπως και στα ελαστικότερα όρια ανοχής της ένδειας. Μόνο που τα σύνορα και οι στρατοί χρησιμεύουν για τον έλεγχο της ανθρώπινης μετανάστευσης, όχι όμως και της μόλυνσης που κυκλοφορεί ελεύθερη και πολλές φορές άοσμη και αόρατη, χωρίς διαβατήρια και διατυπώσεις.

⁶⁸ UNDP, *China's Human development Report 2005*,

http://www.undp.org.cn/downloads/nhdr2005/NHDR2005_complete.pdf

⁶⁹ Βλέπε Wayne M. Morrison (Congressional Research Service), *China's Economic Conditions*, Report for Congress, March 2009, <http://www.fas.org/sgp/crs/row/RL33534.pdf>

⁷⁰ Η Susan George παρουσιάζει πολύ πειστικά εμπειρικά στοιχεία σχετικά με αυτό το θέμα, που δείχνουν ότι το χρέος του αναπτυσσόμενου κόσμου και η διαδικασία αποδάσωσης αποτελούν δύο πτυχές του ίδιου νομίσματος, στο βιβλίο της *The Debt Boomerang. How third World Debt Harms Us All*, Pluto Press, London, 1992. Βλέπε επίσης το βιβλίο του Ulrich Beck, που δείχνει γενικότερα τη σχέση εθνικών ανισοτήτων και περιβαλλοντικής μόλυνσης, *Risikogesellschaft. Auf dem Weg in eine neue Moderne*, Suhrkamp, Frankfurt am Main, 1986.

Η ανισόρροπη παγκοσμιοποίηση αποτελεί ένα μοντέλο ανάπτυξης που δεν είναι δυνατό να διαιωνίζεται όχι μόνο για τους οικονομικούς και τους κοινωνικούς λόγους που αναπτύξαμε, αλλά και για οικολογικούς λόγους.

Οι σχέσεις ΗΠΑ-Κίνας είναι ως ένα βαθμό γενικεύσιμες: Οι σχέσεις πρώτου κόσμου και αναδυόμενων οικονομιών (της Λατινικής, της Ασίας περιλαμβανομένων των Ινδιών και της Κίνας, της κεντρικής και ανατολικής Ευρώπης, της Ρωσίας, των πετρελαιοπαραγωγών χωρών) παρουσιάζουν όμοια δομικά χαρακτηριστικά.

Η παραγωγικότητα στις χώρες του ΟΟΣΑ αυξάνεται με πολύ χαμηλότερο ρυθμό απ' ό,τι στις αναδυόμενες οικονομίες. Το 2008 η μέση κατά κεφαλή παραγωγικότητα αυξήθηκε μόνο 1% στις χώρες του ΟΟΣΑ. Στις αναδυόμενες αγορές η παραγωγικότητα αυξάνεται με ένα ετήσιο ρυθμό της τάξης του 6%. Η διαφορά στους ρυθμούς αύξησης της παραγωγικότητας οφείλεται στη σχετική αποβιομηχάνιση του ανεπτυγμένου κόσμου αφενός και στην εκβιομηχάνιση των αναδυόμενων οικονομιών αφετέρου που ειδικεύονται σε βιομηχανικά εμπορεύματα μαζικής παραγωγής που απαιτούν μέση τεχνολογική ανάπτυξη. Οι άμεσες επενδύσεις εξωτερικού κατευθύνονται προς τις αναδυόμενες αγορές.

Ο πρώτος κόσμος αποταμιεύει και επενδύει παραγωγικά ένα μικρότερο ποσοστό του ΑΕΠ του απ' ό,τι οι αναδυόμενες οικονομίες και παρουσιάζει εμπορικά ελλείμματα, ενώ οι αναδυόμενες οικονομίες παρουσιάζουν εμπορικά πλεονάσματα. Το 2008, στην τριάδα, ΗΠΑ, ΕΕ-15 και Ιαπωνία, το μέσο ποσοστό αποταμίευσης ήταν 18%. Το 2007, στο σύνολο των αναδυόμενων αγορών το ποσοστό αποταμίευσης ήταν 38%. Οι αναδυόμενες οικονομίες συσσωρεύουν συναλλαγματικά αποθέματα τα οποία επενδύουν στον ανεπτυγμένο κόσμο.⁷¹ Αξίζει να αναφερθεί επίσης ότι οι κρίσεις της δεκαετίας του 1990 στις αναδυόμενες αγορές της Λατινικής Αμερικής και της Ασίας ώθησαν τις επηρεαζόμενες χώρες να αυξήσουν τα συναλλαγματικά τους αποθέματα για να διασφαλίσουν όσο το δυνατό καλύτερα την σταθερότητα των νομισμάτων τους. Το 2007, πέραν από τα συναλλαγματικά αποθέματα της Ασίας (κυρίως της Κίνας), οι πετρελαιοπαραγωγές χώρες και η Ρωσία συγκέντρωσαν 1.000 δισεκατομμύρια δολάρια. *Ο αναδυόμενος κόσμος, με τα κεφάλαια των κεντρικών του τραπεζών, με τα κυρίαρχα ταμεία του, με την εξυπηρέτηση του χρέους του κ.λπ., πλημμυρίζει με ρευστότητα τον πρώτο κόσμο ενισχύοντας την κατανάλωση του πρώτου κόσμου με δανεικά με αποτέλεσμα η παραγωγική επένδυση και το ΑΕΠ να παρουσιάζουν ρυθμούς μεγέθυνσης χαμηλότερους μεν από τη χρυσή περίοδο, αλλά τεχνητά ψηλούς σε σχέση με τα πραγματικά του οικονομικά δεδομένα. Η χρηματική οικονομία, τα σύνθετα χρηματικά προϊόντα και παράγωγα, οι φούσκες και η αστάθεια είναι δομικό χαρακτηριστικό αυτής της παράλογης παγκόσμιας οικονομικής διάρθρωσης. Η υπερβολική ρευστότητα ευνοεί τα χαμηλά επιτόκια και την πλασματική διόγκωση των τιμών του χρηματικού ενεργητικού, που όσο διαρκεί ενισχύει την κατανάλωση. Μόνο που με το πλασματικό κεφάλαιο καταναλώνονται πραγματικά εμπορεύματα. Τα ανώτερα κοινωνικά στρώματα ιδιοποιούνται με αέρα εμπορεύματα που κόστισαν πραγματικό μόχθο και ιδρώτα.*

Αυτή η ανισόρροπη παγκοσμιοποίηση, ωστόσο, δεν είναι δυνατό να διαιωνίζεται, διότι δημιουργεί μια εκρηκτική αντίθεση: Η καθαρή μεταφορά υπεραξίας από τον αναδυόμενο στον ανεπτυγμένο κόσμο, η οποία προστίθεται στην υπεραξία του πρώτου κόσμου που βασίζεται σε πρωτοφανή ψηλά ποσοστά εκμετάλλευσης της εργατικής του δύναμης, δεν μπορεί ούτε να επενδυθεί παραγωγικά ούτε να καταναλωθεί ιδιωτικά από τις κυρίαρχες τάξεις. Περισεύει μέρος της το οποίο αναζητεί απεγνωσμένα τρόπο καπιταλιστικής αξιοποίησης και το οποίο μεταφέρεται υπό μορφή δανείων στα μέσα και τα κατώτερα κοινωνικά στρώματα,

⁷¹ Βλέπε Patrick Artus, Marie-Paule Virard, *Globalisation, le pire est à venir*, Éd. Découverte, Paris, 2008.

υπονομεύοντας έτσι αδιάκοπα την φερεγγυότητά τους. Είναι γι' αυτό που οι πρώτοι διδάξαντες, οι ΗΠΑ και το Ηνωμένο Βασίλειο κυρίως, των οποίων το οικονομικό μοντέλο με τους πρώην ψηλούς ρυθμούς μεγέθυνσης, και που οι νεοφιλελεύθερες αναλύσεις του συρμού παρουσίαζαν ως παραδείγματα προς μίμηση, αντιμετωπίζουν σήμερα μια κρίση άλλων διαστάσεων συγκριτικά με «οπισθοδρομικές» χώρες όπως π.χ. η Σουηδία που επέμενε να επενδύει στον «αρχαϊκό τομέα» της έρευνας και της τεχνολογίας.

Η παρούσα οικονομική κρίση είναι η κρίση ενός παγκόσμιου μοντέλου ακραίας εκμετάλλευσης του εργατικού δυναμικού σ' όλο τον κόσμο που περιλαμβάνει την αποδόμηση του κοινωνικού κράτους στον ανεπτυγμένο κόσμο, τη διαιώνιση των κοινωνικών ελλειμμάτων και της ακραίας φτώχειας στον αναδύομενο και αναπτυσσόμενο κόσμο και την επιταχυνόμενη οικολογική καταστροφή. Πρόκειται για την κρίση της σύγχρονης οικονομικής ειδωλολατρίας, όπου το χρήμα και τα παράγωγά του απέκτησαν δήθεν τη μεταφυσική ιδιότητα να παράγουν πλούτο χωρίς μόχθο, και της επισκοπικής της κουστωδίας που θέλει να πείσει τους ανθρώπους να προσκυνούν τον πανταχού παρών και τα πάντα πληρών καπιταλιστικό ορθολογισμό. Όμως αυτό το μοντέλο θα συνεχίσει να υφίσταται, έστω και σε κατάσταση κρίσης, αποσύνθεσης ή εξάρθρωσης, όσο οι άνθρωποι δεν διεκδικούν ως ιδιοκτησία των ανθρώπων τους θησαυρούς που συνεχίζουν να ξοδεύουν στους ουρανούς.

Κεφάλαιο 4: Οικονομική κρίση και ευρωπαϊκή συγκρότηση

«... είναι ανάγκη να δώσουμε ζωή σε ό,τι πιο ευρωπαϊκό υπάρχει μέσα στην ευρωπαϊκή παράδοση, να δώσουμε ζωή σε ένα κριτικό κοινωνικό κίνημα, ένα κίνημα κοινωνικής κριτικής, ικανό να υποβάλει το έργο της ευρωπαϊκής οικοδόμησης σε *καίρια και αποτελεσματική* αμφισβήτηση, δηλαδή μια αμφισβήτηση αρκετά ισχυρή διανοητικά και πολιτικά ώστε να μπορέσει να ακουστεί αλλά και να αποφέρει πραγματικά αποτελέσματα. Μια κριτική αμφισβήτηση που στόχο της έχει όχι να ακυρώσει ή να εξουδετερώσει το ευρωπαϊκό σχέδιο, αλλά αντίθετα να το *ριζοσπαστικοποιήσει*, να το φέρει πιο κοντά στους πολίτες και ειδικά στους νεότερους τους οποίους συχνά χαρακτηρίζουμε αποπολιτικοποιημένους, τι στιγμή που πολύ απλά είναι αηδιασμένοι με την πολιτική που τους προσφέρουν οι πολιτικοί, αηδιασμένοι με την πολιτική των πολιτικών. Πρέπει να ξαναδώσουμε στην πολιτική το νόημά της και γι' αυτό να προτείνουμε σχέδια με προοπτική, που θα μπορέσουν να δώσουν νόημα σε έναν οικονομικό και κοινωνικό κόσμο ο οποίος γνώρισε, τα τελευταία χρόνια, τεράστιες ανακατατάξεις.»

Pierre Bourdieu, *Για ένα ευρωπαϊκό κοινωνικό κίνημα. Αντεπίθεση Πυρών II*, (μετάφραση Καίτη Διαμαντάκου), Πατάκη, Αθήνα, 2001, σ. 67-68.

Ανεξάρτητα από την παρούσα οικονομική κρίση και παρά τα σημαντικά βήματα στη διαδικασία της ευρωπαϊκής ολοκλήρωσης των τελευταίων δεκαετιών (σε οικονομικό κυρίως επίπεδο), η ευρωπαϊκή ολοκλήρωση παραμένει ένα μετέωρο εγχείρημα. Η ίδια η μέθοδος που οι άρχουσες τάξεις και οι ελίτ της Ευρώπης επέλεξαν για να προωθήσουν την ευρωπαϊκή συγκρότηση φαίνεται να προσκρούει όλο και περισσότερο σε ανυπέβλητα εμπόδια. Πιο συγκεκριμένα, η μέθοδος που επέτρεψε την (μερική) Οικονομική και Νομισματική Ένωση (ONE) και την υιοθέτηση του ευρώ ναρκοθέτησε το πεδίο πάνω στο οποίο θα μπορούσε να εδραιωθεί μια πραγματική πολιτική και οικονομική ομοσπονδία των κρατών μελών της Ε.Ε.

Σε αντίθεση με τις πρώτες δεκαετίες της ευρωπαϊκής συγκρότησης μετά τη συνθήκη της Ρώμης (1957), κατά τις οποίες κυριάρχησε η αρχή της «εναρμόνισης» των κρατών μελών, από τη δεκαετία του 1980 κυριάρχησε μια αρχή που θα μπορούσαμε να ονομάσουμε αρχή της «ανταγωνιστικής λιτότητας». Η ασυμμετρία που παρατηρείται σήμερα ανάμεσα στην οικονομική και την πολιτική πτυχή της ευρωπαϊκής ολοκλήρωσης, ο ελλειμματικός χαρακτήρας της ONE, καθώς και οι εντάσεις στο εσωτερικό της ONE που καθιστούν ακόμη και το ενδεχόμενο κατάρρευσης της δυνατό, μπορούν να ερμηνευτούν ως απόρροια της αρχής της «ανταγωνιστικής λιτότητας». Η παρούσα οικονομική κρίση απλώς καθιστά οξύτερες τις υφιστάμενες φυγόκεντρες τάσεις που καθυστερούν την ευρωπαϊκή συγκρότηση και που απειλούν ακόμη και το υφιστάμενο ευρωπαϊκό κεκτημένο.

4.1 Ασυμμετρία της οικονομικής και της πολιτικής πτυχής της ευρωπαϊκής συγκρότησης

Από την δεκαετία του 1980, πιο συγκεκριμένα από την Ενιαία Ευρωπαϊκή Πράξη του 1986 μέχρι και σήμερα, η Ε.Ε. συγκροτείται στη βάση πολιτικών των οποίων ο κύριος στόχος ήταν η ανάκαμψη του ποσοστού του κέρδους (που σημείωσε σημαντική κάμψη μέσα στη δεκαετία του 1970) και η σταδιακή αποδόμηση του κράτους πρόνοιας. Οι κείνσιανές εθνικές πολιτικές που εφαρμόζονταν κατά τις πρώτες μεταπολεμικές δεκαετίες είχαν ήδη χάσει μέρος της αποτελεσματικότητάς τους λόγω της αυξημένης διεθνοποίησης των οικονομιών: Η κείνσιανή τόνωση της ζήτησης π.χ. σε διεθνοποιημένο περιβάλλον, όταν εφαρμόζεται μονομερώς σε εθνικό επίπεδο, επιδρά αρνητικά στις τρέχουσες συναλλαγές του κράτους (αυξάνονται οι εισαγωγές) που την εφαρμόζει και συνεπώς λιγότερο αποτελεσματικά στην παραγωγική του δραστηριότητα. Η μείωση των ρυθμών μεγέθυνσης της οικονομίας και η αύξηση της ανεργίας τη δεκαετία του 1970 προκάλεσαν σημαντικά δημοσιονομικά ελλείμματα και αποθάρρυναν ακόμη περισσότερο τις εθνικές, κείνσιανές πολιτικές.

Μέσα σ' αυτό το νέο οικονομικό περιβάλλον, οι νεοφιλελεύθερες αντιλήψεις, που από τότε που πρωτοεμφανίστηκαν, τέλει της δεκαετίας του 1930, παρέμειναν εξαιρετικά περιθωριακές στον πανεπιστημιακό και τον πνευματικό χώρο και χωρίς την παραμικρή επιρροή στις κυβερνητικές πολιτικές,⁷² άρχισαν να κερδίζουν έδαφος. Οι πολιτικές λιτότητας της νεοφιλελεύθερης εποχής, σε αντίθεση με τις κείνσιανές πολιτικές, είναι δυνατό να εφαρμόζονται μονομερώς, διότι αποκαθιστούν το ποσοστό κέρδους εις βάρος των μισθών και καθιστούν βραχυπρόθεσμα την εθνική οικονομία που τις εφαρμόζει ανταγωνιστικότερη. Αυτές οι πολιτικές διαμέσου του οξύτερου ανταγωνισμού που προκαλούν τείνουν να διαδίδονται γεωγραφικά με αποτέλεσμα να καθλώνονται οι μισθοί σε σχέση με την παραγωγικότητα και να αυξάνεται το ποσοστό του κέρδους.

Η διαδικασία της ευρωπαϊκής συγκρότησης από το 1980 είναι ουσιαστικά μια διαδικασία όξυνσης του ενδο-ευρωπαϊκού ανταγωνισμού, ανάκαμψης του ποσοστού κέρδους και θεσμοθέτησης της αρχής της «ανταγωνιστικής λιτότητας». Η διαδικασία ευρωπαϊκής ολοκλήρωσης υπαγορεύτηκε από το χειροπιαστό και άμεσο κοινό συμφέρον των εθνικών αρχουσών τάξεων να αμφισβητήσουν το κοινωνικό κεκτημένο στην Ευρώπη, δηλαδή τις εργατικές κατακτήσεις των προηγούμενων δεκαετιών. Για το σκοπό αυτό αρκεί μια μερική οικονομική ολοκλήρωση, χωρίς π.χ φορολογική εναρμόνιση και χωρίς πολιτική ολοκλήρωση. Η τελευταία άλλωστε απαιτεί αμοιβαίες παραχωρήσεις ανάμεσα στις άρχουσες τάξεις της Ευρώπης, οι οποίες, όπως αποδείχθηκε, δεν είναι εύκολο να επιτευχθούν.

Η πολιτική ολοκλήρωση προϋποθέτει μια πολυεθνική συνδιαχείριση της Ευρώπης και ως εκ τούτου μια πολιτική βούληση διαμόρφωσης μιας ομοσπονδιακής, ευρωπαϊκής κυριαρχίας με τη δική της, ιδιαίτερη διεθνή προσωπικότητα στο παγκόσμιο γίγνεσθαι. Επειδή όμως, μεταξύ άλλων, *οι ευρωπαϊκές άρχουσες τάξεις εντάσσονται με διαφορετικό τρόπο στην παγκοσμιοποίηση και/ή αποδέχονται σε διαφορετικό βαθμό την ηγεμονία των ΗΠΑ, η διαδικασία πολιτικής ενοποίησης, που θα καθιστούσε την Ευρώπη κάτι ποιοτικά διαφορετικό από μια κοινή αγορά και νομισματική ένωση, χωλαίνει.*

Η ασυμμετρία ανάμεσα στην οικονομική και την πολιτική πτυχή της ευρωπαϊκής συγκρότησης δεν θα μπορούσε να είναι πιο φανερή.

Η Ενιαία Ευρωπαϊκή Πράξη (ΕΕΠ) του 1986 ολοκληρώνει ουσιαστικά την κοινή αγορά, προβλέποντας την κατάργηση και των μη φορολογικών εμποδίων στη διακίνηση εμπορευμάτων (δημιουργία αμοιβαία αποδεχτών προδιαγραφών, κατάργηση χρονοβόρων

⁷² Βλέπε Keith Dixon, *Οι Ευαγγελιστές της Αγοράς*, Πατάκη, Αθήνα, 2000.

συννοριακών ελέγχων), καθώς και τη διεύρυνση της κοινής αγοράς στα προϊόντα που προστάτευαν ακόμη οι δημόσιες αγορές, η οποία οδήγησε σε μια γενικευμένη τάση ιδιωτικοποίησης των σχετικών παραγωγικών δραστηριοτήτων (τηλεπικοινωνίες, ηλεκτρισμός, αερομεταφορές κ.λπ). Η ΕΕΠ προέβλεπε επίσης τη διευκόλυνση της διακίνησης προσώπων μέσω της άρσης εμποδίων σχετικών με την αναγνώριση διπλωμάτων και επαγγελματικών δεξιοτήτων και κυρίως την ελεύθερη διακίνηση κεφαλαίων σε ευρωπαϊκή κλίμακα.

Η Συνθήκη του Μάαστριχτ έθεσε ένα χρονοδιάγραμμα για την υλοποίηση της ΟΝΕ και καθόρισε τα κριτήρια σύγκλισης που τα υποψήφια κράτη μέλη πρέπει να ικανοποιούν για να ενταχθούν σ' αυτή. Το 1999 κλειδώθηκαν οι ισοτιμίες των εθνικών νομισμάτων έντεκα κρατών μελών (η δραχμή ακολούθησε ένα χρόνο αργότερα) δημιουργώντας έτσι το πρώτο ευρωπαϊκό πυρήνα κρατών με ενιαίο νόμισμα. Το ευρώ αντικατέστησε τα εθνικά νομίσματα πριν να τα αντικαταστήσει και υλικά, διότι καταργήθηκε από το 1999 η δυνατότητα άσκησης εθνικών νομισματικών πολιτικών στη ζώνη του. Τα κριτήρια σύγκλισης υπαγόρευαν πολιτικές νομισματικής και δημοσιονομικής λιτότητας, τις οποίες θεσμοθέτησε περαιτέρω το Σύμφωνο Σταθερότητας και Ανάπτυξης (ΣΣΑ) το 1997, προβλέποντας ποινές στα κράτη μέλη της ΟΝΕ που παρεκκλίνουν από τα κριτήρια.

Ενώ λοιπόν μεταβιβάζονταν ουσιαστικές αρμοδιότητες των κρατών μελών της ζώνης ευρώ στην Ευρωπαϊκή Κεντρική Τράπεζα (ΕΚΤ) και ταυτόχρονα περιοριζόταν η δημοσιονομική τους αυτονομία, κανένα ουσιαστικό βήμα πολιτικής ενοποίησης δεν είχε γίνει. Η σύνοδος που κατέλεξε στη συνθήκη του Άμστερνταμ ήταν μια μεγάλη αποτυχία: Κανένα βήμα δεν έγινε στην κατεύθυνση της διαμόρφωσης κοινής εξωτερικής πολιτικής και πολιτικής άμυνας που ήταν κύρια θέματα στην ατζέντα, ενώ αναβλήθηκε και η μεταρρύθμιση των κανόνων λειτουργίας της Ευρωπαϊκής Επιτροπής που ωστόσο ήταν αναγκαία εν όψει της αναμενόμενης ευρωπαϊκής διεύρυνσης. Στο Άμστερνταμ, όπου η ατζέντα ήταν κυρίως πολιτική, οι Ευρωπαίοι αρχηγοί κρατών δεν δυσκολεύτηκαν να υπογράψουν μια... οικονομική συμφωνία: το ΣΣΑ. Σε πολιτικό επίπεδο, για να σώσουν τα προσχήματα, το μόνο που πέτυχαν ήταν να διευρύνουν τα θέματα για τα οποία δεν απαιτείται ομοφωνία αλλά ειδική πλειοψηφία στο Συμβούλιο και τα θέματα της Ευρωπαϊκής Επιτροπής που απαιτούν «συναπόφαση» του Ευρωπαϊκού Κοινοβουλίου.

Το 2000, για να επιτευχθεί μια επισφαλής συμφωνία στη Νίκαια – την οποία δεν δέχτηκε η Μ. Βρετανία – έπρεπε να αναιρεθεί η ουσία από το Χάρτη Θεμελιωδών Δικαιωμάτων. Όχι μόνο τα δικαιώματα που περιλαμβάνει ο Χάρτης της Νίκαιας είναι μινιμαλιστικού χαρακτήρα και υστερούν σε σχέση με το κοινωνικό κεκτημένο πολλών κρατών μελών, αλλά δεν έχουν δεσμευτικό χαρακτήρα για τα κράτη. Η Συνθήκη της Νίκαιας ρύθμισε ωστόσο κάποια ζητήματα σχετικά με τη λειτουργία των θεσμικών οργάνων της Ένωσης που ήταν αναγκαία για τη διεύρυνσή της με δέκα νέα κράτη. Ωστόσο, η Συνθήκη προσέκρουσε αρχικά στο «Όχι» του ιρλανδικού δημοψηφίσματος και χρειάστηκε ένα δεύτερο δημοψήφισμα στην Ιρλανδία, τον Οκτώβριο του 2002, για να επικυρωθεί τελικά η Συνθήκη και να τεθεί σε ισχύ.

Αυτή η πολιτική καθυστέρηση της Ε.Ε., οι δυσκολίες και η αδράνεια που παρατηρούνται σε κάθε μικρό και μετέωρο βήμα προόδου στην πολιτική πτυχή της ευρωπαϊκής ολοκλήρωσης δεν είναι καθόλου άσχετες με τους οικονομικούς προσανατολισμούς της Ευρώπης, καθώς και με το αυξανόμενο δημοκρατικό έλλειμμα που τους συνοδεύει. Όταν η Ε.Ε. καταντά να σημαίνει για τους εργαζόμενους αποδόμηση του κράτους πρόνοιας και του κοινωνικού κεκτημένου, όταν γίνεται συνώνυμη της μισθολογικής λιτότητας και της ανεργίας, η ευρωπαϊκή ολοκλήρωση απονομιμοποιείται, διότι αντί να εδραιώνει τις αξίες της Γαλλικής Επανάστασης, τις μόνες ευρωπαϊκές αξίες πάνω στις οποίες είναι δυνατό να συγκροτηθεί η Ευρώπη σε μια πολιτική

ομοσπονδία, υπονομεύει αυτές τις αξίες: Η ανταγωνιστική λιτότητα αντικαθιστά την αλληλεγγύη και αυξάνει τις κοινωνικές και εθνικές ανισότητες, ενώ η μετάθεση εξουσιών από το δημοκρατικό πεδίο στο πεδίο της ευρωπαϊκής γραφειοκρατικής διαχείρισης συρρικνώνει τις ελευθερίες και περικλύπτει το δημοκρατικό κεκτημένο. Το αποτέλεσμα είναι η ευρωπαϊκή ολοκλήρωση σε πολιτικό επίπεδο να καταντά ένα διαρκές παζάρι, βασισμένο σε βραχυπρόθεσμα «εθνικά» συμφέροντα, ανάμεσα στις εθνικές μπουρζουζίες και τα κράτη που τις εκπροσωπούν για το μέρισμα της καθεμιάς στο κοινό οικοδόμημα.

Λέγεται ότι η ευρωπαϊκή οικοδόμηση είναι υπόθεση νομικών συμβούλων και εμπειρογνομόνων. Στην πραγματικότητα, είναι πολύ περισσότερο μια συνεχής διαπραγματεύση που δεν καταλήγει πουθενά, εκτός κι αν το αντικείμενό της είναι η υπονόμευση των κοινωνικών κεκτημένων της μισθωτής εργασίας. *Είναι γι' αυτό που όταν η διακύβευση των ευρωπαϊκών σαλονιών είναι δια-ταξική εύκολα επιτυγχάνεται μια συμφωνία, ενώ όταν είναι ενδο-ταξική οι εκκρεμότητες διαιωνίζονται.* Όταν πρόκειται για την οικονομική ολοκλήρωση που αποκαθιστά το κέρδος, οι ευρωπαϊκές ελίτ σημειώνουν εδώ και τρεις δεκαετίες την μια επιτυχία μετά την άλλη. Όταν όμως πρόκειται για την πολιτική ολοκλήρωση, ακριβώς επειδή αυτή προϋποθέτει αμοιβαίες υποχωρήσεις και συναινέσεις, επειδή προϋποθέτει μια ερμηνεία των μακροπρόθεσμων εθνικών συμφερόντων υπό το πρίσμα των ευρωπαϊκών αξιών και όχι την επικράτηση του βραχυπρόθεσμου εθνικού βολέματος στο πλαίσιο μιας ρεαλπολιτικής στα όρια του κυνισμού, τα πράγματα είναι πιο δύσκολα.

Η πολιτική ολοκλήρωση ακολουθούσε μέχρι πρόσφατα με αργά βήματα την οικονομική ολοκλήρωση, επιβεβαιώνοντας έτσι τη λεγόμενη μέθοδο Jean Monnet. Σε τι συνίσταται αυτή η μέθοδος; Συνίσταται στη δημιουργία τετελεσμένων γεγονότων οικονομικού χαρακτήρα, τα οποία δεσμεύουν τις πολιτικές ελίτ στην ευρωπαϊκή πορεία και τις υποχρεώνουν να διαχειριστούν πολιτικά την Ευρώπη από κοινού.

Ωστόσο, η από κοινού πολιτική διαχείριση της Ευρώπης δεν οδηγεί στην πολιτική ολοκλήρωσή της. Η από κοινού πολιτική διαχείριση μπορεί να σημαίνει π.χ. απουσία πολιτικής, ή πολιτική αποχή από διεθνή θέματα τα οποία η πολιτικά ενωμένη Ευρώπη δεν θα μπορούσε να αγνοήσει ή να παραβλέψει. Η «Ευρωπαϊκή Συνταγματική Συνθήκη» (ΕΣΣ) περιορίστηκε σε μια σύνοψη και απλοποίηση των προηγούμενων ευρωπαϊκών συνθηκών και σε καμία περίπτωση δεν έκανε ουσιαστικά βήματα στην κατεύθυνση της πολιτικής ολοκλήρωσης. Ο συμβιβασμός στον οποίο κατέληξε το Σύνταγμα της Ευρώπης δεν διαφοροποιούσε με κανέναν τρόπο το διακρατικό χαρακτήρα της πολιτικής διαχείρισης της Ε.Ε. Αντιθέτως μάλιστα, η επισημότητα και η βαρύτητα που δόθηκε σε μια διακρατική συνθήκη με τη μεταμφίεσή της σε «Σύνταγμα» επρόκειτο να λειτουργήσει ως ένα επιπλέον εμπόδιο στην πολιτική ολοκλήρωση της Ευρώπης, παραπέμποντάς την ουσιαστικά στις ελληνικές καλένδες. Με το «Σύνταγμα» οι ευρωπαϊκές ελίτ παραιτήθηκαν από το εγχείρημα εξέλιξης της Ε.Ε. σε μια πραγματική ομοσπονδία, εγκλωβίζοντάς την σε μια αμφίσημη κατάσταση: η Ε.Ε. παρουσιάζει κάποια ομοσπονδιακά στοιχεία στον οικονομικό τομέα (όπως το ενιαίο νόμισμα και την ΕΚΤ), είναι όμως καθαρά συνομοσπονδιακού χαρακτήρα στον πολιτικό τομέα.

Η πολιτική ολοκλήρωση της Ευρώπης προϋποθέτει ποιοτικά άλματα και όχι απλώς συσσωρευμένα μικρά βήματα. Στον οικονομικό τομέα το ποιοτικό άλμα έγινε με την κατάργηση της νομισματικής κυριαρχίας των κρατών μελών της ΟΝΕ. Ποιο ανάλογο πολιτικό άλμα πρότειναν οι ευρωπαϊκές ελίτ με το Σύνταγμα;

Αυτή η πολιτική καθυστέρηση της Ε.Ε. είναι άμεσα συνδεδεμένη με το λεγόμενο «δημοκρατικό έλλειμμα» της.⁷³ Η Ευρωπαϊκή Επιτροπή και η ΕΚΤ παίρνουν αποφάσεις καθοριστικής σημασίας για την καθημερινή ζωή των πολιτών της Ε.Ε., χωρίς οι τελευταίοι να είναι σε θέση να κατευθύνουν και να ελέγχουν αυτές τις αποφάσεις διαμέσου δημοκρατικών διαδικασιών σε ευρωπαϊκό επίπεδο. Η οικονομική ολοκλήρωση της Ε.Ε., οδηγώντας στη μεταβίβαση ουσιαστικών αρμοδιοτήτων από το κράτος στα όργανα της Ένωσης, αφαιρεί από τη «λαϊκή κυριαρχία» το περιεχόμενο για να το παραδώσει στα θεσμικά όργανα, χωρίς να εξασφαλίζει το δημοκρατικό έλεγχο των τελευταίων στο ευρωπαϊκό επίπεδο. Το «δημοκρατικό έλλειμμα» της Ε.Ε. είναι η μια πλευρά του νομίσματος. Η άλλη του πλευρά είναι οι δημοκρατικές «εκπτώσεις» στα ίδια τα κράτη μέλη. *Η πολιτικά και οικονομικά καθόλου ουδέτερη τεχνοκρατική διαχείριση του μετα-εθνικού επιπέδου αντικαθιστά τη δημοκρατική διαχείριση στο επίπεδο των κρατών μελών και έτσι οξύνει τα προβλήματα νομιμοποίησης του ευρωπαϊκού εγχειρήματος.*

Αφού οι οικονομικές επιλογές της Ε.Ε. απονομιμοποιούν εκ των υστέρων (εκ του αποτελέσματός τους) την ευρωπαϊκή συγκρότηση, ενώ τα δημοκρατικά ελλείμματα της Ένωσης καθιστούν αδύνατη την εκ των προτέρων νομιμοποίησή της, γιατί θα έπρεπε να προκαλεί έκπληξη η απόρριψη της Συνταγματικής Συνθήκης από κάποιους ευρωπαϊκούς λαούς, όπως π.χ. ο γαλλικός, που είχαν το προνόμιο του δημοψηφίσματος; Στη Γαλλία τουλάχιστον, η αντιπαράθεση που προηγήθηκε του δημοψηφίσματος της 29^{ης} Μαΐου 2005 έφερε αντιμέτωπες τις κοινωνικές τάξεις και τις πολιτικές παραδόσεις.

Τα αντίπαλα στρατόπεδα ήταν ταξικά στρατόπεδα, πράγμα που διαφαίνεται τόσο από την ανάλυση των αποτελεσμάτων του δημοψηφίσματος όσο και από τις θέσεις των συνδικαλιστικών και εργοδοτικών οργανώσεων. Η συσπείρωση κατά της ΕΣΣ έφθασε στο 79% στους εργατές και το 67% στους υπαλλήλους.⁷⁴ Όλες οι συνδικαλιστικές οργανώσεις, μικρές ή μεγάλες, πλην της εξασθενημένης SFDT, τοποθετήθηκαν κατά της ΕΣΣ, ενώ όλες οι εργοδοτικές οργανώσεις υπέρ.

Η Αριστερά, περιλαμβανομένης και της πλειοψηφίας των σοσιαλιστών ψηφοφόρων παρά την αντίθετη γραμμή της ηγεσίας του Σοσιαλιστικού Κόμματος, καταψήφισε το «Σύνταγμα», ενώ η Δεξιά μαζί με την «σοσιαφιλελεύθερη» πτέρυγα του Σοσιαλιστικού Κόμματος το υπερψήφισαν. Βέβαια ένα μέρος της Δεξιάς και κυρίως η άκρα Δεξιά καταψήφισε επίσης το Σύνταγμα για τους δικούς της λόγους, όπως και ένα μέρος της Αριστεράς (μέρος των πρασίνων και των σοσιαλιστών) το υπερψήφισαν. Ωστόσο, η κυρίαρχη αντιπαράθεση ήταν αυτή ανάμεσα στις δεξιές και σοσιαφιλελεύθερες από τη μία πλευρά και τις αριστερές πολιτικές παραδόσεις από την άλλη. Είναι χαρακτηριστικό ότι το θέμα της ένταξης της Τουρκίας, που στην αρχή της εκστρατείας υπέρ και κατά του «Συντάγματος» έπαιξε σημαντικό ρόλο, ατόνησε στη συνέχεια. Στην αντιπαράθεση δεν κυριάρχησε το «Ναι» ή το «Όχι» στην Ευρώπη, κυριάρχησε το «Ναι» ή το «Όχι» στη νεοφιλελεύθερη Ευρώπη, κυριάρχησε δηλαδή η συζήτηση για τη φύση της Ευρώπης και προβλήθηκαν ανταγωνιστικές αντιλήψεις γύρω από το κεντρικό ερώτημα «ποια Ευρώπη;».

Η Συνθήκη της Λισσαβόνας αποτελεί αναμφίβολα μερική δικαίωση αυτών που καταψήφισαν την ΕΣΣ, γεγονός που καταδεικνύει ότι οι ευρωπαϊκές ελίτ δεν μπορούν να αγνοούν παντελώς

⁷³ Βλέπε Stavros Tombazos, « Le marché contre la démocratie : l'exemple de l'Union européenne », *Mortibus*, n° 1, Paris, printemps 2006.

⁷⁴ Βλέπε Ph. Chriqui, P. Christian, « Une large victoire du non, nouvel avatar de la crise de la politique », *Le Monde*, 30/5/2005.

τους ευρωπαϊκούς λαούς στη διαδικασία της ευρωπαϊκής ενοποίησης. Το μέρος III της ΕΣΣ, το οποίο κατοχύρωνε συνταγματικά τους νεοφιλελεύθερους οικονομικούς προσανατολισμούς της Ε.Ε., παραλείπεται εντελώς στη νέα Συνθήκη. Όπως σωστά σημειώνει ο Αντώνης Μανιτάκης, και «μόνο γι' αυτό το τελευταίο οι οπαδοί του “Όχι” στο ευρω-σύνταγμα νομιμοποιούνται να αισθάνονται δικαιωμένοι».⁷⁵

Άλλωστε, τώρα που λόγω της οικονομικής κρίσης πολλά κράτη μέλη της ζώνης ευρώ γράφουν στα παλιά τους τα παπούτσια το Σύμφωνο Σταθερότητας (που η ΕΣΣ κατοχύρωνε συνταγματικά) ξεπερνώντας το επιτρεπόμενο δημοσιονομικό έλλειμμα (3% του ΑΕΠ) και το επιτρεπόμενο δημόσιο χρέος (60% του ΑΕΠ), καθίσταται ηλίου φαεινότερο ότι επρόκειτο για ένα ψευδο-σύνταγμα: Τι νόημα θα είχε ένα σύνταγμα που παραβιάζεται την επαύριον της υιοθέτησής του; Η ΕΣΣ έπρεπε να καταψηφιστεί, όχι γιατί η Ευρώπη δεν χρειάζεται σύνταγμα αλλά γιατί η ΕΣΣ δεν ήταν σύνταγμα. Ήταν μια παρωδία συντάγματος που υπονόμει την ίδια την ιδέα ενός πραγματικού συντάγματος της Ε.Ε..

Είναι σημαντικό το γεγονός ότι η Συνθήκη της Λισσαβόνας σε αντίθεση με την ΕΣΣ δεν εγείρει τις ψευδείς αξιώσεις ότι αποτελεί την κορωνίδα της πολιτικής ενοποίησης της Ευρώπης. Η ΕΣΣ θα παγίωνε την απαξίωση της πολιτικής προς όφελος των τυφλών νόμων της οικονομίας, αφήνοντας έτσι την Ε.Ε. μόνιμα εκτεθειμένη στη λεγόμενη «παγκοσμιοποίηση» της αγοράς και απαγορεύοντας την ολοκλήρωση ενός διακριτού ευρωπαϊκού προφίλ στον παγκόσμιο χώρο. Η ίδια η Ε.Ε. θα υιοθετούσε ένα «Σύνταγμα» που θα την καθιστούσε πολιτικά υποτελή στις ΗΠΑ. Η Συνθήκη της Λισσαβόνας δεν κάνει κανένα ουσιαστικό βήμα για να αποκτήσει η Ε.Ε. διακριτό πολιτικό προφίλ, όμως αφήνει τουλάχιστον ανοικτό το ενδεχόμενο μιας τέτοιας εξέλιξης.

Στη συνθήκη της Λισσαβόνας, οι τροποποιήσεις σχετικά με τη θεσμική δομή της Ένωσης ελάχιστα αποκλίνουν από αυτές που προέβλεπε η ΕΣΣ. Η κατανομή αρμοδιοτήτων της Ε.Ε. και των εθνικών κρατών, η προεδρία, ο θεσμός του «υπουργού εξωτερικών» της Ένωσης, τα θέματα που υπόκεινται στην αρχή της ειδικής πλειοψηφίας, η σύσταση της Ευρωπαϊκής Επιτροπής κ.λπ. ρυθμίζονται με τρόπο που το όλο γραφειοκρατικό οικοδόμημα να καθίσταται λειτουργικότερο σε σχέση με τη Συνθήκη της Νίκαιας. Η κινδυνολογία σχετικά με την παραλυσία ή ακόμη και τη διάλυση της Ε.Ε. πριν το γαλλικό δημοψήφισμα σε περίπτωση απόρριψης της ΕΣΣ δεν επιβεβαιώθηκε. Η Ε.Ε. συνέχισε να λειτουργεί με τον ίδιο γραφειοκρατικό τρόπο που εξυπηρετεί ιδιαίτερα συμφέροντα. Με τη Συνθήκη της Λισσαβόνας τίποτα ουσιαστικό δεν άλλαξε. Το βήμα που πραγματοποιήθηκε δεν είναι βήμα ουσιαστικής προόδου στην πολιτική ενοποίηση, αλλά απλώς βήμα θεσμικής προσαρμογής στη διευρυμένη Ευρώπη.

Ωστόσο, αυτό που έχει σημασία για τους εργαζόμενους της Ε.Ε. και για το κοινωνικό και δημοκρατικό κίνημα δεν είναι η διαίωσιση του υφιστάμενου νομικού πλαισίου, διότι αυτό παρέχει ήδη όλες τις δυνατότητες στις άρχουσες τάξεις για αποδόμηση του κοινωνικού κράτους και περικοπή του δημοκρατικού κεκτημένου. Από αυτή την άποψη, αν η μεταρρυθμιστική Συνθήκη αποτελεί πρόοδο σε σχέση με την ΕΣΣ, αποτελεί πρόοδο μόνο στο ότι αποφεύγεται η «συνταγματική» κατοχύρωση του υφιστάμενου νομικού πλαισίου, χωρίς όμως να γίνεται το παραμικρό βήμα για να βελτιωθεί. Στη Συνθήκη της Λισσαβόνας δεν προτείνεται τίποτα που να καθιστά την υφιστάμενη λειτουργία της Ε.Ε. πιο δημοκρατική, ούτε

⁷⁵ Αντώνης Μανιτάκης, «Η Προοπτική της Άλλης Ευρώπης και η “Μεταρρυθμιστική Συνθήκη”», *Πολίτης*, τεύχος 156, Ιούνιος 2007, Αθήνα, σ. 22.

διευρύνει ή κατοχυρώνει οποιοδήποτε κοινωνικό δικαίωμα. Η Συνθήκη της Λισσαβόνας απλώς συντηρεί μια Ε.Ε. της νεοφιλελεύθερης και αντιδημοκρατικής οπισθοδρόμησης.

Ακόμη και οι ίδιες οι διαδικασίες υιοθέτησης των ευρωπαϊκών συνθηκών χαρακτηρίζονται από δημοκρατικά ελλείμματα. Παρά την αντίθετη παράδοση στη Γαλλία, η Συνθήκη της Λισσαβόνας υπερψηφίστηκε μέσω του κοινοβουλίου και όχι μέσω δημοψηφίσματος, ενώ οι Ιρλανδοί κλήθηκαν σε δεύτερο δημοψήφισμα στις 3/10/2009 (μετά το «Όχι» στο δημοψήφισμα της 13^{ης} Ιουνίου 2008), προκειμένου να «περάσει». Και δεν ήταν ή πρώτη φορά που οι Ιρλανδοί κλήθηκαν σε δεύτερο δημοψήφισμα για το ίδιο θέμα: Το ίδιο συνέβηκε για να «περάσει» η Συνθήκη της Νίκαιας.

Η αντιπροσωπευτική δημοκρατία υπήρξε το ιστορικό προϊόν της πολιτικής συγκρότησης της αστικής τάξης σε εθνικό επίπεδο και εξελίχθηκε σε αντιπροσωπευτική δημοκρατία όλου του πληθυσμού ως αποτέλεσμα της ανάπτυξης του εργατικού κινήματος. Όμως, η ίδια η αστική τάξη και πιο συγκεκριμένα οι οικονομικές και πνευματικές ελίτ έπαιζαν πρωτεύοντα ρόλο στη διαμόρφωση και την ανάπτυξη μιας εθνικής συνείδησης, δηλαδή στη διαμόρφωση των σύγχρονων λαών.

Όσοι υποστηρίζουν ότι ο εκδημοκρατισμός της Ευρώπης στο πλαίσιο μιας πραγματικής ευρωπαϊκής ομοσπονδίας είναι αδύνατος, διότι δεν υπάρχει ευρωπαϊκός λαός, ξεχνούν ότι και οι εθνικοί λαοί δεν είναι προϊόν της φύσης, αλλά της Ιστορίας. Όπως σημειώνει ο Habermas, «η εθνική συνείδηση [...] είναι εξ ολοκλήρου μια νεωτερική μορφή συνείδησης. Οι παραστάσεις που έχουμε για την ιστορία της χώρας μας είναι δημιουργήματα των πανεπιστημιακών, των ιστορικών, των γεωγράφων, των γλωσσολόγων, των καθηγητών της λογοτεχνίας. Διείδυσαν στις μορφωτικές διαδικασίες διαμέσου του σχολείου και της οικογένειας και διαδόθηκαν διάμεσου των μέσων μαζικής επικοινωνίας. Ρίζωσαν, χάριν της καταγραφής και της κινητοποίησης, στα πνεύματα πολλών γενεών, που ήταν έτοιμες να υπερασπιστούν με ζήλο την πατρίδα τους».⁷⁶

Παράλληλα μ' αυτή τη διαδικασία διαμόρφωσης εθνικής συνείδησης, και ως αναγκαίο συμπλήρωμά της, αναπτύχθηκε ένα αξιακό σύστημα βασισμένο στις αρχές της Γαλλικής Επανάστασης στο πλαίσιο του συνταγματικού δημοκρατικού κράτους. Ωστόσο, μετά από δύο Παγκόσμιους πολέμους και τις καταστροφικές συνέπειές τους, η εθνικιστική βάση συγκρότησης των αξιακών συστημάτων κατέστη ιδιαίτερα προβληματική. Ένας από τους λόγους που το ευρωπαϊκό εγχείρημα, από τα τέλη της δεκαετίας του 1950 μέχρι και σήμερα, υπήρξε επιτυχές σε κάποιους τομείς (όπως π.χ. στη διαφύλαξη της ειρήνης) οφείλεται σ' αυτή τη στοιχειώδη συνειδητοποίηση: Το ίδιο σύστημα αξιών είναι δυνατόν να επιβιώσει και να αναπτυχθεί πάνω σε μια μετα-εθνική ή πολυεθνική βάση. Ωστόσο, κατά τις τελευταίες δεκαετίες η επίσημη Ευρώπη των ελίτ, διαχειριζόμενη το μακροχρόνιο κύμα οικονομικής συρρίκνωσης, αντί να αποδομεί τους εθνικισμούς πληρώνοντας το αναγκαίο «κόστος», αποδομεί το αξιακό σύστημα και περικόπτει το δημοκρατικό κεκτημένο.

Αφού ο «ευρωπαϊκός λαός» δεν είναι δυνατόν να συγκροτηθεί στη βάση της κοινής γλώσσας, της κοινής ιστορίας ή ακόμη της κοινής θρησκείας, αφού δεν είναι δυνατόν να συγκροτηθεί κατ' εικόνα και καθ' ομοίωση της συγκρότησης των εθνικών λαών, δεν είναι δυνατό να συγκροτηθεί παρά στη βάση κοινών και θεσμικά κατοχυρωμένων αξιών. Και βέβαια αυτές οι αξίες δεν μπορούν να είναι αυτές της «ανταγωνιστικής λιτότητας», διότι κάθε κοινότητα χρειάζεται τέτοιες αξίες που να επιτρέπουν την ανάπτυξη μιας συλλογικής, ενοποιητικής

⁷⁶ Jürgen Habermas, *Sur l'Europe*, Bayard, Paris, 2006, σ. 34-35.

φαντασίας. Ο «ανόθευτος ανταγωνισμός» δεν είναι δυνατόν να αντικαταστήσει την αλληλεγγύη ή την ισότητα, ούτε και η απολυταρχική αυθαιρεσία των θεσμικών οργάνων είναι δυνατόν να αντικαταστήσει την ελευθερία ή τη δημοκρατία.

Όμως, ελλείψει αυτού του πολυεθνικού αξιακού συστήματος δεν είναι μόνο η πολιτική Ευρώπη που σκοντάφτει σε ανυπέβλητα εμπόδια, αλλά και η οικονομική Ευρώπη καταδικάζεται να παραμείνει ημιτελής.

4.2 Ε.Ε. στη δίνη της οικονομικής κρίσης

Η οικονομική κρίση απλώς επιδεινώνει τα ήδη υφιστάμενα προβλήματα της Ε.Ε. που προκύπτουν από το γεγονός ότι δεν μπόρεσε να αντιμετωπίσει ως Ένωση την πρόκληση της παγκοσμιοποίησης. Από τις αρχές της δεκαετίας του 1980, η Ε.Ε. είχε να επιλέξει ανάμεσα σε δύο δρόμους: Το δρόμο της εναρμόνισης, δηλαδή το δρόμο της κοινωνικής και φορολογικής σύγκλισης και ενοποίησης, που θα ήταν ο δρόμος μιας πραγματικής ευρωπαϊκής συγκρότησης, και το δρόμο που καθιερώνει η αρχή της «ανταγωνιστικής λιτότητας». Ο τελευταίος είναι ο δρόμος της νεοφιλελεύθερης παγκοσμιοποίησης γενικά, τον οποίο η Ε.Ε. ακολούθησε εσωτερικά με ακόμη πιο ακραίο τρόπο, καταργώντας κάθε υπόλοιπο προστατευτισμού, περιλαμβανομένου και του νομισματικού στη ζώνη ευρώ.

Είναι γι' αυτό που η ζώνη ευρώ παραμένει μια ημιτελής Οικονομική και Νομισματική Ένωση, γεγονός που την καθιστά ιδιαίτερα προβληματική για κάποια κράτη μέλη της και ως εκ τούτου επισφαλής. Η ΟΝΕ καταργεί τη δυνατότητα συναλλαγματικής πολιτικής στα κράτη μέλη της, δηλαδή επιτρέπει τον «ανόθευτο ανταγωνισμό» ανάμεσα σε κράτη διαφορετικού επιπέδου ανάπτυξης και σε κράτη που εντάσσονται με διαφορετικό τρόπο και με διαφορετικό βαθμό επιτυχίας στην ευρύτερη παγκοσμιοποίηση.

Συνεπώς, είναι φυσικό και αναμενόμενο η ΟΝΕ να ευνοήσει κάποιες εθνικές οικονομίες εις βάρος άλλων, πράγμα που δεν θα ήταν ιδιαίτερο πρόβλημα αν ίσχυε η αρχή της αλληλεγγύης ανάμεσα στα κράτη μέλη της, αν ίσχυε δηλαδή η ομοσπονδιακή αρχή της μεταφοράς πόρων από τα κράτη ή τις πολιτείες που ευνοούνται σ' αυτές που αντιμετωπίζουν προβλήματα.

Στο πλαίσιο μιας οικονομικής και νομισματικής ένωσης, είναι φυσικό να αναμένει κανείς μια τάση μεγαλύτερης εξειδίκευσης της κάθε περιοχής που σημαίνει μείωση της περιφερειακής αυτονομίας και μεγαλύτερη συμπληρωματικότητα των οικονομικών δραστηριοτήτων των διάφορων περιοχών. Είναι επίσης αναμενόμενο ο μισθωτός εργάτης να μετακινείται γεωγραφικά για να εξασφαλίσει μια θέση εργασίας ανάλογη με την ειδίκευσή του. Στην συγκεκριμένη ΟΝΕ ωστόσο πολιτιστικά και κυρίως γλωσσολογικά εμπόδια δυσχεραίνουν αυτή τη μετακίνηση. Ιδού γιατί η φορολογική αλληλεγγύη που υπάρχει σε κλασικές ομοσπονδίες, όπως π.χ. στις ΗΠΑ, είναι εξαιρετικά σημαντική για τη ζώνη ευρώ.

Η ελεύθερη κυκλοφορία εμπορευμάτων και κεφαλαίων, καθώς και η κατάργηση της συναλλαγματικής πολιτικής των κρατών μελών της ζώνης ευρώ, προκαλούν μεγαλύτερη εθνική ειδίκευση. Ωστόσο, ενώ τα ποσοστά μεγέθυνσης του ΑΕΠ τείνουν να αποκλίνουν ανάλογα με τον λίγο ή πολύ ευνοϊκό χαρακτήρα της ειδίκευσης, οι δημόσιες δαπάνες και οι κοινωνικές παροχές συνεχίζουν να χρηματοδοτούνται από τις εθνικές οικονομίες. Επιπλέον, ενώ ο προϋπολογισμός της ίδιας της Ε.Ε. υπερβαίνει ελάχιστα το 1% του ΑΕΠ της, ο «ανόθευτος ανταγωνισμός» δημιουργεί μια ισχυρή τάση φορολογικών εκπτώσεων στο κεφάλαιο: Οι εθνικές οικονομίες με συγκριτικά χαμηλότερες φορολογίες για το κεφάλαιο

αποκτούν συγκριτικό πλεονέκτημα σε σχέση με τις υπόλοιπες, με αποτέλεσμα να καθιερώνεται ένας αγώνας δρόμου φορολογικής οπισθοδρόμησης.

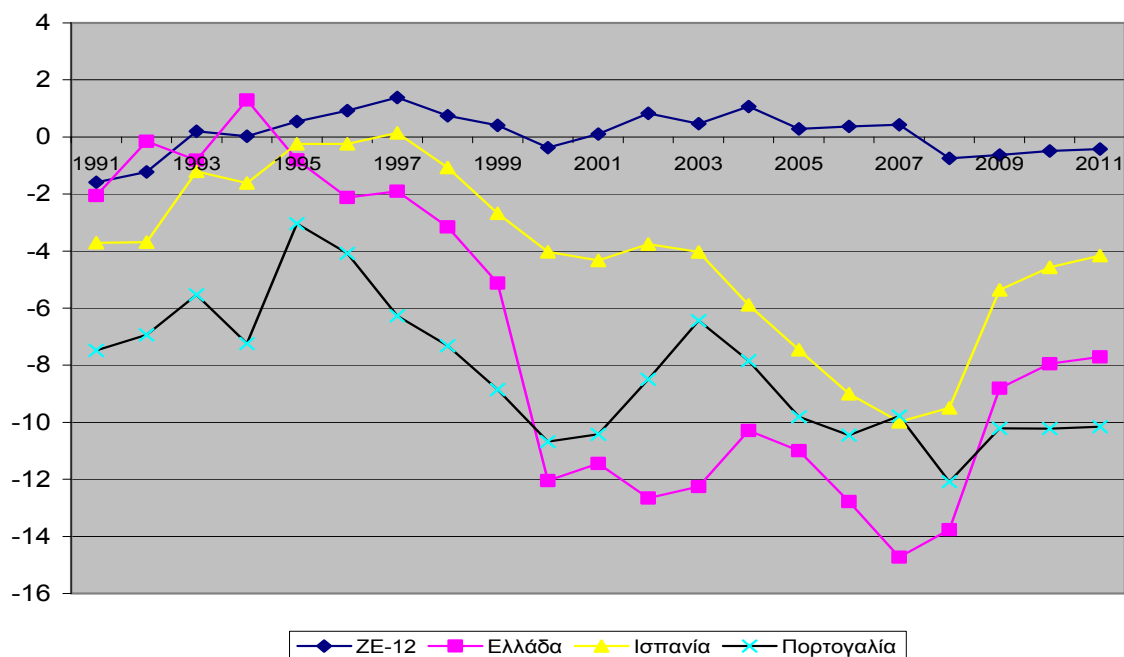
4.2.1 Νότια Ευρώπη: ο ασθενής κρίκος της ζώνης ευρώ

Οι οικονομίες της ζώνης ευρώ των οποίων η ανταγωνιστικότητα μειώνεται δεν επωφελούνται από κανένα αντισταθμιστικό μέτρο. Οι μισθοί τείνουν να αποκλίνουν ακόμη περισσότερο από τον μέσο μισθό της ζώνης, οι κοινωνικές παροχές να περικόπτονται και οι κοινωνικές ανισότητες να διογκώνονται. Κλασικό παράδειγμα αυτή της κατάστασης είναι η Ελλάδα, που μαζί με την υπόλοιπη νότια Ευρώπη της ζώνης ευρώ (Ισπανία, Πορτογαλία), θα υποστεί τις κοινωνικές επιπτώσεις της παγκόσμιας κρίσης με οξύτερο τρόπο και κυρίως θα δυσκολευτεί πολύ περισσότερο απ' ό,τι οι μεγάλες οικονομίες της ζώνης και κυρίως η Γερμανία να επιστρέψει σε ανεχτούς ρυθμούς οικονομικής μεγέθυνσης.

Οι οικονομίες της νότιας Ευρώπης παρουσιάζουν κάποια κοινά χαρακτηριστικά. Καταρχήν η ένταξή τους στη ζώνη ευρώ επέδρασε καταλυτικά στις τρέχουσες συναλλαγές τους. Τα ελλείμματα των τελευταίων αυξήθηκαν μετά την υιοθέτηση του ευρώ, γεγονός που καταδεικνύει τη διάβρωση της ανταγωνιστικότητάς τους και τον εγκλωβισμό τους σε «οπισθοδρομικές» ειδικεύσεις. Το διάγραμμα 4.1, δείχνει την εξέλιξη των τρεχουσών συναλλαγών στην Ελλάδα, Ισπανία και Πορτογαλία, καθώς και της ζώνης ευρώ των 12 πρώτων κρατών μελών (ZE-12).

Διάγραμμα 4.1:

Τρέχουσες Συναλλαγές της ZE-12, Ελλάδας, Ισπανίας και Πορτογαλίας ως ποσοστό του ΑΕΠ τους (1991-2011)

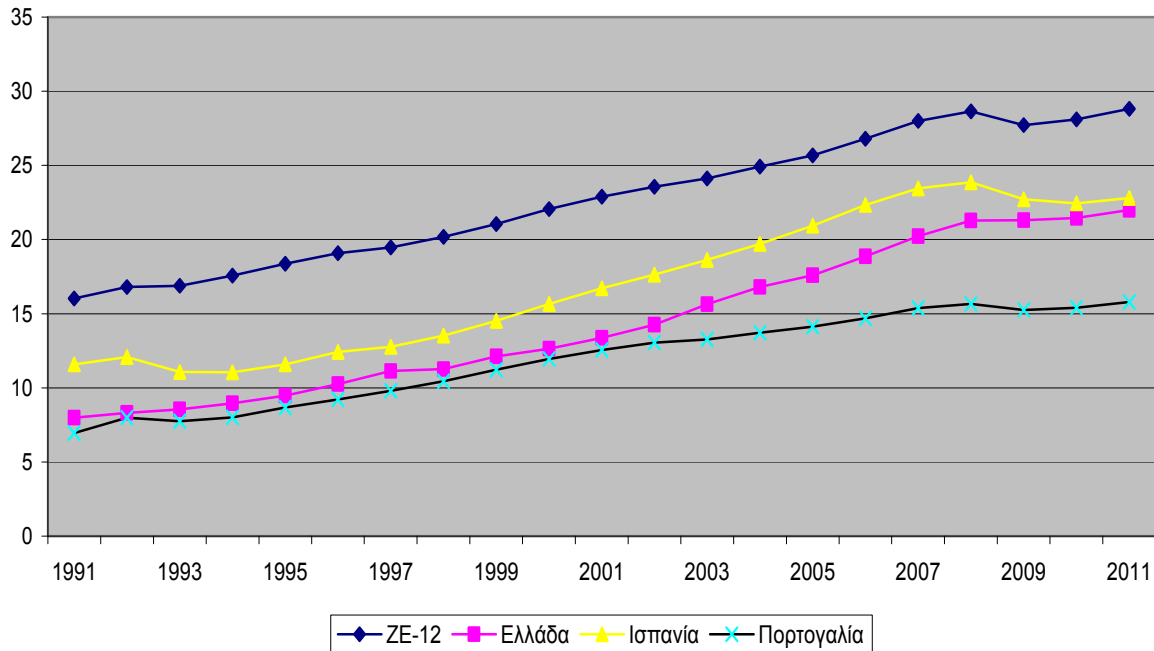
Πηγή: AMECO

Η Ισπανία και η Πορτογαλία υιοθέτησαν το ευρώ το 1999. Τα ελλείμματα στις τρέχουσες συναλλαγές τους αυξήθηκαν από 1,06% και 7, 32% το 1998 σε 9,49% και 12,7% το 2008 αντίστοιχα. Η Ελλάδα εντάχθηκε στη ζώνη το 2000. Το έλλειμμα στις τρέχουσες συναλλαγές της αυξήθηκε από 5,11% το 1999 σε 13,76% το 2008. Αντιθέτως, η δημιουργία της

ευρωζώνης δεν φαίνεται να επηρέασε τις τρέχουσες συναλλαγές του συνόλου των μελών της ΖΕ-12, που παρουσιάζουν συχνότερα μικρά πλεονάσματα παρά μικρά ελλείμματα από το 1991.

Διάγραμμα 4.2:

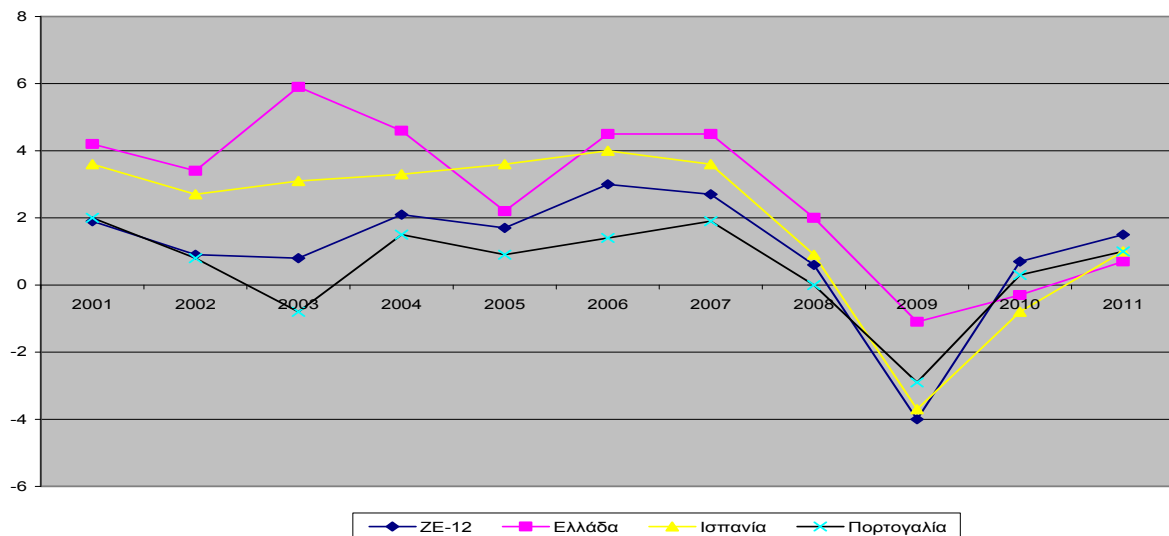
Κατά κεφαλή ετήσιο εισόδημα σε χιλιάδες ευρώ (τρέχουσες τιμές) στη ΖΕ-12, Ελλάδα, Ισπανία και Πορτογαλία (1991-2011)

Πηγή: AMECO

Διάγραμμα 4.3:

Ετήσια πραγματική μεγέθυνση του ΑΕΠ (%) στη ΖΕ-12, Ελλάδα, Ισπανία και Πορτογαλία

Πηγή: Eurostat

Ωστόσο, μέσα στη δεκαετία του 2000 πριν την κρίση, το κατά κεφαλή εισόδημα στην Ελλάδα και την Ισπανία συγκλίνουν ελαφρώς προς το μέσο κατά κεφαλή εισόδημα της ευρωζώνης.

Μόνο το κατά κεφαλή εισόδημα της Πορτογαλίας φαίνεται να αποκλίνει ακόμη περισσότερο από το αντίστοιχο της ευρωζώνης σε σχέση με το 2000 (βλέπε Διάγραμμα 4.2).

Αυτό οφείλεται στο γεγονός ότι την ίδια περίοδο οι ρυθμοί μεγέθυνσης της οικονομίας στην Ελλάδα και την Ισπανία ήταν πιο ψηλοί από τον μέσο όρο της ΖΕ-12, ενώ στην Πορτογαλία ο ρυθμός μεγέθυνσης ήταν πιο χαμηλός (βλέπε διάγραμμα 4.3). *Αυτοί οι ρυθμοί μεγέθυνσης στις τρεις χώρες της Νότιας Ευρώπης οφείλονται, ως ένα βαθμό στον υπερδανεισμό, των νοικοκυριών που παρατηρείται μέσα στη δεκαετία του 2000 πριν την κρίση.* Μεταξύ 2002 και 2007, το χρέος των νοικοκυριών στην Ισπανία, την Ελλάδα και την Πορτογαλία αυξήθηκαν με μέσους ετήσιους ρυθμούς της τάξης 5,43% , 4,48% και 3,10% του ΑΕΠ αντίστοιχως, ενώ στη Γαλλία 1,77% και στη Γερμανία -0,71%.⁷⁷

Αυτός ο υπερδανεισμός των χωρών της νότιας Ευρώπης δεν είναι όμως ένα τυχαίο φαινόμενο. Σχετίζεται άμεσα με την υιοθέτηση του ευρώ και το ενιαίο ονομαστικό επιτόκιο της ΕΚΤ για όλες τις χώρες της ευρωζώνης. Επειδή ο πληθωρισμός στις χώρες της νότιας Ευρώπης ήταν ψηλότερος απ' ό,τι στη Γερμανία ή τη Γαλλία, το ενιαίο ονομαστικό επιτόκιο της ΕΚΤ οδηγούσε σε χαμηλότερα πραγματικά επιτόκια στη νότια Ευρώπη. Αυτή η εξέλιξη, σε συνδυασμό με τις διαρθρωτικές αλλαγές στο τραπεζικό σύστημα, εξηγεί τον υπερδανεισμό και κατ' επέκταση την αύξηση της ζήτησης και την υπερθέρμανση της οικονομίας, στην Ελλάδα και την Ισπανία τουλάχιστον.⁷⁸

Με την κρίση, ωστόσο, τελείωσε η περίοδος του εύκολου δανεισμού των νοικοκυριών και άρχισε μια περίοδος μείωσης του χρέους τους, πράγμα που αντανάκλαται άμεσα στην ζήτηση και κατ' επέκταση στη μεγέθυνση του ΑΕΠ. Είναι γι' αυτό που η Ευρωπαϊκή Επιτροπή προβλέπει χαμηλότερη μεγέθυνση του ΑΕΠ το 2010 και 2011 στην νότια Ευρώπη σε σχέση με αυτή της ΖΕ-12 και αύξηση της απόκλισης του κατά κεφαλή εισοδήματος σε σχέση με το αντίστοιχο στη ΖΕ-12 (διαγράμματα 4.2 και 4.3).

Σύμφωνα με την κυρίαρχη θεώρηση των πραγμάτων, με το ενιαίο ευρωπαϊκό νόμισμα, οι χώρες που υστερούν σε ανταγωνιστικότητα και τείνουν να δημιουργούν ελλείμματα στις τρέχουσες συναλλαγές τους, αφού δεν έχουν εθνικό νόμισμα για να το υποτιμήσουν, οδηγούνται υποχρεωτικά σε μια μείωση των μισθών (ή του ρυθμού αύξησής τους), της ζήτησης και των ποσοστών μεγέθυνσης του ΑΕΠ τους. Το ευρώ, ως υπέρβαση του τελευταίου αναχώματος προστατευτισμού που είναι το εθνικό νόμισμα και η συναλλαγματική πολιτική, είναι ένα δραστικό μέσο επιβολής μιας δρακόντεια μισθολογικής πειθαρχίας. Όπως αποδεικνύεται τώρα, η εξέλιξη των μισθών δεν ακολουθεί όμως μια γραμμική πορεία. Επειδή επιδρούν και άλλοι παράγοντες στη διαμόρφωση της ζήτησης, όπως π.χ. τα χαμηλά πραγματικά επιτόκια και τα δημοσιά ελλείμματα, είναι δυνατόν κάποιες οικονομίες με προβλήματα ανταγωνιστικότητας να υπερθερμαίνονται για κάποιο διάστημα και το κατά κεφαλή τους εισόδημα να συγκλίνει με αυτό των πιο ανταγωνιστικών χωρών. *Οι «διορθώσεις» σε περιόδους ύφεσης τείνουν έτσι να συμπυκνώνονται χρονικά και να απαιτούνται απότομα μεγάλες θυσίες από τους εργαζομένους. Με άλλα λόγια, αυξάνεται η οικονομική αστάθεια και καθίστανται πιο έντονες οι ανοδικές και οι καθοδικές φάσεις του κύκλου.*

Σε περιόδους ύφεσης και «διόρθωσης» των συσσωρευμένων ανισορροπιών της ανοδικής φάσης του κύκλου, το κόστος για τον πληθυσμό διογκώνεται και από τις κερδοσκοπικές

⁷⁷ Βλέπε Patrick Artus, « Quel avenir pour les pays de la zone euro les plus pénalisés par la crise ? », *Flash économie*, no 57, 3 février 2009.

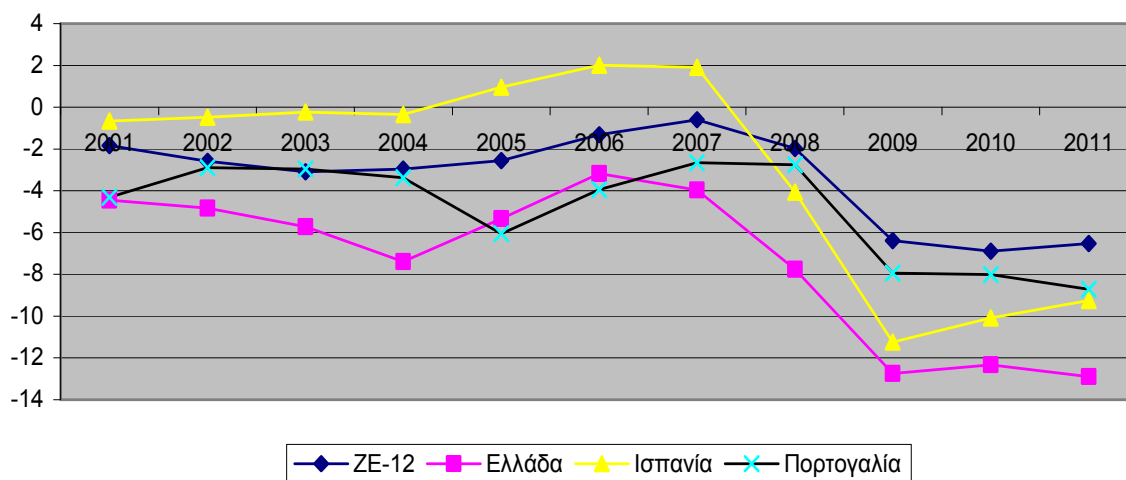
⁷⁸ Βλέπε Ηλίας Ηωακείμογλου, «Πόσο θα αντέξει η ΟΝΕ;», *Αυγή*, 28/2/2010.

επιθέσεις που δέχονται οι επηρεαζόμενες χώρες. Η περίπτωση της Ελλάδας που εξετάζουμε πιο κάτω είναι χαρακτηριστική.

Σε αντίθεση με την Ισπανία, στην Ελλάδα και την Πορτογαλία η δημοσιονομική πολιτική μέσα στη δεκαετία του 2000 υπήρξε πιο επεκτατική απ' ό,τι στην ΖΕ-12. Πριν την κρίση ακόμη, το δημοσιονομικό έλλειμμα της Ελλάδας ξεπερνούσε μόνιμα το επιτρεπόμενο 3% της ευρωζώνης, πράγμα που είχε θετική επίδραση στους ρυθμούς μεγέθυνσης. Και στην Πορτογαλία, όμως, το δημοσιονομικό έλλειμμα ξεπέρασε το 2003, το 2004 και το 2005 το επιτρεπόμενο όριο (βλέπε διάγραμμα 4.4) .

Διάγραμμα 4.4:

Δημοσιονομικό υπόλοιπο της ΖΕ-12, Ελλάδας, Ισπανίας και Πορτογαλίας (% του ΑΕΠ)

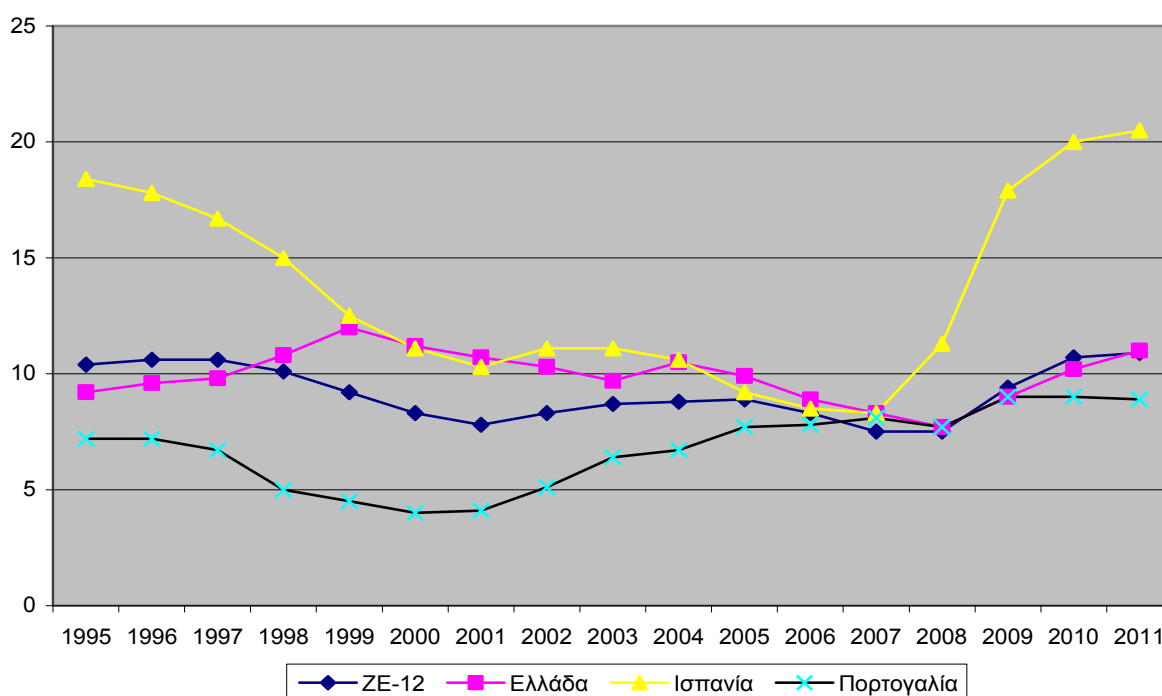
Πηγή: AMECO

Η οικονομική κρίση επέδρασε καταλυτικά στα δημόσια οικονομικά προκαλώντας σοβαρά δημοσιονομικά ελλείμματα στην ευρωζώνη και ακόμη σοβαρότερα στη νότια Ευρώπη, περιλαμβανομένης και της Ισπανίας που την περίοδο 2005-2007 παρουσίαζε δημοσιονομικά πλεονάσματα. Το 2009 το δημοσιονομικό έλλειμμα της ΖΕ-12 έφθασε σχεδόν στο 6,4% του ΑΕΠ (όπως και του συνόλου των μελών της ζώνης ευρώ), στην Πορτογαλία το 8%, στην Ισπανία το 11,2% και στην Ελλάδα το 12,7%.

Ωστόσο, παρά αυτή την εξαιρετικά επεκτατική πολιτική για την αντιμετώπιση της κρίσης, η ανεργία (διάγραμμα 4.5) αυξήθηκε σημαντικά και στη ΖΕ-12 και στη νότια Ευρώπη μεταξύ 2007 και 2009 και προβλέπεται μια ακόμη μεγαλύτερη αύξηση το 2010 και 2011 (εκτός στην Πορτογαλία). Στη ΖΕ-12, μεταξύ 2007 και 2009, η ανεργία αυξήθηκε από 7,5% σε 9,4%, στην Ελλάδα από 8,3% σε 9%, στην Πορτογαλία από 8,1% σε 9% και στην Ισπανία από 8,3% σε 17,9%!

Διάγραμμα 4.5:

Ποσοστό ανεργίας (% του ενεργού πληθυσμού) στη ΖΕ-12, Ελλάδα, Ισπανία και Πορτογαλία

Πηγή: AMECO

Τα αυξημένα δημοσιονομικά ελλείμματα στην ευρωζώνη στο πλαίσιο της διαχείρισης της οικονομικής κρίσης, που σύμφωνα με τις προβλέψεις της Ευρωπαϊκής Επιτροπής θα παραμείνουν ψηλά και το 2010 και 2011, προκαλούν μια γενικευμένη αύξηση του δημοσίου χρέους (διάγραμμα 4.6). Το 2009, το δημόσιο χρέος υπερέβαινε παντού (ΖΕ-12, Ελλάδα, Πορτογαλία) το επιτρεπόμενο όριο των κριτηρίων του Μάαστριχτ (60% του ΑΕΠ), εκτός στην Ισπανία, στην οποία ωστόσο από 39,7% ανήλθε στο 54,3% και αναμένεται να ξεπεράσει το όριο από το 2010.

Στην Ελλάδα και πριν την κρίση το δημόσιο χρέος υπερέβαινε τόσο το μέσο όρο της ΖΕ-12 όσο και το επιτρεπόμενο όριο των κριτηρίων του Μάαστριχτ. Ωστόσο από σχεδόν 99,2% του ΑΕΠ το 2008 έφθασε στο 112,6% το 2009 και αναμένεται να φθάσει στο 124,9% το 2010 και στο 135,5% το 2011, γεγονός που δημιουργεί μια γενικευμένη καχυποψία απέναντι στο ελληνικό κράτος. Η συνεχής άνοδος της τιμής αγοράς των ασφαλιστικών τίτλων τύπου CDS (Greece CDS 10Yr) στα ομόλογα δημοσίου της Ελλάδας αντανακλά την εκτίμηση των αγορών σχετικά με την φερεγγυότητα του ελληνικού κράτους. Οι ιδιοκτήτες ελληνικών ομολόγων δημοσίου καλούνται να αγοράσουν ασφαλιστικούς τίτλους για ομόλογα που θεωρούνται υψηλού κινδύνου, γεγονός που καταδεικνύει το γεγονός ότι η πτώχευση του ελληνικού κράτους αποτελεί ένα ενδεχόμενο που οι αγορές δεν θεωρούν ιδιαίτερα απίθανο, παρά τις επίσημες διαβεβαιώσεις περί του αντιθέτου. Η μείωση της βαθμολογίας των ελληνικών ομολόγων δημοσίου από διεθνείς οίκους αξιολόγησης όπως οι Standard and Poor's και Moody's το Δεκέμβριο του 2009 διογκώνει την καχυποψία απέναντι στο ελληνικό κράτος.

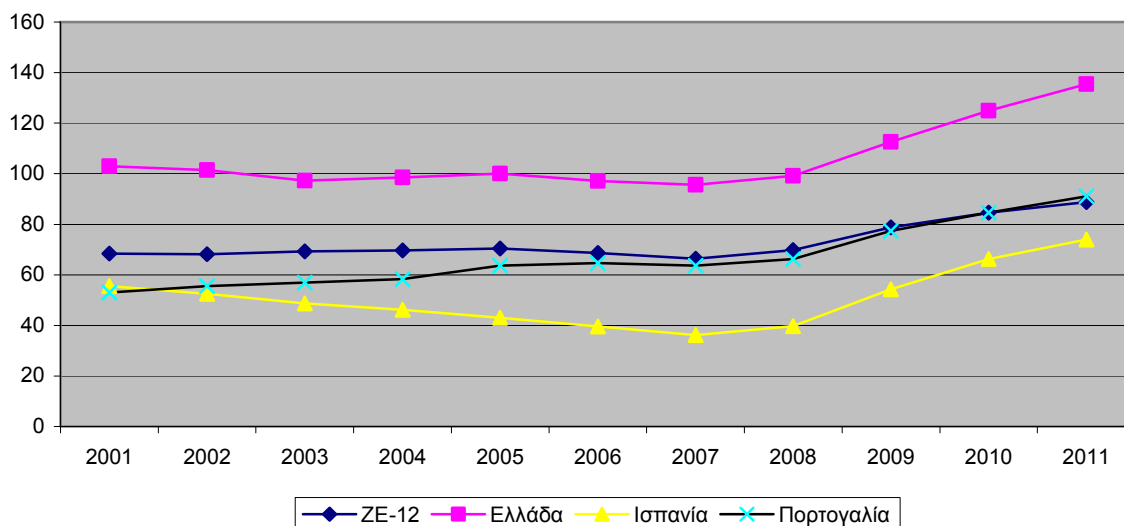
Αυτή η κατάσταση καθιστά τη μείωση του ελληνικού δημοσίου χρέους πιο δύσκολη. Ο κίνδυνος πτώχευσης του ελληνικού κράτους είναι θεωρητικός, το κόστος διαχείρισης του είναι, όμως, πραγματικό: Το ελληνικό κράτος (και κατ' επέκταση ο Έλληνας φορολογούμενος) καλείται ήδη να πληρώνει τόκους για το δημόσιο χρέος του κατά μερικές ποσοστιαίες μονάδες ψηλότερους απ' ό,τι το γερμανικό κράτος ή ο Γερμανός

φορολογούμενος. Για ένα συνολικό χρέος της τάξης των 270 δισεκατομμυρίων ευρώ και με μόνο 2 ποσοστιαίες μονάδες ψηλότερου επιτοκίου (spread 200) ως προς το δημόσιο χρέος της Γερμανίας, ο Έλληνας φορολογούμενος καλείται να πληρώνει ετησίως πάνω από 5 δισεκατομμύρια ευρώ περισσότερο παρά ο Γερμανός φορολογούμενος για το ίδιο ποσό δημόσιου χρέους.

Το γεγονός ότι ένα τέτοιο δημόσιο χρέος δεν αποτελεί πρόβλημα μόνο για την Ελλάδα αλλά ακόμη και για το ενιαίο νόμισμα δεν είναι πλέον επτασφράγιστο μυστικό. Στο διεθνή τύπο βλέπουν το φως της δημοσιότητας πολλά σχετικά άρθρα. Ιδού ένα χαρακτηριστικός τίτλος του γερμανικού περιοδικού *Spiegel* στην ηλεκτρονική του έκδοση στα αγγλικά: «Ωρολογιακή βόμβα για το ευρώ. Το ελληνικό χρέος θέτει σε κίνδυνο το ενιαίο νόμισμα». Σύμφωνα με το τον Wolfgang Reuter, συγγραφέα του πιο πάνω άρθρου, «οι διοικητές των κεντρικών τραπεζών της ζώνης ευρώ, διερωτώνται ήδη, πίσω από κλειστές πόρτες, τι θα γίνει αν οι Έλληνες αρχίσουν να εκδίδουν ευρώ χωρίς έγκριση της ΕΚΤ. Δεν υπάρχει απάντηση σ' αυτό το ερώτημα, – συνεχίζει – και αυτό ανησυχεί ακόμη περισσότερο τους διοικητές των κεντρικών τραπεζών από τη Λισαβόνα στο Δουβλίνο.»⁷⁹

Διάγραμμα 4.6:

Δημόσιο χρέος της ΖΕ-12, Ελλάδας, Ισπανίας και Πορτογαλίας (% του ΑΕΠ)

Πηγή: AMECO

Ο «πρότερος βίος» του ελληνικού κράτους σχετικά με το δημοσιονομικό έλλειμμα αποτελεί ένα ακόμα παράγοντα ανησυχίας: Η Ελλάδα εντάχθηκε στη ζώνη ευρώ μετά από σχετικό «αισθητικό μακιγιάρισμα» του δημοσιονομικού ελλείμματος, έτσι που να ικανοποιείται το σχετικό κριτήριο του Μάαστριχτ, που αποκαλύφθηκε το 2004. Καθ' όλη τη δεκαετία του 2000 ποτέ δεν ικανοποίησε τα κριτήρια του δημόσιου χρέους και του δημοσιονομικού ελλείμματος. Όσον αφορά στο τελευταίο, μόνο το 2006 πλησίασε το επιτρεπόμενο όριο, μέσω όμως μιας τεχνητής αύξησης του ΑΕΠ, συνυπολογίζοντας σ' αυτό την παραοικονομία. Έτσι εξηγείται η μεγέθυνση του ΑΕΠ κατά 4,2% το 2006.

⁷⁹ Wolfgang Reuter, "Timebomb for the Euro. Greek Debt Poses a Danger to Common Currency". *Spiegel ONLINE*, <http://www.spiegel.de/international/business/0,1518,druck-665979,00.html>, σ. 2.

Οι οικονομικές προοπτικές για την Ελλάδα, αλλά και για την υπόλοιπη Νότια Ευρώπη για τα επόμενα χρόνια είναι ιδιαίτερα δυσοίωνες. Τα περιθώρια δημοσιονομικής επεκτατικής πολιτικής έχουν ήδη εξαντληθεί και στις τρεις εξεταζόμενες χώρες. Η νομισματική πολιτική της ΕΚΤ καθορίζεται από τις ανάγκες του συνόλου των χωρών της ευρωζώνης και όχι από τις ανάγκες των ασθενέστερων μελών της, όπου οι ισχυρές οικονομίες της ζώνης ασκούν δυσανάλογα μεγάλη επιρροή. Η Γερμανία είναι ίσως η μόνη χώρα, όπως θα δούμε πιο κάτω, που δεν επηρεάζεται δυσμενώς από την ανατίμηση του ευρώ. Ως εκ τούτου, δεν υπάρχει λόγος να αναμένει κανείς νομισματική πολιτική σχεδιασμένη στα μέτρα της Νότιας Ευρώπης.

Δεν υπάρχουν μαγικές λύσεις για τη Νότια Ευρώπη. Το δομικό πρόβλημα ήταν και παραμένει το διευρυνόμενο έλλειμμα στις τρέχουσες συναλλαγές και των τριών υπό εξέταση χωρών. Οι συνέπειες αυτού του ελλείμματος είναι δυνατό να αμβλυνθούν διάμεσου της κοινοτικής αλληλεγγύης και/ή της βελτίωσης της ανταγωνιστικότητας των οικονομιών της νότιας Ευρώπης. Η τελευταία όμως παίρνει χρόνο και προϋποθέτει μια σύγκλιση παραγωγικότητας⁸⁰ που η «αρχή της ανταγωνιστικής λιτότητας», δηλαδή ο ελλειμματικός χαρακτήρας της κοινοτικής αλληλεγγύης δεν ευνοεί.

Τα ισχυρά κράτη της Ένωσης επωφελούνται από το ευρώ, αλλά αρνούνται να πληρώσουν το κόστος του αναπτύσσοντας μηχανισμούς αλληλεγγύης στο ύψος των περιστάσεων: Παραπέμπουν την Ελλάδα στο ΔΝΤ, χωρίς να υπόσχονται ευρωπαϊκή οικονομική βοήθεια υπό τη μορφή ευνοϊκών δανείων του ελληνικού δημοσίου. Στον βαθμό που η Ε.Ε. αφήνει εκτεθειμένες στην κερδοσκοπία τις επηρεαζόμενες χώρες διακινδυνεύει τη συνοχή της ευρωζώνης.

Με τις ευλογίες των ευρωπαϊκών οργάνων, οι «προσγειωμένες» εθνικές άρχουσες τάξεις θα επιδιώξουν μια μείωση των ελλειμμάτων στις τρέχουσες συναλλαγές φορτώνοντας το κόστος στους εργαζόμενους (λιτότητα, περικοπές μισθών και παροχών κ.λπ.). Θα οξύνουν έτσι την κοινωνική κρίση και θα απονομιμοποιήσουν ακόμη περισσότερο το ευρωπαϊκό εγχείρημα, χωρίς καμιά εγγύηση ότι τα μέτρα λιτότητας θα έχουν τα επιθυμητά αποτελέσματα. Αυτά τα μέτρα θα συρρικνώσουν την οικονομική δραστηριότητα και ως εκ τούτου τη φοροεισπραχτική ικανότητα των κρατών, ενώ η αναπόφευκτη κοινωνική αντιπαράθεση που θα προκύψει πολύ πιθανό να αυξήσει τα «αιτήματα» των αγορών που κερδοσκοπούν με δημόσια ομόλογα.

Πίνακας 4.1: Κίνδυνος φτώχειας και κοινωνικές ανισότητες στην νότια Ευρώπη και την Ε.Ε.		
Χώρες ή περιοχές	Κίνδυνος Φτώχειας: Ποσοστό των ατόμων (%) που κερδίζουν κάτω από το 60% του διάμεσου μισθού (μετά τις κοινωνικές παροχές) το 2008	Λόγος του συνόλου των εισοδημάτων του 20% των ανώτερων εισοδηματικών στρωμάτων ως προς το 20% των κατώτερων το 2008
EE-27	17	5
EE-15	16	4,9
ZE-12	16	4,8
Ελλάδα	20	5,9

⁸⁰ Αναπτύξαμε αλλού με ποιους τρόπους μπορεί να επιτευχθεί σύγκλιση παραγωγικότητας: Σταύρος Τομπάζος (επ.), *Ευρώπη ποια Ευρώπη; Κρίση στην Ευρωπαϊκή Ένωση και εναλλακτικές πολιτικές*, Πολύτροπον, Αθήνα, 2008.

Ισπανία	20	5,4
Πορτογαλία	18	6,1
Πηγή: Eurostat		

Αξίζει να αναφερθεί ότι οι κοινωνικές ανισότητες και τα ποσοστά φτώχειας είναι ήδη και στις τρεις χώρες της Νότιας Ευρώπης πιο ψηλές/α από τους αντίστοιχους μέσους όρους της ΖΕ-12, της ΕΕ-15 και ολόκληρης της Ε.Ε. των 27 κρατών μελών (βλέπε πίνακα 4.1). Η εξέγερση του Δεκέμβρη του 2008 στην Ελλάδα, μια εξέγερση της επισφάλειας, της φτώχειας, της έλλειψης προοπτικής για τους νέους, δεν αποτελεί ένα μεμονωμένο ελληνικό φαινόμενο, άλλα ένα φαινόμενο κατ' εξοχή ευρωπαϊκό. Τέτοιου ή όμοιου τύπου εξεγέρσεις θα είναι στην ημερήσια διάταξη της Ευρώπης μόλις η αγανάκτηση υπερिशύσει του φόβου που προκάλεσε η κρίση.

Τα φώτα της διεθνούς δημοσιότητας στράφηκαν – ως ένα βαθμό δικαιολογημένα – στην Ελλάδα ως τον ασθενή κρίκο της αλυσίδας της ζώνης ευρώ. Ωστόσο, *αν το ευρώ κινδυνεύει, δεν κινδυνεύει τόσο από μια μικρή χώρα σαν την Ελλάδα, όσο από μια χώρα που η ίδια διεθνής δημοσιότητα θεωρεί ως τον εγκέφαλο και την καρδιά του ευρώ: τη Γερμανία.* Οι εξαγωγές των χωρών της Νότιας Ευρώπης εξαρτώνται σε μεγάλο βαθμό από τη μεγαλύτερη αγορά της ζώνης ευρώ, τη γερμανική αγορά. Οι γερμανικές κυβερνήσεις, ωστόσο, όπως θα δούμε και με αριθμούς στη συνέχεια, επέβαλαν μια πρωτοφανή για τα μεταπολεμικά δεδομένα μισθολογική πειθαρχία στη δική τους μισθωτή εργασία. Η καθήλωση της γερμανικής ζήτησης αποτελεί μια πολύ βασική αιτία της ανοδικής τάσης του ελλείμματος των τρεχουσών συναλλαγών των χωρών της Νότιας Ευρώπης που, προκειμένου να μην μειωθούν οι ρυθμοί μεγέθυνσής τους, υποχρεώνονται να καταφύγουν στα δημοσιονομικά ελλείμματα και τα δημόσια χρέη. Το γεγονός ότι κατά τα τελευταία χρόνια πριν την κρίση παρατηρούνται στη Νότια Ευρώπη ταχύρρυθμη αύξηση του χρέους των νοικοκυριών και μείωση του ποσοστού αποταμίευσης τους είναι επίσης απόρροια του ελλειμματικού χαρακτήρα της ζήτησης στη Γερμανία: φθηνά δάνεια στη Νότια Ευρώπη λόγω των χαμηλών πραγματικών επιτοκίων αφενός, απώλεια εισοδήματος λόγω της καθήλωσης της γερμανικής ζήτησης αφετέρου.

4.2.2 Επισφάλεια του γαλλογερμανικού άξονα

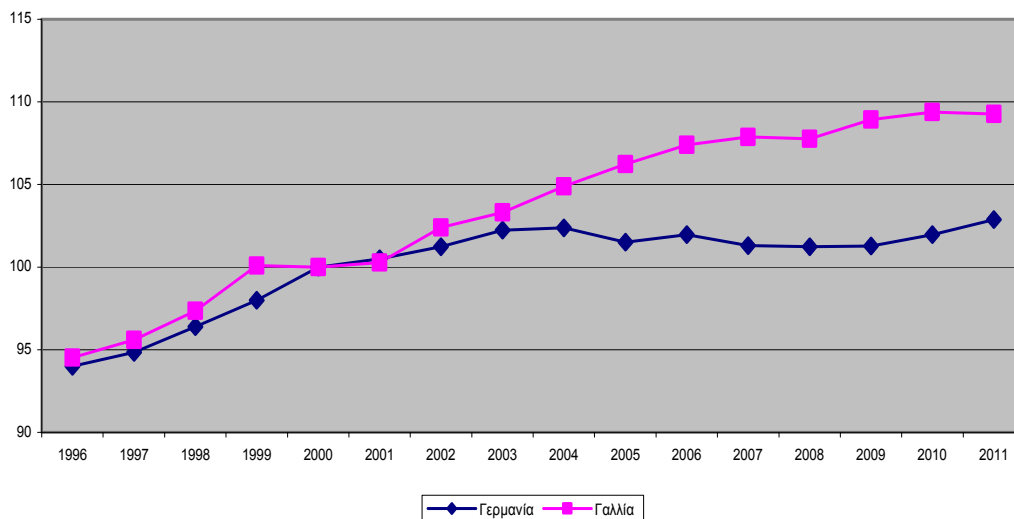
Τα τελευταία χρόνια, η Γερμανία δεν ασκεί μια οικονομική πολιτική που επηρεάζει δυσμενώς μόνο τη Νότια Ευρώπη, δημιουργώντας έτσι εντάσεις και υποβόσκουσες φυγόκεντρες τάσεις στη ζώνη ευρώ πέραν των πιο φανερών με τις οποίες ασχολείται σήμερα ο διεθνής τύπος. Ακολούθησε ένα δρόμο που υπονομεύει τον ίδιο τον λεγόμενο γαλλογερμανικό άξονα.

Η «μεγάλη συμμαχία» όπως την ονομάζουν οι Γερμανοί, δηλαδή η συνεργασία της γερμανικής δεξιάς με τη Σοσιαλδημοκρατία με καγκελάριο την Α. Merkel, επέτρεψε πολιτικά την καθήλωση των μισθών των Γερμανών εργαζομένων. Όπως φαίνεται στο διάγραμμα 4.7, ενώ οι πραγματικοί μισθοί στη Γαλλία και τη Γερμανία εξελίχθηκαν το δεύτερο μισό της δεκαετίας του 1990 περίπου παράλληλα, μέσα στην τρέχουσα δεκαετία αποκλίνουν. Ενώ οι μισθοί συνεχίζουν την ανοδική τους πορεία στη Γαλλία, στη Γερμανία καθλώνονται.⁸¹

Διάγραμμα 4.7:

Εξέλιξη των πραγματικών μισθών (αποπληθωριστής: κατανάλωση) στη Γερμανία και τη Γαλλία 1996-2011 (Δείκτης: 2000=100)

⁸¹ Για μια λεπτομερειακή ανάλυση της εξέλιξης των μισθών και του κέρδους στη Γερμανία από το 1960 βλέπε Claus Schäfer, «Anhaltende Verteilungsdramatik. WSI-Verteilungsbericht 2008», http://www.boeckler.de/pdf/wsimit_2008_11_schaefer.pdf

Πηγή: AMECO

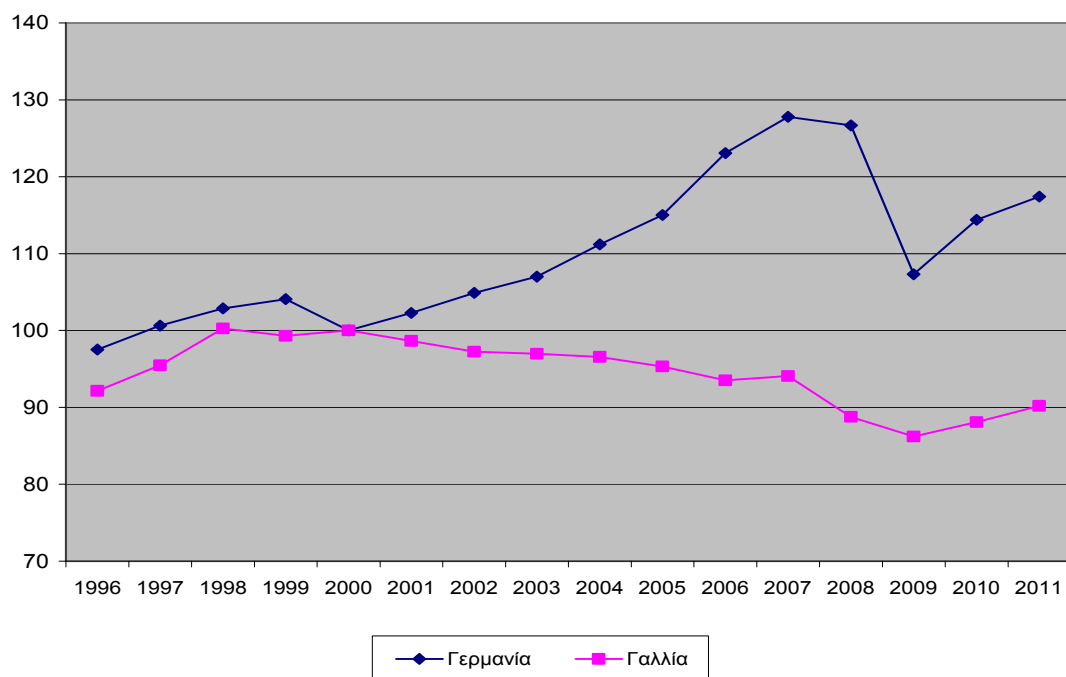
Αυτή η απόκλιση στην εξέλιξη των μισθών στη Γαλλία και τη Γερμανία αντανακλάται βέβαια και στο ποσοστό του κέρδους στις 2 χώρες. Μέσα στη δεκαετία του 2000, ενώ στην Γαλλία παρουσιάζει πτώση, στην Γερμανία αντίθετα, μέχρι την κρίση τουλάχιστον, παρουσιάζει άνοδο (βλέπε διάγραμμα 4.8). Αξίζει να σημειωθεί εδώ ότι στην περίπτωση της Γερμανίας, όπως δείχνει με λεπτομέρεια ο Claus Schäfer,⁸² ενώ τα κέρδη του χρηματοοικονομικού τομέα (τράπεζες ασφάλειες κ.λπ.) αυξάνονται παράλληλα με τα κέρδη του παραγωγικού τομέα, μέσα στη δεκαετία του 2000 τα κέρδη του τελευταίου αυξάνονται ταχύτερα απ' ό,τι του πρώτου. Με άλλα λόγια η γερμανική βιομηχανία αναδιαρθρώθηκε με επιτυχία: επωφελήθηκε τόσο από την «παγκοσμιοποίηση» γενικά όσο και από την ευρωπαϊκή διεύρυνση ειδικότερα.

Ενώ η Γαλλία είδε το ποσοστό εξαγωγών της (περιλαμβανομένων των ενδο-ευρωπαϊκών) στις παγκόσμιες εξαγωγές να μειώνεται δραστικά μέσα στη δεκαετία του 2000, η Γερμανία κατάφερε να διατηρήσει το δικό της ποσοστό παρά την εντυπωσιακή ανάπτυξη των εξαγωγών της Κίνας και άλλων αναδυόμενων οικονομιών. Το ποσοστό εξαγωγών της Γερμανίας στις παγκόσμιες εξαγωγές κυμάνθηκε μέσα στη δεκαετία του 2000 μεταξύ 9% και 10%, ενώ στην Γαλλία μειώθηκε από 5,26% σε 3,74% (βλέπε διάγραμμα 4.9).

Διάγραμμα 4.8:

Κερδοφορία στη Γαλλία και Γερμανία 1996-2011 (Δείκτης: 2000=100)

⁸² Στο ίδιο.

Πηγή: AMECO

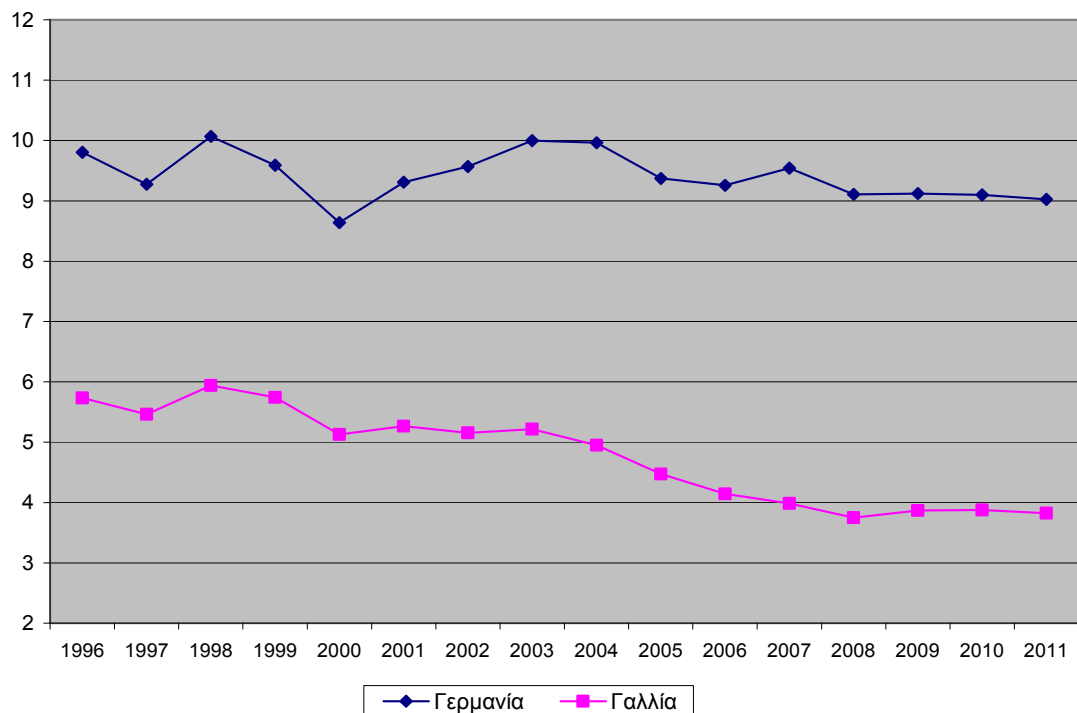
Ενώ στη Γαλλία το ισοζύγιο των τρεχουσών συναλλαγών παρουσίασε πτωτική τάση από τις αρχές της δεκαετίας του 2000 με αποτέλεσμα να εμφανιστούν αυξανόμενα ελλείμματα από το 2004, στη Γερμανία παρουσίασε σημαντική βελτίωση. Όπως φαίνεται στο διάγραμμα 4.10, από κοντά στο μηδέν το 2001 πλησίασε στη Γερμανία τα 195 δισεκατομμύρια ευρώ το 2007. Παρά τη μεγάλη συρρίκνωση του παγκόσμιου εμπορίου λόγω της κρίσης, το 2009 ξεπέρασε τα 94 δισεκατομμύρια ευρώ.

Η καθήλωση των μισθών στην Γερμανία είναι βέβαια μια σημαντική πτυχή των εξαγωγικών της προσανατολισμών, αλλά δεν είναι η μοναδική. Η απορρύθμιση της αγοράς εργασίας, μια συνεχής προσπάθεια βελτίωσης της παραγωγικότητας της εργασίας στη γερμανική βιομηχανία και αναβάθμισης των προϊόντων της, καθώς και η εξωτερίκευση πολλών τομέων της παραγωγικής διαδικασίας που είναι εντατικοί σε εργασία σε αναδυόμενες οικονομίες – κυρίως στα νέα κράτη μέλη της Ε.Ε. με φθινό εργατικό δυναμικό – έπαιξαν σημαντικό ρόλο στη βελτίωση των εξαγωγικών της δυνατοτήτων.

Είναι αλήθεια ότι τα τελευταία 15 χρόνια πολλές εκατοντάδες χιλιάδες βιομηχανικές θέσεις εργασίας μετανάστευσαν από τη Γερμανία στην Ανατολική Ευρώπη, αλλά υπάρχουν σοβαρές ενδείξεις ότι από τα μέσα της δεκαετίας του 2000 η βιομηχανική απασχόληση άρχισε να ανακάμπτει και στη Γερμανία, η οποία όχι μόνο «χώνεψε» την ενοποίησή της, αλλά έχει καταφέρει να ενσωματώσει με επιτυχία στη βιομηχανική της στρατηγική τα συγκριτικά πλεονεκτήματα της Ανατολικής Ευρώπης.

Διάγραμμα 4.9:

Ποσοστό εξαγωγών της Γερμανίας και της Γαλλίας στις παγκόσμιες εξαγωγές 1996-2011 (περιλαμβανομένων των ενδο-ευρωπαϊκών)

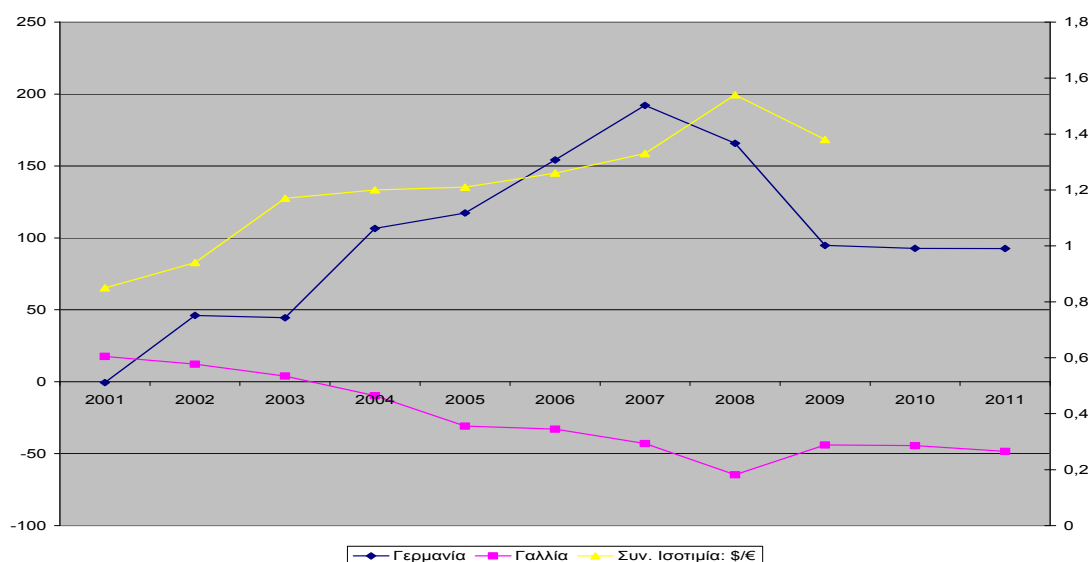

Πηγή: AMECO

Διάγραμμα 4.10:

Τρέχουσες Συναλλαγές της Γαλλίας και Γερμανίας 2001-2011

σε δισεκατομμύρια ευρώ και συναλλαγματική ισοτιμία του ευρώ ως προς το δολάριο (\$/€), 2001-2009 (ισοτιμία της 15^{ης} Ιουνίου του εκάστοτε έτους).

Τρέχουσες συναλλαγές της Γερμανίας και της Γαλλίας: Αριστερή Κλίμακα

Συναλλαγματική Ισοτιμία \$/€ : Δεξιά Κλίμακα (στις 15/6/2006 π.χ. 1 ευρώ = 1,26 δολάρια)

Πηγή: AMECO για τις τρέχουσες συναλλαγές και ΕΚΤ για τη συναλλαγματική ισοτιμία.

Η Γερμανία παρουσιάζει ελλείμματα στις τρέχουσες συναλλαγές της απέναντι στις αναδυόμενες οικονομίες, αλλά αυτά τα ελλείμματα δεν την απασχολούν στο βαθμό που υπερκαλύπτονται από τα πλεονάσματα της με τον υπόλοιπο κόσμο περιλαμβανομένης και της ζώνης ευρώ. Υπ' αυτή την έννοια παίζει ένα ανασταλτικό ρόλο για την οικονομική μεγέθυνση

στην υπόλοιπη ζώνη ευρώ, προκειμένου να διατηρήσει τους δικούς της ρυθμούς μεγέθυνσης σε ανεχτό επίπεδο σε ένα παγκόσμιο πλαίσιο οξυμμένου ανταγωνισμού. Παίζει δηλαδή το χαρτί της «ανταγωνιστικής λιτότητας» με σχετική επιτυχία για την ίδια εις βάρος άλλων ευρωπαϊκών χωρών όπως η Γαλλία, όπου οι εσωτερικοί συσχετισμοί δυνάμεων δεν επέτρεψαν τη μισθολογική λιτότητα ή την απορρύθμιση της αγοράς εργασίας προς όφελος του κεφαλαίου στον ίδιο βαθμό. Το 2007, οι εξαγωγές της Γαλλίας στη Γερμανία αυξήθηκαν κατά 2,4%, αλλά οι εισαγωγές της από τη Γερμανία αυξήθηκαν κατά 8,2% με αποτέλεσμα το έλλειμμα της απέναντι στη Γερμανία να διογκωθεί από 13,5 δισεκατομμύρια ευρώ το 2006 σε 17,5 το 2007.

Η Γερμανία κατάφερε να ειδικευθεί σε βιομηχανικά προϊόντα που δεν είναι ανταγωνιστικά μόνο ως προς την τιμή (ποιότητα, νέα προϊόντα, προϊόντα υψηλής τεχνολογίας) και τα οποία υφίστανται λιγότερο τον ανταγωνισμό από τις αναδυόμενες οικονομίες. Τέτοιου είδους προϊόντα δεν παρουσιάζουν μεγάλη ευαισθησία ως προς την τιμή πώλησης τους. Στη Γαλλία ανάλογα προϊόντα περιορίζονται σε μερικούς μόνο τομείς: αεροναυπηγική, σιδηροδρομικές μεταφορές, φαρμακευτική βιομηχανία, πυρηνική ενέργεια... Ως εκ τούτου, η ανατίμηση του ευρώ της δεκαετίας του 2000, που από 0,85 δολάρια το 2001 (15 Ιουνίου) ανά ευρώ έφθασε στα 1,54 δολάρια το 2008 (15 Ιουνίου), δεν επηρέασε δυσμενώς το γερμανικό ισοζύγιο τρεχουσών συναλλαγών, επηρέασε όμως αρνητικά το γαλλικό ισοζύγιο.

Όπως φαίνεται στο διάγραμμα 4.10, ενώ το ευρώ έναντι του δολαρίου χρόνο με το χρόνο ανατιμάται, το ισοζύγιο τρεχουσών συναλλαγών της Γερμανίας βελτιώνεται. Πέραν από τη μικρή ευαισθησία των γερμανικών εξαγωγικών προϊόντων ως προς την τιμή που αναφέραμε ήδη, αυτό οφείλεται και στις φθηνότερες εισαγωγές της Γερμανίας τμημάτων του τελικού βιομηχανικού της προϊόντος από τις αναδυόμενες οικονομίες. Αντίθετα, η ανατίμηση του ευρώ μειώνει τη διεθνή ανταγωνιστικότητα της Γαλλίας, με αποτέλεσμα η συναλλαγματική ισοτιμία του ευρώ και το ισοζύγιο τρεχουσών συναλλαγών της να εξελίσσονται προς αντίθετη κατεύθυνση.

Με άλλους όρους, η διαφορετική ένταξη της Γαλλίας και της Γερμανίας στον παγκόσμιο ανταγωνισμό διαμορφώνουν αντίθετα συμφέροντα ως προς την νομισματική πολιτική της ΕΚΤ. Η μεν Γαλλία έχει κάθε συμφέρον να επιδιώξει νομισματική πολιτική με στόχο το «ανταγωνιστικό ευρώ» με λιγότερη έγνοια για τον πληθωρισμό, η δε Γερμανία, ποιο συγκεκριμένα το γερμανικό κεφάλαιο, έχει συμφέρον να επιδιώξει ισχυρό ευρώ και «νομισματική σταθερότητα». Η «φοβική στάση» της Γερμανίας απέναντι στον πληθωρισμό δεν είναι απλώς (ή δεν είναι πλέον) ένα κατάλοιπο της ναζιστικής περιόδου, αλλά μια στάση που συνάδει με τον τρόπο ένταξής της στην παγκοσμιοποιημένη οικονομία.

Συνεπώς, η ΟΝΕ δεν είναι απλώς μια ελλιπής οικονομική και νομισματική ένωση, αλλά μια νομισματική ένωση στον πυρήνα της οποίας παρουσιάζεται κατά τα πρόσφατα χρόνια μια σοβαρή απόκλιση οικονομικών συμφερόντων. Η οικονομική κρίση θέτοντας τέρμα στην περίοδο της τεχνητής μεγέθυνσης (εύκολος δανεισμός των νοικοκυριών, έντονη οικοδομική δραστηριότητα, άνοδος της τιμής των ακινήτων...) θα επιταχύνει μεσοπρόθεσμα αυτή την απόκλιση επηρεάζοντας σε μεγαλύτερο βαθμό τις χώρες που συμμορφώθηκαν λιγότερο στις επιταγές της παγκοσμιοποίησης, θα επηρεάσει μεσοπρόθεσμα περισσότερο τη Γαλλία παρά την Γερμανία και θα διαβρώσει έτσι ακόμη περισσότερο τα θεμέλια πάνω στα οποία στηρίχθηκε το ευρώ.

Προς αποφυγή ενδεχόμενης παρερμηνείας της πιο πάνω ανάλυσης, αξίζει να σημειωθεί ότι το άμεσα οικονομικό και το μακροπρόθεσμο πολιτικό κόστος της χώρας που θα αποφασίσει να αναβιώσει το εθνικό της νόμισμα εγκαταλείποντας την ευρωζώνη θα είναι τεράστιο. Ως εκ

τούτου, δεν προβλέπουμε τέτοια εξέλιξη ούτε βραχυπρόθεσμα ούτε μεσοπρόθεσμα. Ωστόσο, η υποχρεωτικά ακατάλληλη νομισματική πολιτική για τους «καλούς» ή τους «κακούς μαθητές» της παγκοσμιοποίησης (όταν η νομισματική πολιτική είναι κατάλληλη για τους μεν, είναι ακατάλληλη για τους δε), ή η σχετικά ακατάλληλη για όλους θα αυξήσει το κοινωνικό κόστος της κρίσης. Με άλλα λόγια, *όσο επικρατεί η αρχή της «ανταγωνιστικής λιτότητας» οι φυγόκεντρες τάσεις του ευρώ εξευμενίζονται μόνο με σύγχρονες «ανθρωποθυσίες»: λιτότητα, ανεργία, ένδεια και κοινωνική ματαίωση.*

4.2.3 Οικονομική κρίση και Ε.Ε. δύο ταχυτήτων

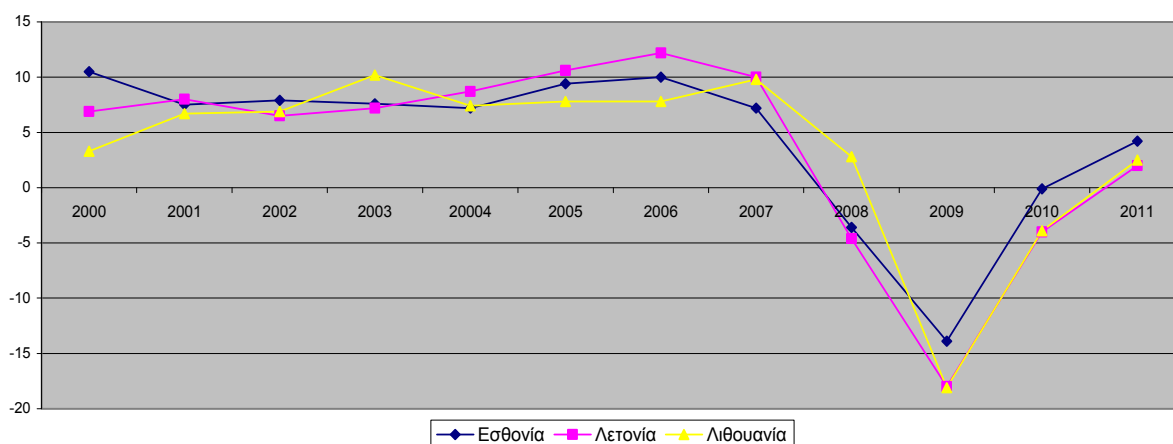
Τα νέα κράτη μέλη της Ε.Ε. της Ανατολικής και Κεντρικής Ευρώπης (ΑΚΕ) γνώρισαν κατά την τρέχουσα δεκαετία μέχρι και την κρίση πολύ ψηλούς ρυθμούς μεγέθυνσης που επέτρεψαν μια σχετική σύγκλιση των βιοτικών επιπέδων της παλιάς και της νέας Ε.Ε. Αυτή η οικονομική μεγέθυνση δεν βασίστηκε σε θεσμική οικονομική βοήθεια της Ε.Ε., ανάλογη με αυτή από την οποία επωφελήθηκε η Νότια Ευρώπη, αλλά στο φορολογικό ντάμπινγκ και στη μαζική εισροή ιδιωτικών κεφαλαίων.

Οι χαμηλοί μισθοί και η χαμηλή φορολόγηση του κέρδους αποτέλεσαν ένα ισχυρό κίνητρο για τα κράτη μέλη της πρώτης ταχύτητας για να επενδύσουν στα νέα κράτη μέλη της δεύτερης ταχύτητας. Η αρχή της «ανταγωνιστικής λιτότητας» στο πλαίσιο μιας ενιαίας αγοράς 27 κρατών μελών με πολύ διαφορετικά επίπεδα κατά κεφαλή εισοδήματος και παραγωγικότητας οδήγησε αφενός σε μια αυξημένη πίεση για καθήλωση των μισθών και αποδόμηση του κοινωνικού κεκτημένου στα πιο ανεπτυγμένα κράτη μέλη και σε μια μεγάλη εξάρτιση των νέων κρατών μελών της ΑΚΕ από τις ιδιωτικές επενδύσεις των πρώτων.

Η οικονομική κρίση προκάλεσε μιαν απότομη έξοδο κεφαλαίων από πολλά κράτη μέλη της ΑΚΕ, τα οποία έπρεπε να αναζητήσουν πλέον την ασφάλεια του ισχυρού νομίσματος, δηλαδή του ευρώ. Το αποτέλεσμα ήταν, σε μερικές τουλάχιστον περιπτώσεις, μια κυριολεχτική κατάρρευση της παραγωγικής δραστηριότητας. Στις βαλτικές χώρες (Εσθονία, Λετονία, Λιθουανία), η συρρίκνωση του ΑΕΠ το 2009 κυμάνθηκε από 13,7% στην Εσθονία μέχρι 18,1% στη Λιθουανία (διάγραμμα 4.11).

Διάγραμμα 4.11:

Μεγέθυνση του ΑΕΠ (%) στις βαλτικές χώρες 2000-2011

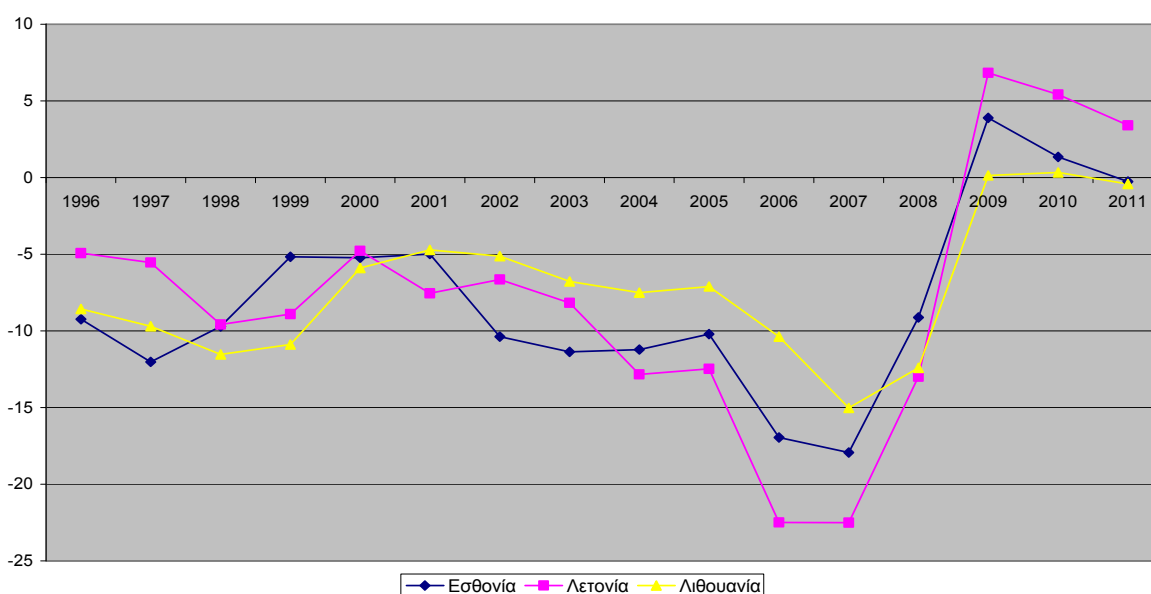
Πηγή: Eurostat

Η εξάρτηση των βαλτικών χωρών από τις ιδιωτικές επενδύσεις ξένων κεφαλαίων φαίνεται και από τα ελλείμματα των τρεχουσών συναλλαγών τους (διάγραμμα 4.12), που χρηματοδοτήθηκαν από το εξωτερικό και κυρίως από ιδιωτικά κεφάλαια άλλων ευρωπαϊκών χωρών.

Μετά την κατάρρευση της Lehman Brothers, η ροή ξένων κεφαλαίων στην ΑΚΕ σταμάτησε απότομα. Από κοντά στα 400 δισεκατομμύρια δολάρια το 2007, το 2009 η καθαρή ροή ξένων κεφαλαίων στην ΑΚΕ ήταν κοντά στο μηδέν. Ενώ το 2009 η ροή άμεσων εξωτερικών επενδύσεων συνεχίζουν να είναι θετικές και η ροή μη ιδιωτικών κεφαλαίων αυξάνεται σε σχέση με ο προηγούμενο έτος, η απόσυρση κυρίως τραπεζικών και άλλων ιδιωτικών κεφαλαίων είχαν σαν αποτέλεσμα να μηδενίσουν τη συνολική καθαρή ροή κεφαλαίων.⁸³

Διάγραμμα 4.12:

Τρέχουσες συναλλαγές των βαλτικών χωρών (% του ΑΕΠ)

Πηγή: AMECO

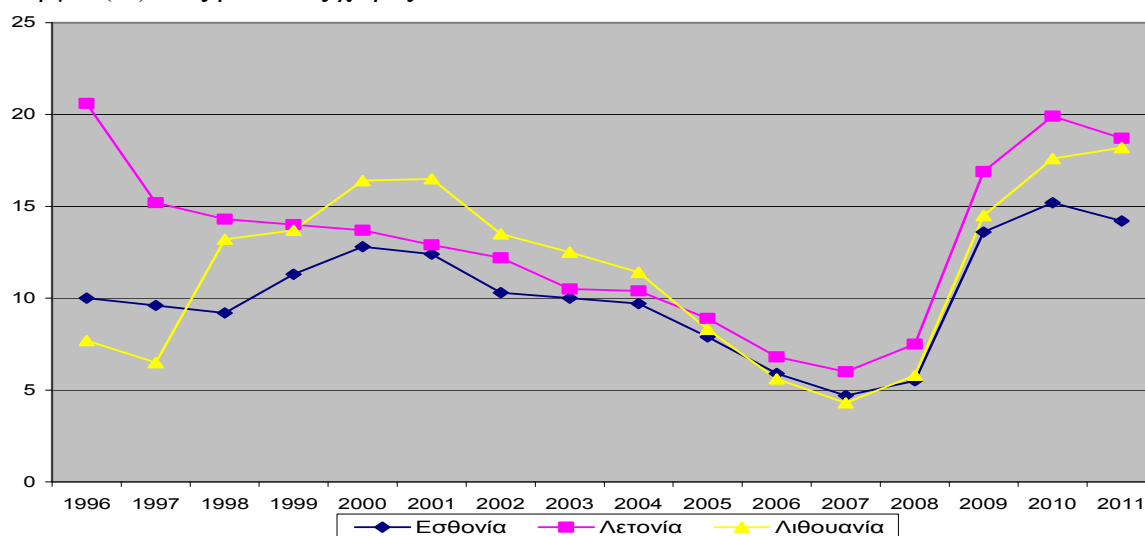
Το ισοζύγιο τρεχουσών συναλλαγών προσαρμόστηκε στα νέα δεδομένα χρηματοδότησης: Τα σοβαρά ελλείμματα της περιόδου πριν την κρίση εξαφανίστηκαν και στην περίπτωση της Εσθονίας και της Λετονίας μετατράπηκαν σε πλεονάσματα το 2009. Το τίμημα βέβαια αυτής της νέας ισορροπίας ήταν η κατάρρευση της παραγωγικής δραστηριότητας που επέφερε και η δραστική μείωση των εισαγωγών και του βιοτικού επιπέδου, καθώς και η αύξηση του ποσοστού ανεργίας στον ενεργό πληθυσμό. Όπως φαίνεται και στο διάγραμμα 4.13, η ανεργία από 5,5% στην Εσθονία το 2008 έφθασε στο 13,6% το 2009. Από το 2008 στο 2009, αυξήθηκε στην Λετονία και την Λιθουανία από 7,5% και 5,8% σε 16,9% και 14,5% αντίστοιχα. Σύμφωνα με τις προβλέψεις της Ευρωπαϊκής Επιτροπής το 2010, θα συνεχίσει να αυξάνεται και στις τρεις βαλτικές χώρες. Στην Λιθουανία προβλέπεται να αυξηθεί και το 2011 για να φθάσει στο 18,2%.

Ποιες είναι οι οικονομικές προοπτικές των βαλτικών χωρών για τη δεκαετία του 2010; Όπως φαίνεται και στο διάγραμμα 4.11, ήδη το 2011 προβλέπεται να επιστρέψουν σε θετικούς

⁸³ Βλέπε Juan Carlos Rodado, Lysú Páez-Cortez, « Europe Centrale et Oriental », Octobre 2009, Natixis, <http://gesd.free.fr/flaspec9.pdf>.

ρυθμούς μεγέθυνσης. Υπάρχουν, όμως σοβαροί λόγοι που μας κάνουν να πιστεύουμε ότι δεν πρόκειται να βρουν τον οικονομικό δυναμισμό που είχαν τη δεκαετία του 2000 πριν την κρίση. Καταρχήν θα πρέπει, εν όψει και της υιοθέτησης του ευρώ που επιθυμούν, να μειώσουν τα δημοσιονομικά τους ελλείμματα που το 2009 αυξήθηκαν πολύ πέραν των επιτρεπτών ορίων, εκτός στην Εσθονία: Στην Λιθουανία το δημοσιονομικό έλλειμμα έφθασε στο 9,8% του ΑΕΠ το 2008 και προβλέπεται να είναι της τάξης του 9,2% και 9,8% το 2010 και το 2011 αντίστοιχα, ενώ στη Λετονία έφθασε στο 9% το 2009 και προβλέπεται να είναι πέραν του 12% το 2010 και 2011. Έπειτα, η περίοδος του εύκολου δανεισμού από τοπικές και ξένες τράπεζες που τόνωνε την κατανάλωση και την παραγωγική δραστηριότητα παρήλθε ανεπιστρεπτή. Άλλωστε, οι απώλειες των τραπεζών άλλων ευρωπαϊκών χωρών, όπως της Αυστρίας, Γερμανίας, Σουηδίας, Ιταλίας και Γαλλίας που εκτέθηκαν στις βαλτικές και άλλες χώρες της ΑΚΕ, θα είναι σημαντικές.

Διάγραμμα 4.13:
Ανεργία (%) στις βαλτικές χώρες

Πηγή: AMECO

Περιοριστήκαμε σε μία σύντομη παρουσίαση των πιο φανερών συνεπειών της κρίσης στις βαλτικές χώρες, διότι σ' αυτές τις χώρες οι συνέπειες είναι οι πιο σοβαρές. Ωστόσο, δεν είναι οι μόνες χώρες της ΑΚΕ που υποφέρουν από την κρίση. Το 2009, αν εξαιρέσουμε την Πολωνία με θετικό ρυθμό μεγέθυνσης, όλα τα άλλα κράτη της ΑΚΕ που συμμετέχουν στην Ε.Ε. παρουσιάζουν πολύ αρνητικούς ρυθμούς μεγέθυνσης: -6,5% στην Βουλγαρία, -6,8% στην Ουγγαρία, -8% στη Ρουμανία, -5,8% στη Σλοβακία, -7,4% στη Σλοβενία και -4,8% στη Τσεχία. Παντού παρατηρείται αύξηση της ανεργίας και πουθενά οι προοπτικές ανάπτυξης για τη δεκαετία του 2010 δεν είναι ευοίωνες.

Πέραν από τις καθαρά οικονομικές της συνέπειες, η κρίση αποκάλυψε την απουσία ευρωπαϊκών μηχανισμών αντιμετώπισης κρίσεων και ασύμμετρων σοκ. Κάποια κράτη μέλη της «δεύτερης ταχύτητας» της Ε.Ε. υποχρεώθηκαν να καταφύγουν στο ΔΝΤ για βοήθεια μέσα στο 2008 και το 2009: Το ΔΝΤ ενέκρινε βοήθεια μέχρι 15,7 στην Ουγγαρία (05/11/2008), μέχρι 2,4 στη Λετονία (23/12/2008) και μέχρι 17,1 στη Ρουμανία δισεκατομμυρίων δολαρίων (04/05/2009) για να ανταπεξέλθουν στα τρέχοντα προβλήματα του ισοζυγίου πληρωμών τους, ποσά που αντιστοιχούν στο 13,2%, 8,8% και 10,9% του ΑΕΠ των προαναφερθεισών χωρών

αντίστοιχα⁸⁴. Βέβαια, η προοδευτική είσπραξη αυτών των ποσών προϋποθέτει ικανοποίηση των όρων του ΔΝΤ που σχετίζονται με την συναλλαγματική πολιτική, τη φορολογική και δημοσιονομική πολιτική, κυβερνητικές «μεταρρυθμίσεις» και τη λειτουργία του τραπεζικού συστήματος. Δηλαδή, κράτη μέλη της Ε.Ε. τίθενται πλέον υπό την επιτήρηση του ΔΝΤ κατά τον ίδιο περίπου τρόπο όπως κάποια αναπτυσσόμενα κράτη της Λατινικής Αμερικής, της Ασίας ή της Αφρικής.

Αυτή η κατάσταση, η οποία προκύπτει από την εγκατάλειψη της αρχής της εναρμόνισης και της κοινοτικής αλληλεγγύης, καταδεικνύει ότι η «Ευρώπη κατ' επιλογή» (*à la carte*) δεν είναι επιλογή συγκρότησης της Ε.Ε., αλλά επιλογή καθήλωσής της σε μια ενιαία αγορά. Η ιδέα ότι κάποια ευρωπαϊκά κράτη μπορούν να επιλέξουν μια γρηγορότερη ευρωπαϊκή ενσωμάτωση σχηματίζοντας έτσι ένα πρωτοπόρο ευρωπαϊκό πυρήνα είναι προβληματική σε όλες τις εκδοχές, ακόμη και τις πιο προοδευτικές. Αν υποθέσουμε ότι αυτά τα κράτη εναρμονισθούν φορολογικά και κοινωνικά για να περιορίσουν ένα αθέμιτο ανταγωνισμό που αποδομεί το κοινωνικό κράτος, θα έχουν να αντιμετωπίσουν τον (αθέμιτο) ανταγωνισμό των υπόλοιπων ευρωπαϊκών κρατών στο πλαίσιο της ενιαίας αγοράς κεφαλαίων και εμπορευμάτων που θα καθιστά τις οικονομικές τους πολιτικές λιγότερο αποτελεσματικές.

Η σημερινή κατάσταση, όμως, είναι πολύ χειρότερη: Η Ευρώπη «μεταβλητής γεωγραφίας» –με κράτη χαμηλής παραγωγικότητας και χαμηλού βιοτικού επιπέδου και κοινωνικού κεκτημένου σε σχέση με τον πιο ανεπτυγμένο πυρήνα, κράτη εντός και εκτός ευρώ, κράτη που εντάσσονται με διαφορετικό τρόπο στην παγκοσμιοποίηση και δέχονται ή υφίστανται σε διαφορετικό βαθμό την αμερικανική ηγεμονία – δημιουργεί μια χαώδη αταξία πραγμάτων που κανείς δεν γνωρίζει που εν τέλει θα καταλήξει. Ήδη, οι αποκλίσεις επιπέδων ανάπτυξης και διεθνών ειδικεύσεων σε ένα πλαίσιο ελλειμματικής κοινοτικής αλληλεγγύης δημιουργούν σοβαρές εντάσεις στο εσωτερικό της ζώνης ευρώ: Ενώ η νότια Ευρώπη δυσκολεύεται όλο και περισσότερο να αντέξει το βάρος του ευρώ, στον ίδιο τον γαλλογερμανικό άξονα διαμορφώνονται αποκλίνοντα εθνικά συμφέροντα. Η Γερμανία, εκμεταλλευόμενη στο έπακρο τις ανισότητες των επιπέδων ανάπτυξης για να καθηλώσει πρώτα απ' όλα τους μισθούς στο εσωτερικό της και να αποδομήσει ταχύτερα το κοινωνικό της κράτος, υπονομεύει τα θεμέλια του γαλλογερμανικού άξονα. Με άλλους όρους, η ανισότητα επιπέδων ανάπτυξης ανάμεσα στα κράτη μέλη της Ε.Ε., κυρίως αυτή ανάμεσα στα πιο ανεπτυγμένα κράτη της ζώνης ευρώ και τα κράτη μέλη της κεντρικής και ανατολικής Ευρώπης, υπονομεύει τη ζώνη ευρώ και τον γαλλογερμανικό άξονα.

Αυτή η κριτική της Ε.Ε. δεν αποτελεί υποστήριξη της θέσης υπέρ της ενίσχυσης της εθνικής κυριαρχίας των κρατών μελών. Η εποχή των εθνικών οικονομιών και κατ' επέκταση των εθνικών πολιτικών στην Ευρώπη έχει παρέλθει ανεπιστρεπτή. Οι ευρωπαϊκές οικονομίες είναι πλέον υπερβολικά ενσωματωμένες για να μπορούν τα εθνικά κράτη να ασκούν αυτόνομες οικονομικές πολιτικές, ιδιαίτερα όταν πρόκειται για πολιτικές που στοχεύουν στην υπεράσπιση και διεύρυνση του δημοκρατικού και κοινωνικού κεκτημένου.

Είναι γι' αυτόν ακριβώς το λόγο που εισηγούμαστε μια ριζοσπαστική, ευρωπαϊκή αμφισβήτηση της αταξίας πραγμάτων που προκύπτει από τη συστημική μυωπία των τεχνοκρατικών και πλουτοκρατικών ελίτ που διαχειρίζονται σήμερα την Ε.Ε. Ο ορθολογισμός των τελευταίων δεν είναι συνώνυμος του Ορθού Λόγου. Ενσαρκώνουν την εργαλειακή Διάνοια των απρόσωπων μηχανισμών κεφαλαιοκρατικής συσσώρευσης αξίας που κινείται μέσα σε προκαθορισμένα όρια που, αν και κοινωνικά και ευμετάβλητα, εκλαμβάνονται ως

⁸⁴ Βλέπε Juan Carlos Rodado, Lysú Páez-Cortez, « Europe Centrale et Oriental », ό.π.

φυσικά και αμετάβλητα. Ο νόμος του άμεσου καπιταλιστικού κέρδους, που αντανακλά κοινωνικές σχέσεις συγκεκριμένης περιόδου και επίκαιρους συσχετισμούς δυνάμεων, παρουσιάζεται ωςάν να ήταν της ίδιας τάξης με τους διαχρονικούς νόμους της φυσικής αιτιοκρατίας. Ωστόσο, αυτή ακριβώς η Διάνοια απονομιμοποιεί και υπονομεύει το ευρωπαϊκό εγχείρημα.

«Εδώ και πολύ καιρό – σημειώνει πολύ σωστά ο Jürgen Habermas – δεν αρκεί η δυνατότητα ρύθμισης του έθνους κράτους για να εξουδετερώσει τις αμφιλεγόμενες επιπτώσεις της οικονομικής παγκοσμιοποίησης. Ό,τι υμνούμε σήμερα ως “ευρωπαϊκό κοινωνικό μοντέλο” δεν μπορούμε να το υπερασπιστούμε παρά μόνο εάν, στο ίδιο το ευρωπαϊκό πλαίσιο, η πολιτική μπορεί να αρθεί στο ύψος των αγορών. Μόνο στο ευρωπαϊκό επίπεδο είναι δυνατό να ανακτήσουμε ολόκληρη ή μέρος της ικανότητας πολιτικής ρύθμισης, η οποία χάθηκε στο επίπεδο του έθνους-κράτους».⁸⁵ Ωστόσο, η Συνταγματική Συνθήκη (όπως και η Συνθήκη της Λισαβόνας) δεν συμβάλλει στην όντως αναγκαία ανάκτηση της «ικανότητας πολιτικής ρύθμισης» στο ευρωπαϊκό επίπεδο, την οποία παραδόξως υποστήριξε ο Habermas.⁸⁶

Για να ανακτήσουμε στο ευρωπαϊκό επίπεδο «ολόκληρη ή μέρος της ικανότητας πολιτικής ρύθμισης, η οποία χάθηκε στο επίπεδο του έθνους-κράτους»⁸⁷ χρειάζεται ρήξη με την αρχή της ανταγωνιστικής λιτότητας και τους «εκσυγχρονισμούς» της και υιοθέτηση εναρμονιστικών πολιτικών βασισμένων⁸⁸ στην αρχή της αλληλεγγύης, με στόχο την υπεράσπιση και την διεύρυνση του κοινωνικού και του δημοκρατικού κεκτημένου σ’ όλη την Ε.Ε. Μια καλή αρχή θα ήταν η αλλαγή στάσης της Ε.Ε. απέναντι στην Ελλάδα που με τα σημερινά δεδομένα, έστω και αν δεν πτωχεύσει, θα βυθιστεί σε ατέρμονες πολιτικές λιτότητας και στην μακροχρόνια ύφεση. Είναι εντελώς απαράδεκτο τα κράτη και οι κεντρικές τράπεζες της Ευρώπης να προσφέρουν «ειδική μεταχείριση» στις ιδιωτικές τράπεζες, ιδίως σ’ αυτές που είναι πολύ μεγάλες για να εγκαταλειφθούν στην τύχη τους, ενώ από την άλλη πλευρά ο Jean-Claude Trichet της ΕΚΤ να απειλεί την Ελλάδα: «Καμία κυβέρνηση ή κράτος – ανέφερε – δεν μπορεί να περιμένει από εμάς οποιαδήποτε ειδική μεταχείριση».⁸⁹ Όπως σημειώνει πολύ σωστά ο Joseph Stiglitz, ο Trichet παρέλειψε να αναφέρει ότι εδώ και καιρό υπάρχουν δύο μέτρα και δύο σταθμά στην Ε.Ε., δηλαδή «δύο συνθήκες του Μάαστριχτ, μια για τις μεγάλες και ισχυρές χώρες και μια για τις μικρές και τις λιγότερο ισχυρές. Όταν η Γαλλία παραβίασε την εντολή ότι το δημοσιονομικό έλλειμμα δεν πρέπει να ξεπερνά το 3% του ΑΕΠ, υπήρξαν μεγάλα λόγια, αλλά πολύ λίγα άλλα πράγματα.»⁹⁰ Βέβαια, η στάση της Ε.Ε. που παραπέμπει την Ελλάδα στο ΔΝΤ, παρά την αντίθετη γνώμη του Trichet, ξεπερνά κατά πολύ την αυστηρότητα του τελευταίου.

⁸⁵ Jürgen Habermas, *Sur l’Europe*, Bayard, Paris, 2006, σσ. 50-51.

⁸⁶ Αναπτύξαμε εκτενώς αυτό το σημείο κριτικής στον Habermas στο τρίτο κεφάλαιο (Σταύρος Τομπάζος, «Ευρωπαϊκή Ένωση και Δημοκρατία») του βιβλίου: Σταύρος Τομπάζος (επ.), *Ευρώπη ποια Ευρώπη; ό. π.*

⁸⁷ Σχετικά με την ανάλυση της Ευρώπης του Jürgen Habermas βλέπε κυρίως τα βιβλία του *Après l’Etat -nation. Une nouvelle constellation politique*, Fayard, Paris, 1998. *Die postnationale Konstellation. Politische Essays*, Suhrkamp Verlag, Frankfurt am Main, 1998. *Zeit der Übergänge. Kleine politische Schriften IX*, Suhrkamp Verlag, Frankfurt am Main, 2001. *Sur l’Europe*, Bayard, Paris, 2006.

⁸⁸ Αναπτύξαμε αυτές τις πολιτικές στο Σταύρος Τομπάζος (επ.), *Ευρώπη ποια Ευρώπη; ό. π.*, κυρίως στο κεφάλαιο 1 (Michel Husson, «Ο Ευρω-φιλελεύθερος Μοχλός») και το κεφάλαιο 6 (Yves Salesses, «Μια άλλη Ευρώπη»).

⁸⁹ Αναφέρεται από τον Joseph Stiglitz στο “A principled Europe would not leave Greece to bleed”, *Guardian*, 25/01/2010 (<http://www.guardian.co.uk/commentisfree/2010/jan/25/principled-europe-not-let-greece-bleed>).

⁹⁰ Στο ίδιο.

Επίλογος

«Αν είναι αδύνατο να προβλέψει κανείς τις μορφές που θα εφεύρει ο αιώνας που έρχεται, πώς θα είναι τα μελλοντικά οδοφράγματα και οι εξεγέρσεις του, ποιους συνδυασμούς ειρηνικών και βίαιων αντιστάσεων μας επιφυλάσσει, είναι ωστόσο σημαντικό να βεβαιώσουμε, με μια βεβαιότητα σκληρή σαν ατσάλι, ότι ο φαύλος κύκλος του φετιχισμού και η διαβολική περιστροφή του εμπορεύματος είναι δυνατό να σπάσουν, ότι η επίγεια αιωνιότητα δεν υπάρχει περισσότερο απ' ό,τι η επουράνια, ότι υπάρχει συνεπώς αναγκαστικά μια λύση, μια διαφυγή, μια έξοδος, και ότι εν τέλει θα τη βρούμε. Τούτο το πέρασμα από τα Βορειοανατολικά σε χώρους δικαιοσύνης και ελευθερίας προϋποθέτει τουλάχιστον, σίγουρα, χωρίς καμία αμφιβολία, μια ριζοσπαστική μεταμόρφωση των μορφών ιδιοκτησίας και εξουσίας ανάμεσα στους ανθρώπους, τα φύλα και τις γενεές. Δεν ξέρουμε βέβαια πώς θα επιτευχθεί αυτό το πέρασμα, ούτε κι αν θα επιτευχθεί ποτέ, όμως ξέρουμε από αξιόπιστη πηγή ότι είναι δυνατό: διότι το θέμα είναι ανθρώπινο, δεν εξαρτάται από καμία υπερβατικότητα, διότι η οικονομία, το χρήμα, η ιστορία, η επιστήμη, το κράτος και άλλα είδωλα είναι δικές μας δημιουργίες και όχι κηδεμόνες-θεοί μας.

Πρέπει λοιπόν να προσανατολιστούμε και να κινηθούμε προς τον ορίζοντα.

Αυτός ο στρατηγικός, ρυθμιστικός ορίζοντας του “στοχευμένου στόχου” είναι ταυτόχρονα, επιπλέον ή αδιαχώριστα, ένας ηθικός ορίζοντας, ο μόνος νοητός, χωρίς τον οποίο η θέληση παραιτείται, το πνεύμα αντίστασης συνθηκολογεί, η πίστη αποτυγχάνει, η παράδοση χάνεται και η αίσθηση ευθύνης και συνέπειας απέναντι σε άγνωστους χάνει τον λόγο ύπαρξής της.»

Daniel Bensaïd, *Το Μελαγχολικό Στοιχείο*, 1997.⁹¹

Μια σχετική ανάκαμψη της οικονομικής δραστηριότητας σε μερικές περιοχές του κόσμου κατά τους τελευταίους μήνες του 2009 προκάλεσε μια αδικαιολόγητη αισιοδοξία για τις προοπτικές της παγκόσμιας οικονομίας. Επιστρατεύτηκαν πολλά και διάφορα επιχειρήματα για να στηρίξουν αυτήν την αισιοδοξία πρόβλεψη. Ωστόσο, όλα αυτά τα επιχειρήματα

⁹¹ Daniel Bensaïd, *Le Pari mélancolique. Métamorphoses de la politique, politique des métamorphoses*, Fayard, Paris, 1997, σσ. 290-291.

βασίζονται σε μια ρητή ή υπόρρητη παραγνώριση της φύσης της τρέχουσας καπιταλιστικής κρίσης, την οποία υποβαθμίζουν σε μια καθαρά χρηματοπιστωτική κρίση. Σύμφωνα μ' αυτά τα επιχειρήματα, τα κράτη και οι κεντρικές τράπεζες πήραν το μάθημά τους από την κρίση του 1929-1933 και αντέδρασαν αυτή τη φορά σχετικά έγκαιρα. Με τις παρεμβατικές πολιτικές τους, απέτρεψαν τα χειρότερα. Το παγκόσμιο χρηματοπιστωτικό σύστημα σταθεροποιήθηκε ήδη σχετικά και με μια σωστή διαχείριση θα ξεπεράσει μόνιμα τα προβλήματά του. Αρκεί να βρεθούν οι αναγκαίες συναινέσεις και να παρθούν κάποια ρυθμιστικά μέτρα. Αρκεί να μην επαναληφθούν οι «υπερβολές» που οδήγησαν στην παρούσα κρίση.

Οι σύνοδοι κορυφής του G-20 του Απριλίου, Σεπτεμβρίου και Νοεμβρίου 2009, στις οποίες κυριάρχησε προφανώς μια περιοριστική ερμηνεία για τη φύση της παρούσας κρίσης, επικεντρώθηκαν στους μηχανισμούς εποπτείας και ελέγχου της χρηματικής οικονομίας και νομιμοποίησαν πολιτικά ιδέες που έτυχαν ή τυγχάνουν επεξεργασίας από ρυθμιστικές αρχές και κεντρικές τράπεζες, διεθνείς οργανισμούς (όπως το ΔΝΤ και ο ΟΟΣΑ) και ευρωπαϊκά θεσμικά όργανα για μια νέα, αυστηρότερη ρύθμισή της.⁹²

Οι χρηματικές κρίσεις προέρχονται από την υπερβολική κερδοσκοπική δραστηριότητα των επενδυτών που δανείζονται από τις τράπεζες και των ίδιων των τραπεζών. Όταν η φούσκα που δημιουργείται έτσι αρχίζει να ξεφουσκώνει και οι τράπεζες βλέπουν τα κέρδη τους να μετατρέπονται σε ζημιές (όπως από τις αρχές της παρούσας χρηματοπιστωτικής κρίσης) δεν έχουν πλέον τα αναγκαία αποθέματα κεφαλαίου για να εξισορροπήσουν τους λογαριασμούς τους. Για να αποφευχθεί στο μέλλον η υπερσυσσώρευση πλασματικού κεφαλαίου που οδηγεί στις χρηματικές φούσκες, οι κεντρικές τράπεζες πρέπει να υποχρεώσουν τις τράπεζες να αυξάνουν τα αποθέματά τους σε κεφάλαια κατά τις ανοδικές φάσεις των βραχέων οικονομικών κύκλων.

Μια άλλη ιδέα προς αποφυγή υπερσυσσώρευσης πλασματικού κεφαλαίου είναι η εξής: Οι κεντρικές τράπεζες ορίζουν ένα «κανονικό» επίπεδο παραχώρησης δανείων ανάλογα την ετήσια δυναμική οικονομική μεγέθυνση. Σε περίπτωση που το τραπεζικό σύστημα ξεπερνά αυτό το επίπεδο προετοιμάζοντας έτσι μια νέα φούσκα, οι κεντρικές τράπεζες οφείλουν να επέμβουν με σκοπό να υποχρεώσουν τις τράπεζες να αυξήσουν τα αποθέματά τους σε κεφάλαια για να είναι σε θέση να αντιμετωπίσουν μίαν ενδεχόμενη έκρηξη της φούσκας. Αυτή η αύξηση του αποθέματος περιορίζει το διαθέσιμο χρήμα προς δανειοδότηση και ταυτόχρονα μειώνει την αποδοτικότητα των δανείων.

Ωστόσο, ο κίνδυνος υπερσυσσώρευσης πλασματικού κεφαλαίου και έκρηξης της φούσκας παραμένει και το ερώτημα που τίθεται είναι πώς οι κρίσεις τραπεζικής ρευστότητας που προκύπτουν είναι δυνατό να αμβλυνθούν. Μετά την κατάρρευση της Lehman Brothers παρέλυσε ο ημερήσιος ενδοτραπεζικός δανεισμός, διότι οι τράπεζες δεν εμπιστεύονταν πλέον η μια την άλλη. Για να αποφευχθεί στο μέλλον ένα ανάλογο φαινόμενο, οι εποπτικές αρχές πρέπει να φροντίσουν ούτως ώστε ο μακροχρόνιος δανεισμός για επενδύσεις (σε ακίνητα, σε παραγωγικό κεφάλαιο κ.λπ.) να μην βασίζεται σε όλο και πιο βραχυπρόθεσμες καταθέσεις. Με άλλους όρους, τίθεται ένα ζήτημα μιας σχετικής, χρονικής σύγκλισης ανάμεσα στις βραχυπρόθεσμες καταθέσεις και τον μακροχρόνιο δανεισμό, την οποία πρέπει να επιβάλουν οι κεντρικές τράπεζες στις τράπεζες.

⁹² Βλέπε “Leaders Statement the Pittsburgh Summit, September 24-25 2009”, <http://www.pittsburghsummit.gov/mediacenter/129639.htm>

Όταν οι τράπεζες χρειάζονται χρήματα δανείζονται από άλλες ιδιωτικές τράπεζες ή την κεντρική τράπεζα. Οι τελευταίες δέχονται καταθέσεις τίτλων ως εγγύηση για τα χρήματα που δάνεισαν. Όπως έδειξε η εμπειρία μετά την κατάρρευση της Lehman Brothers, οι μόνοι τίτλοι που διατηρούν την αξία τους και μπορούν να χρησιμεύσουν ως εγγύηση για τον ημερήσιο ενδοτραπεζικό δανεισμό είναι οι κρατικοί τίτλοι. Αν και οι τελευταίοι είναι κατά κανόνα λιγότερο αποδοτικοί από άλλους τίτλους, είναι λιγότερο ευάλωτοι. Οι ρυθμιστικές αρχές θέλουν λοιπόν να υποχρεώσουν τις τράπεζες να διατηρούν ένα μεγαλύτερο ποσοστό κρατικών τίτλων στο σύνολο των τίτλων που κατέχουν, καθώς και μια μεγαλύτερη ποσότητα ρευστού.

Μια άλλη ιδέα για μείωση του κινδύνου κατάρρευσης του χρηματοπιστωτικού συστήματος που προωθεί η Τράπεζα Διεθνών Διακανονισμών είναι η μεταφορά μέρους του κόστους μελλοντικών κρίσεων από τους φορολογούμενους στις ίδιες τις τράπεζες. Λέχθηκε από πολλούς πολύ πριν την παρούσα κρίση,⁹³ ότι κάθε φορά που οι κερδοσκοπικοί κολοσσοί (τράπεζες, επενδυτικά ταμεία κ.λπ.) καταρρέουν, απειλώντας να συμπαρασύρουν στην καταστροφή το χρηματοπιστωτικό σύστημα, διασώζονται από τα κράτη που τους ρευστοποιούν με δημόσιο χρήμα. Κατ' αυτό τον τρόπο κερδοσκοπούν στην πλάτη του φορολογούμενου πολίτη που καλείται να πληρώσει το τίμημα κάθε φορά που οι κερδοσκοπικοί κολοσσοί χάνουν το στοίχημα στην οικονομία-καζίνο. Η Τράπεζα Διεθνών Διακανονισμών προτείνει λοιπόν την υιοθέτηση ενός «καθαρού» ποσοστού ιδίων κεφαλαίων ως προς τα τραπεζικά δάνεια της τάξης του 8%. Βέβαια και πριν την κρίση οι τράπεζες ήταν υποχρεωμένες να μην δανείζουν σε βαθμό που τα ίδια κεφάλαιά τους να μειώνονται κάτω από το 8% του συνόλου των δανείων. Ωστόσο, πέραν από την πρακτική του «εκτός ισολογισμού» που εξετάσαμε στο 1^ο κεφάλαιο, αυτό το ποσοστό δεν ήταν «καθαρό»: Τα δάνεια σε κράτη δεν υπολογίζονταν καθόλου, τα δάνεια σε τοπικές αρχές υπολογίζονταν στο 20% της αξίας τους κ.λπ. Στα ίδια κεφάλαια δεν υπολογίζονταν μόνο οι πόροι από τους μετόχους της τράπεζας, αλλά και αυτοί κάποιων «υβριδικών τίτλων», των οποίων οι κάτοχοι είχαν δικαιώματα στα τραπεζικά κέρδη. Σύμφωνα με κάποιες εκτιμήσεις, αν εφαρμοστεί η αρχή του «καθαρού» ποσοστού, το ποσοστό ιδίων κεφαλαίων της γαλλικής τράπεζας BNP Paribas στο σύνολο των δανείων της θα μειωνόταν από 8% σε 1,5%, πράγμα που θα την καθιστούσε λιγότερο θελκτική για τους επενδυτές. Τι επιτυγχάνεται λοιπόν αν αυξηθεί το ποσοστό ιδίων κεφαλαίων στα δάνεια; Σε περίπτωση ανάγκης ρευστοποίησης της τράπεζας σε συνθήκες κρίσεις, ένα μεγαλύτερο κόστος διαχείρισης του προβλήματος μεταφέρεται από τους φορολογούμενους στους μετόχους: Η τράπεζα χάνει τα ίδια κεφάλαιά της και οι επιπτώσεις στο τραπεζικό σύστημα αμβλύνονται με λιγότερο ή χωρίς δημόσιο χρήμα, ανάλογα με το μέγεθος του προβλήματος.

Με την πτώχευση της Lehman Brothers προέκυψε και ένα τεχνικό πρόβλημα: Η εκκαθάριση των λογαριασμών της δεν είναι ένα απλό θέμα και θα χρειαστούν πολλά χρόνια μέχρι να επιτευχθεί. Η δαιδαλώδης δομή της Lehman Brothers περιλαμβάνει κοντά στις 3.000 νομικές οντότητες. Γιατί όμως οι τράπεζες δημιουργούν τόσο σύνθετες δομές με εκατοντάδες παραρτήματα και παραρτήματα των παραρτημάτων; Σύμφωνα με τον λόρδο Adair Turner, πρόεδρο της βρετανικής ρυθμιστικής αρχής (FSA: Financial Services Authority), αυτή η δαιδαλώδης δομή εντάσσεται στο πλαίσιο μιας πολιτικής με «σκοπό τη μεγιστοποίηση των φορολογικών ελαφρύνσεων και της αξιοποίησης των ρυθμιστικών κανόνων».⁹⁴ Με πιο απλά και καθαρά λόγια, εντάσσεται στο πλαίσιο μιας στρατηγικής φοροδιαφυγής και παράκαμψης της ρυθμιστικής νομοθεσίας, που οι αρχές ανέχτηκαν όλα αυτά τα χρόνια. Ωστόσο, όταν μια

⁹³Βλέπε π.χ. Σταύρος Τομπάζος, *Παγκοσμιοποίηση και Ευρωπαϊκή Ένωση. Εισαγωγή στην κριτική της Παγκοσμιοποίησης και του Νεοφιλελευθερισμού*, Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα, 1999.

⁹⁴ Αναφέρεται από τον Cristian Chavagneux, « Le G20 va-t-il vraiment réguler la finance ; Banques : comment l'état de la régulation se resserre », *Alternatives économiques*, n° 285, novembre 2009, σ. 63.

μεγάλη τράπεζα πτωχεύσει είναι σημαντικό να ξεκαθαρίσουν οι λογαριασμοί της όσο το δυνατό νωρίτερα, διότι όσο διαιωνίζεται το πρόβλημα και επικρατούν συνθήκες αδιαφάνειας δεν είναι δυνατό να χαλιναγωγηθεί ο πανικός που δημιουργείται σε όσους επηρεάζονται (ή ανησυχούν ότι επηρεάζονται) με τον ένα ή τον άλλο τρόπο από την πτώχευσή της. Οι ρυθμιστικές αρχές θέλουν τώρα να αποφύγουν παρόμοιες καταστάσεις μ' αυτή που δημιούργησε η πτώχευση της Lehman Brothers υποχρεώνοντας τις τράπεζες να ξεκαθαρίσουν σε ένα ενιαίο έγγραφο τη νομική τους δομή, ούτως ώστε σε περίπτωση πτώχευσης να είναι ευκολότερη η λύση του κόμπου των συναλλαγών τους. Κάτι τέτοιο θα επέτρεπε στα κράτη να ξεχωρίσουν ευκολότερα, σε περίπτωση κινδύνου κατάρρευσης μιας τράπεζας, ποια παραρτήματά της είναι δυνατό να εγκαταλειφθούν στην τύχη τους και ποια όχι για να μην εξελιχθεί η κρίση μιας μεμονωμένης τράπεζας σε κρίση του χρηματοπιστωτικού συστήματος.

Οι κρατικές αρχές αντιλαμβάνονται τη σημασία αυστηρότερης θεσμοθέτησης και άλλων δραστηριοτήτων στο πλαίσιο της χρηματικής οικονομίας πέραν των τραπεζικών. Τα κερδοσκοπικά ταμεία, η εμπορία παράγωγων προϊόντων και οι φορολογικοί παράδεισοι, αποτελούν τα τρία βασικά κεφάλαια αυτής της προσπάθειας αυστηρότερης θεσμοθέτησης.⁹⁵

Παρά τη σημαντική μείωση (30%) των ποσών που διαχειριστήκαν τα κερδοσκοπικά ταμεία μέσα στο 2008, αυτό το ποσό ανερχόταν το ίδιο έτος στα 1.500 δισεκατομμύρια δολάρια. Αυτά τα ταμεία διαχειρίζονται τεράστια ποσά που δανείζονται από τις τράπεζες και ως εκ τούτου ενδεχόμενες πτωχεύσεις θα είχαν επιπτώσεις στο χρηματοπιστωτικό σύστημα και την πραγματική οικονομία. Παρά τη σαφή εκδήλωση της πρόθεσης της κυβέρνησης των ΗΠΑ να ελέγξει αυστηρότερα αυτά τα ταμεία, κανένα ριζικό μέτρο δεν υιοθετήθηκε προς την κατεύθυνση αυτή, ούτε και η συζήτηση του όλου θέματος αναπτύχθηκε με συγκεκριμένες εισηγήσεις. Στην Ε.Ε. συζητείται τουλάχιστον η αλλαγή του θεσμικού πλαισίου που διέπει τη λειτουργία τέτοιων ταμείων. Πιο συγκεκριμένα, μια σχετική οδηγία τυγχάνει επεξεργασίας από τα ευρωπαϊκά όργανα. Οι Βρετανοί διαχειριστές τέτοιων ταμείων, που αποτελούν το 80% των Ευρωπαϊκών διαχειριστών και ελέγχουν το 20% της παγκόσμιας σχετικής αγοράς, θεωρούν σκανδαλώδεις τις προθέσεις της Ε.Ε. που την κατηγορούν για «προστατευτισμό». Άλλοι ειδικοί όμως θεωρούν την οδηγία άκρως ανεπαρκή στην υφιστάμενη μορφή της, διότι ρυθμίζει κάποιους κανόνες για να ελέγξει τους διαχειριστές των ταμείων στις ευρωπαϊκές χώρες, αλλά επιτρέπει την εγγραφή των ταμείων ακόμη και στους φορολογικούς παραδείσους της Ε.Ε. Οι διαχειριστές των ταμείων μπορούν να εμπορεύονται τους χρηματικούς τους τίτλους σ' όλη την Ε.Ε., εφόσον τύχουν έγκρισης από μια εθνική αρχή κράτους μέλους. Προβλέπει επίσης, σε τρία χρόνια, να παραχωρηθούν τα ίδια δικαιώματα επί ευρωπαϊκού εδάφους σε διαχειριστές ταμείων με έδρα εκτός Ε.Ε., εφόσον οι ρυθμιστικοί κανόνες στη χώρα τους συνάδουν με τους ευρωπαϊκούς. Αν, όμως, οι διαχειριστές των ταμείων έχουν έδρα τις ΗΠΑ τι γίνεται; Θα μπορούν, κατά πάσα πιθανότητα, να εμπορεύονται στην Ε.Ε. προϊόντα επενδυτικών ταμείων εγγεγραμμένων π.χ. στις νήσους Καϊμάν, δηλαδή σε φορολογικούς παραδείσους με ελάχιστες ρυθμίσεις και ασφαλιστικές δικλίδες. Δεν χρειάζεται να μπούμε σε λεπτομέρειες σχετικά με την εν λόγω οδηγία, διότι κανείς δεν ξέρει πώς θα διαμορφωθεί το τελικό περιεχόμενό της όταν θα έχει ολοκληρωθεί η διαδικασία υιοθέτησής της. Δεν γνωρίζουμε ούτε καν πότε θα ολοκληρωθεί αυτή η διαδικασία: Τον Ιούνιο του 2010, το Ευρωπαϊκό Κοινοβούλιο οφείλει να παρουσιάσει τις δικές του απόψεις σχετικά με το περιεχόμενό της. Αν οι τελευταίες είναι πολύ διαφορετικές από αυτές του Συμβουλίου, θα ανοίξει μια περίοδος διαπραγματεύσεων.

⁹⁵ Βλέπε Christian Chavagneux, « Le G20 va-t-il vraiment réguler la finance ; Une régulation incomplète », *Alternatives économiques*, n° 285, novembre 2009.

Τα παράγωγα προϊόντα, αν και «εφευρέθηκαν» για να μειώσουν τους κινδύνους μη προβλέψιμων οικονομικών εξελίξεων, μετατράπηκαν σε μεγάλο βαθμό τα ίδια σε αντικείμενα κερδοσκοπίας, οξύνοντας έτσι τα προβλήματά που υποτίθεται ότι θα άμβλυναν. Υπάρχει ένας μεγάλος κατάλογος τέτοιων προϊόντων: Πολλά από αυτά αποτελούν ένα είδος «ασφαλιστικών» τίτλων κατά της απροσδόκητης μεταβολής των τιμών των πρώτων υλών, των συναλλαγματικών αξιών, των επιτοκίων, κατά της ανικανότητας εξόφλησης χρεών (CDS που συναντήσαμε στο 1^ο κεφάλαιο) κ.λπ. Τα παράγωγα προϊόντα τυγχάνουν κατά το πλείστον διαπραγματεύσεως εκτός χρηματιστηρίου. Στην ουσία δεν είναι παρά συμβόλαια μιας διμερούς συμφωνίας. Η τράπεζα X π.χ αγοράζει από το κερδοσκοπικό ταμείο Y ένα παράγωγο προϊόν κατά μιας ενδεχόμενης αύξησης πέραν του 5% ενός επιτοκίου που την ενδιαφέρει, για περίοδο 6 μηνών, για ένα ποσό 10.000.000 δολαρίων. Αν πράγματι το επιτόκιο αυξηθεί μέσα στους 6 μήνες, ας πούμε στο 5,5%, το ταμείο θα πληρώσει το 0,5% των 10.000.000 δολαρίων. Η αξία αναφοράς του σχετικού συμβολαίου είναι 10.000.000 δολάρια. Για να προσδιοριστεί το ύψος των συναλλαγών παράγωγων προϊόντων, συνήθως αναφέρονται οι αξίες αναφοράς. Κάποτε όμως αναφέρονται και οι «αξίες αγοράς» των παραγώγων, που κυμαίνονται ανάλογα με την εκτίμηση του κινδύνου (είναι γι' αυτό τον λόγο που το 2008, ενώ οι αξίες αναφοράς μειώθηκαν, οι αξίες αγοράς συνέχισαν την ανοδική τους πορεία). Επειδή ακριβώς τα παράγωγα προϊόντα τυγχάνουν κατά το πλείστον διαπραγματεύσεως εκτός χρηματιστηρίου, οι αγορές παραγώγων χαρακτηρίζονται από μεγάλη αδιαφάνεια. Πόση είναι η αξία αναφοράς τέτοιων παράγωγων προϊόντων; Πόση η αξία αγοράς τους; Είναι πράγματι ικανοί οι κερδοσκόποι που τα πουλούν να αντεπεξέλθουν σε περίπτωση που χρειαστεί να πληρώσουν και σε ποιο βαθμό; Ποιες εγγυήσεις έχουν και τι αντίκρισμα παρουσιάζουν; Υπάρχουν βέβαια κάποιες εκτιμήσεις: Τέλει 2008, η αξία αναφοράς των συναλλαγών παράγωγων εκτός χρηματιστηρίου πλησίασε τις 600.000 δισεκατομμύρια δολάρια, η αξία αγοράς τους ήταν 33.000 δισεκατομμύρια και μόνο γύρω στο 60% τέτοιων συναλλαγών καλύπτονται από κάποιο αντίκρισμα. Τα κράτη θέλουν τώρα να δημιουργήσουν μηχανισμούς ελέγχου της αγοράς παραγώγων εκτός χρηματιστηρίου δημιουργώντας ειδικούς οργανισμούς καταγραφής των συναλλαγών που θα υποχρεώνουν ενδεχομένως τους επενδυτές να δεσμεύουν ένα αντίκρισμα (ρευστό και χρηματιστικό ενεργητικό), πράγμα που αυξάνει βέβαια το κόστος της κερδοσκοπίας, αλλά μειώνει τον συστημικό κίνδυνο του χρηματοπιστωτικού συστήματος. Ενώ οι επενδυτές διαμαρτύρονται ότι το ποσό ενός ενδεχόμενου θεσμοθετημένου αντικρίσματος για τα παράγωγα προϊόντα είναι δύσκολο να οριστεί (διότι τα τελευταία είναι υπερβολικά εξατομικευμένα για να μπορούν να ενταχθούν σε γενικούς κανόνες) και η Τράπεζα Διεθνών Διακανονισμών επιμένει να δημιουργηθούν τουλάχιστον φερέγγυοι μηχανισμοί καταγραφής των συναλλαγών, σημειώνονται και κάποιες αποκλίνοσες διαθέσεις ανάμεσα στις ΗΠΑ και την Ε.Ε.: Οι ΗΠΑ φαίνεται να προτιμούν ενιαίους μηχανισμούς καταγραφής, ενώ η Ε.Ε. τείνει στο να δημιουργήσει δικούς της για τις συναλλαγές παράγωγων προϊόντων σε ευρώ. Μέχρι να καταλήξουν οι συζητήσεις και οι προβληματισμοί περί αυστηρότερης θεσμοθέτησης και ελέγχου των παράγωγων προϊόντων σε συγκεκριμένες συναινήσεις και μέτρα θα χρειαστούν πολλοί μήνες ακόμη.

Οι φορολογικοί παράδεισοι είναι ένας πολύ σημαντικός πυλώνας στην παγκόσμια αρχιτεκτονική της χρηματικής οικονομίας και του οικονομικού εγκλήματος. Στους φορολογικούς παραδείσους, αν υπάρχουν φόροι είναι εξαιρετικά χαμηλοί και το φορολογικό σύστημα είναι ιδιαίτερα αδιαφανές. Είναι γι' αυτό που ένα πολύ μεγάλο μέρος των παγκόσμιων Άμεσων Εξωτερικών Επενδύσεων π.χ., εντελώς δυσανάλογο με το μέγεθος των οικονομιών των φορολογικών παραδείσων, εμφανίζεται στα επίσημα δεδομένα ωσάν να προερχόταν από τους τελευταίους. Δεν χρησιμεύουν όμως μόνο για φοροδιαφυγή. Είναι χώροι ξεπλύματος βρώμικου χρήματος: Πέραν από χρήματα που προέρχονται από εγκληματικές δραστηριότητες, όπως η διακίνηση ναρκωτικών και η εμπορία γυναικών, ξεπλένονται εκεί

χρήματα που δικτάτορες και προνομιούχοι των αναπτυσσομένων κυρίως χωρών ιδιοποιούνται παράνομα στις χώρες τους. Εκτιμάται ότι ένα σημαντικό μέρος του χρέους των αναπτυσσομένων χωρών κατέληξε σε ιδιωτικούς λογαριασμούς στους φορολογικούς παραδείσους, ιδιαίτερα σ' αυτούς που το τραπεζικό απόρρητο φυλάσσεται ως κόρη οφθαλμού. Οι φορολογικοί παράδεισοι ασκούν αθέμιτο φορολογικό και νομικό ανταγωνισμό με αποτέλεσμα να καθίσταται δύσκολη η διατήρηση αυστηρού ρυθμιστικού πλαισίου της οικονομικής δραστηριότητας, καθώς και η διατήρηση ικανοποιητικών φορολογικών συντελεστών στα εταιρικά κέρδη και τα ψηλά εισοδήματα στα άλλα κράτη. Οι φορολογικοί παράδεισοι είναι μια από τις αιτίες της ανοδικής τάσης της φορολόγησης της μισθωτής εργασίας κατά τις τελευταίες δεκαετίες, ενώ αντιθέτως η φορολόγηση του κεφαλαίου φθίνει. Είναι αλήθεια ότι στις τελευταίες συνόδους κορυφής του G20, κυρίως σ' αυτή του Σεπτεμβρίου και του Νοεμβρίου 2009, εκδηλώθηκε η πρόθεση των κρατών μελών του για καταπολέμηση των φορολογικών παραδείσων. Καταρτίστηκαν μάλιστα μια μαύρη λίστα με τους παραδείσους που αρνούνται να συμμορφωθούν με τα κριτήρια που υιοθετήθηκαν, μια γκρίζα λίστα με τους παραδείσους που δηλώνουν πρόθεση να συμμορφωθούν και, τέλος, μια άσπρη λίστα με τα κράτη που ικανοποιούν τα κριτήρια. Ωστόσο, θα ήταν αφέλεια να πιστεύει κανείς ότι το πρόβλημα θα λυθεί με αυτές τις λίστες και αυτά τα κριτήρια. Καταρχήν κάποια κράτη, μαέστροι του είδους, «άσπρισαν» επειδή ικανοποιούν τυπικά τα κριτήρια, όχι όμως και ουσιαστικά: Υπέγραψαν συμφωνίες «διαφάνειας», το τραπεζικό μυστικό δεν υπάρχει, αλλά συχνά αρνούνται να δώσουν στοιχεία όταν τους ζητηθούν από άλλη χώρα. Άλλα κράτη της γκρίζας λίστας επιχειρούν να «ασπρίσουν» υπογράφοντας συμφωνίες ανταλλαγής πληροφοριών με άλλους φορολογικούς παραδείσους (χρειάζονται 12 τέτοιες διμερείς συμφωνίες), για να αποκτήσει έτσι η λαϊκή ρήση «το ένα χέρι πλένει το άλλο» συγκεκριμένο νόημα στις διεθνείς οικονομικές σχέσεις. Και βέβαια τα μεγάλα κράτη, μέλη του ίδιου G20, αποφεύγουν επιμελώς να ελέγξουν τον εαυτό τους: ούτε λέξη π.χ. για την πολιτεία Delaware των ΗΠΑ, ούτε λέξη για τις ευθύνες της Μ. Βρετανίας ή της Γαλλίας. Γιατί ο πρόεδρος της Γαλλίας N. Sarkozy, που όντως έχει ίδια γνώση του θέματος (ως δικηγόρος συνόδευε προσωπικά κάποιους εύπορους πελάτες του στην Ελβετία, όχι μόνο για να απολαύσουν την πλούσια φύση της), υπέρμαχος σήμερα της καταπολέμησης των φορολογικών παραδείσων, δεν αρχίζει να βάζει φορολογική τάξη στη χώρα του; Γιατί άραγε όποια επιχείρηση κι αν επιλέξει κανείς στην τύχη του περίφημου γαλλικού CAC 40 θα ανακαλύψει ότι έχει πολλά παραρτήματα σε γνωστούς φορολογικούς παραδείσους; Γιατί η PNB Paribas π.χ. έχει 189 υπεράκτια παραρτήματα (!) σε φορολογικούς παραδείσους και γιατί αρνείται να πληροφορήσει τους δημοσιογράφους για τις εκεί δραστηριότητές τους;⁹⁶

Οι ανυπολόγιστες ακόμη συνέπειες της κρίσης δημιούργησαν μια κατάσταση, από την οποία τα κράτη μπορούν να επωφεληθούν για να βάλουν κάποια τάξη στο χρηματοπιστωτικό χάος που προκάλεσε η επικράτηση του νεοφιλελευθερισμού: Μια κάποια τάξη είναι άλλωστε πλέον αίτημα κάποιου μέρους τουλάχιστον του ίδιου του κεφαλαίου. Τα κράτη επιχειρούν πράγματι μια μερική τουλάχιστον αποκατάσταση της δημόσιας παρέμβασης, δηλαδή της πολιτικής σ' αυτό που μέχρι χθες ακόμη ονόμαζαν «ελεύθερη οικονομία». Τώρα που η τελευταία έγινε ξανά «καπιταλισμός», θα αρθεί η πολιτική στο ύψος των περιστάσεων; Όλα δείχνουν ότι θα πρέπει να αναμένει κανείς κάποια μερική ρύθμιση της χρηματική οικονομίας και κυρίως του τραπεζικού συστήματος, η οποία όμως θα πάρει χρόνια. Ακόμη κι όταν ολοκληρωθεί θα είναι

⁹⁶ « Enquête exclusive : la présence des entreprises du CAC 40 dans les paradis fiscaux », *Alternatives économiques*, http://www.alternatives-economiques.fr/enquete-exclusive---la-presence-des-entreprises-du-cac-40-dans-les-paradis-fiscaux_fr_art_633_42326.html

αμφίβολο αν θα αποτρέψει νέες φούσκες με σοβαρές επιπτώσεις στην πραγματική οικονομία. Το πρόβλημα, όμως, όπως επιχειρήσαμε να δείξουμε σ' αυτό το βιβλίο, είναι αλλού: Η κρίση δεν είναι απλώς μια κρίση της χρηματικής οικονομίας. Πρόκειται για μια βαθύτατη κρίση των σχημάτων αναπαραγωγής του κεφαλαίου, δηλαδή του ίδιου του μοντέλου μεγέθυνσης των τελευταίων δεκαετιών. Πρόκειται για την κρίση του ακραίου, παγκοσμιοποιημένου καπιταλισμού που κυριάρχησε για να ανακάμψει το ποσοστό κέρδους, το οποίο γνώρισε μια σημαντική πτώση στον ανεπτυγμένο κόσμο από τις αρχές της δεκαετίας του 1970.

Από τις αρχές της δεκαετίας του 1970 άρχισε η καθοδική φάση του μεταπολεμικού οικονομικού κύκλου, κατά την οποία οι ρυθμοί οικονομικής μεγέθυνσης και παραγωγικής επένδυσης, παρά τις διακυμάνσεις και τις σύντομες περιόδους σημαντικής ανάκαμψης σε μερικές χώρες, δεν έφθασαν στα επίπεδα των πρώτων δεκαετιών της μεταπολεμικής περιόδου, δηλαδή της ανοδικής φάσης του κύκλου.

Η καθοδική φάση του μεταπολεμικού κύκλου προήλθε από τη μείωση του ρυθμού αύξησης της παραγωγικότητας της εργασίας, που οδήγησε σε αύξηση της «οργανικής σύνθεσης του κεφαλαίου», δηλαδή της σχέσης κεφαλαίου/εργατικής δύναμης σε αξία, χωρίς να αυξηθεί ταυτόχρονα η υπεραξία ή το κέρδος ως προς τους μισθούς. Όταν η πρόοδος της παραγωγικότητας στα εμπορεύματα που επιδέχονταν μια τεύλοριστικού-φορντιστικού τύπου οργάνωση εργασίας εξαντλήθηκαν και ο ετήσιος ρυθμός αύξησης της παραγωγικότητας μειώθηκε, επικράτησε η πτωτική τάση του ποσοστού του κέρδους.

Όσο η τεύλοριστικού-φορντιστικού τύπου οργάνωση εργασίας επεκτεινόταν στους διάφορους τομείς της βιομηχανίας και δεν τύγγανε αμφισβήτησης από τους εργαζόμενους παρά τον σισύφειο χαρακτήρα της παραγωγικής δραστηριότητας που επέβαλλε, ήταν δυνατό να συνδυάζεται η άνοδος του βιοτικού επιπέδου των εργαζομένων με τη διατήρηση ψηλού ποσοστού κέρδους. Η αυξανόμενη εργατική κατανάλωση βιομηχανικών εμπορευμάτων, όπως π.χ οι ηλεκτρικές συσκευές οικιακής χρήσης ή το αυτοκίνητο, δημιουργούσε τη ζήτηση που είχε ανάγκη το κεφάλαιο για να πραγματοποιήσει την αξία των παραχθέντων εμπορευμάτων. Ωστόσο, η ίδια η βελτίωση του βιοτικού επιπέδου των εργαζομένων οδήγησε σε μια αυξανόμενη διαφοροποίηση των κοινωνικών αναγκών. Ένα διευρυνόμενο μέρος των τελευταίων εξελίχθηκε προς τον τομέα υπηρεσιών που δεν επιδέχονται αύξηση της παραγωγικότητας με τον ίδιο ρυθμό και κατά τον ίδιο τρόπο με τον βιομηχανικό τομέα. Με πολύ απλά λόγια, η κοινωνία ήθελε πλέον να «καταναλώσει» αγαθά που το κεφάλαιο δεν ήθελε να παράγει, διότι δεν προσφέρονται ιδιαίτερα για κερδοφορία, αγαθά που άλλοτε προορίζονταν μόνο για τα ανώτερα κοινωνικά στρώματα, όπως π.χ η παιδεία και άλλα πολιτιστικά αγαθά, η υγεία, ο ελεύθερος χρόνος...

Οι νεοφιλελεύθερες πολιτικές στον ανεπτυγμένο κόσμο ήταν και είναι πολιτικές κομμένες και ραμμένες στα μέτρα ενός καπιταλισμού του οποίου τα παρασιτικά χαρακτηριστικά άρχισαν να πληθαίνουν. Από τις αρχές της δεκαετίας του 1980, οι οικονομικές πολιτικές προσαρμόζονται σε ένα σύστημα που θέλει να παράγει εμπορεύματα σε μια κοινωνία που θέλει να «καταναλώσει» δημόσια αγαθά ως ένα βαθμό αναγνωρισμένα ως τέτοια κατά την κείνσιανή ανοδική φάση του κύκλου. Σύμφωνα με τη νεοφιλελεύθερη θεώρηση των πραγμάτων, που είναι η πιο τέλεια αντανάκλαση του φετιχιστικού χαρακτήρα της καπιταλιστικής παραγωγής στον χώρο της οικονομικής πολιτικής, έπρεπε να διαβρωθεί το μεταπολεμικό κεκτημένο και να εμπορευματοποιηθούν τα δημόσια αγαθά. Η ανάκαμψη του ποσοστού του κέρδους που κατ' ευφημισμό ονομάστηκε «καταπολέμηση του πληθωρισμού» αναγορεύτηκε σε ύψιστη προτεραιότητα.

Η όξυνση του ανταγωνισμού σε εθνική και παγκόσμια κλίμακα, διαμέσου της απορρύθμισης της αγοράς εργασίας (εύκολες απολύσεις, συμβόλαια περιορισμένης διάρκειας, υπονόμευση των συλλογικών συμβάσεων κ.λπ.), της εθνικής αγοράς (απελευθέρωση του διεθνούς εμπορίου και διευκόλυνση της διακίνησης κεφαλαίων σε παγκόσμια κλίμακα) και της χρηματικής οικονομίας ήταν το μέσο που χρησιμοποιήθηκε για να ανακάμψει το κέρδος.

Είναι δυνατό να συνοψίσει κανείς σχηματικά τους βασικούς πυλώνες αυτού του νεοφιλελεύθερου μοντέλου, που, αν και επέτρεψε την ανάκαμψη του κέρδους, οδήγησε στην παρούσα κρίση:

1. Διαμέσου των νεοφιλελεύθερων οικονομικών πολιτικών και απορρυθμίσεων που οδήγησαν στον αυξημένο ανταγωνισμό και τη διαμόρφωση διεθνών ολιγοπωλίων καθιλώθηκε το μερίδιο του μισθού στο ΑΕΠ και αυξήθηκε το μερίδιο του κέρδους.
2. Ωστόσο, οι τομείς που το κεφάλαιο ήθελε να επενδύσει παραγωγικά παρέμειναν περιορισμένοι, λόγω της έλλειψης νέων επενδυτικών ευκαιριών σε νέους τομείς ικανούς να υποσχεθούν ψηλά κέρδη. Ένα μέρος των κερδών κατευθύνονται υπό μορφή Άμεσων Εξωτερικών Επενδύσεων στον αναπτυσσόμενο κόσμο, αλλά οι ίδιες νεοφιλελεύθερες πολιτικές (ψηλά επιτόκια αρχές της δεκαετίας του 1980 που οδηγούν στην κρίση του χρέους και στα εμπορικά ελλείμματα των ΗΠΑ που ισοδυναμούν με αυξημένη ανάγκη για εξωτερική χρηματοδότηση της οικονομίας τους, διαχείριση της κρίσης του χρέους από το ΔΝΤ κ.λπ.,) προκαλούν μια αλλαγή της καθαρής ροής κεφαλαίων: Ο αναπτυσσόμενος κόσμος χρηματοδοτεί πλέον τον ανεπτυγμένο. Ενώ το ποσοστό του κέρδους ανακάμπτει προοδευτικά στον ανεπτυγμένο κόσμο, ο ρυθμός συσσώρευσης του παγίου κεφαλαίου δεν ακολουθεί.
3. Από τα σημεία 1 και 2 προκύπτει η αυξημένη μάζα διαθέσιμων κεφαλαίων για ιδιωτική κατανάλωση και κυρίως για μη παραγωγική ή χρηματική επένδυση.
4. Από τα σημεία 1 και 2 προκύπτουν επίσης οι αυξημένες κοινωνικές ανισότητες, η ανεργία και η τάση για υπερχρέωση των νοικοκυριών
5. Από τα σημεία 3 και 4 αυξάνεται η πίεση για ακόμη μεγαλύτερες απορρυθμίσεις της χρηματικής οικονομίας και παρακάμπτονται οι υφιστάμενοι ρυθμιστικοί κανόνες με την πρακτική του «εκτός ισολογισμού» και της τιτλοποίησης που διογκώνουν το πλασματικό κεφάλαιο και υπονομεύουν ακόμη περισσότερο το χρηματοπιστωτικό σύστημα.
6. Από τα σημεία 3 και 5 αυξάνεται η πίεση στις παραγωγικές επιχειρήσεις για ακόμη μεγαλύτερη αποδοτικότητα : Τα «υπερκινητικά» χρηματικά διαθέσιμα κεφάλαια απαιτούν άμεσα κέρδη και ενδιαφέρονται λιγότερο για παραγωγικές επενδύσεις που υπόσχονται κέρδη σε βάθος χρόνου. Η ανάπτυξη της χρηματικής οικονομίας επιβάλλει τη λογική του βραχέως χρόνου. Η απαίτηση ακόμη ψηλότερου κέρδους διογκώνει όμως τα προβλήματα που εντοπίστηκαν στα σημεία 1 (μείωση του μισθού στο ΑΕΠ), 2 (μείωση των ευκαιριών παραγωγικής επένδυσης), 3 (αύξηση της μάζας των διαθέσιμων κεφαλαίων για χρηματική επένδυση και ιδιωτική κατανάλωση των εισοδηματιών), 4 (αυξημένες κοινωνικές ανισότητες, ανεργία, υπερχρέωση) και – για να συμπληρωθεί ο φαύλος κύκλος – 5 (μεγαλύτερη απορρύθμιση και παράκαμψη των ρυθμιστικών κανόνων).

Συνεπώς, η νεοφιλελεύθερη εποχή ταυτίζεται με τη δημιουργία ενός μοντέλου ανάπτυξης βασισμένου όχι στη αντιμετώπιση των δομικών προβλημάτων του ύστερου καπιταλισμού αλλά σε τεχνικές αναβολής της ουσιαστικής αντιμετώπισης τους, τεχνικές που, ωστόσο, τα διογκώνουν. Πρόκειται για ένα μοντέλο που ενώ αρνείται να ικανοποιήσει βασικές κοινωνικές ανάγκες (περιλαμβανομένων των αναγκών παιδείας και πολιτισμού, υγείας και ποιότητας

ζωής, ελεύθερου χρόνου και δημιουργικής αξιοποίησης του ελεύθερου χρόνου), παράγει χλιδή αφενός και φτώχεια αφετέρου. Επειδή όμως η χλιδή έχει όρια, ενώ η δίψα για υπεραξία και αξιοποίηση του κεφαλαίου είναι απεριόριστη, ένα μέρος της υπεραξίας χρησιμοποιήθηκε για να υπονομεύσει όχι μόνο τα τρέχοντα εισοδήματα των μεσαίων τάξεων και των μισθωτών, αλλά και τα μελλοντικά τους εισοδήματα. Προς τον σκοπό αυτό «ανακαλύφθηκαν» τα παράγωγα προϊόντα των δανείων και των χρεών και το αντίστοιχο αγγλοσαξονικό εσπεράντο για να αποκτήσουν ονόματα: τίτλοι ABS, CDO, MBS, CDS κ.λπ.

Ωστόσο, όσο το κεφάλαιο ιδιοποιούταν το οικονομικό μέλλον των μεσαίων τάξεων και των μισθωτών, υπονόμει την φερεγγυότητά τους και έσκαβε τον λάκκο του χρηματοπιστωτικού συστήματος και της παραγωγικής οικονομίας. Ο Μαρξ σημείωσε στον τρίτο τόμο του *Κεφαλαίου*: «Το όριο του κεφαλαίου είναι το ίδιο το κεφάλαιο». Δεν θα μπορούσε να έχει περισσότερο δίκαιο. Το νεοφιλελεύθερο μοντέλο συντηρητικής παλινόρθωσης κατέρρευσε κάτω από το βάρος των εσωτερικών του αντιθέσεων.

Στον μαρξιστικό χώρο, διεξάγεται μια πολύ ενδιαφέρουσα συζήτηση⁹⁷ σχετικά τη φύση της παρούσας κρίσης και πιο συγκεκριμένα κατά πόσο η παρούσα κρίση είναι μια κρίση που προέρχεται από τον «νόμο της πτωτικής τάσης του κέρδους» ή, αντίθετα, πρόκειται για μια κρίση των σχημάτων αναπαραγωγής του κεφαλαίου, που είναι ασυμβίβαστα με τα υφιστάμενα ψηλά ποσοστά κέρδους. Κυρίως, κάποιοι αγγλοσάξονες μαρξιστές οικονομολόγοι επιμένουν να υπολογίζουν το ποσοστό κέρδους με τρόπο που να φαίνεται ότι φθίνει και να υιοθετούν την πρώτη ερμηνεία. Αντίθετα, πολλοί Γάλλοι μαρξιστές οικονομολόγοι των οποίων οι υπολογισμοί για το ποσοστό κέρδους είναι πιο κοντά σ' αυτούς των επίσημων στατιστικών υιοθετούν τη δεύτερη ερμηνεία.

Αν και η άποψη μας τοποθετείται καθαρά πιο κοντά στη δεύτερη ερμηνεία, χρειάζονται εδώ κάποιες διευκρινήσεις:

Όπως έχουμε δείξει άλλου με μεγάλη λεπτομέρεια,⁹⁸ θα ήταν εξαιρετικά επιφανειακή μια ανάγνωση του Μαρξ που του αποδίδει μια μονο-αιτιακή ερμηνεία των καπιταλιστικών κρίσεων, την πτώση του ποσοστού του κέρδους, διότι η τελευταία μπορεί να είναι η αιτία της καπιταλιστικής κρίσης, μπορεί όμως να είναι και το αποτέλεσμα της. Καταρχήν η καπιταλιστική ιστορία των τελευταίων 200 χρόνων καταδεικνύει ότι το ποσοστό του κέρδους δεν μειώνεται με γραμμικό τρόπο, εξού και οι μαρξιστικές θεωρίες των μακροχρόνιων οικονομικών κύκλων ή κυμάτων. Έπειτα, αν μελετήσει κανείς προσεχτικά τα τέσσερα πρώτα κεφάλαια του δεύτερου τόμου του *Κεφαλαίου*, θα καταλήξει στο συμπέρασμα ότι η «υγεία» του «ζωντανού οργανισμού» που ονομάζεται κεφάλαιο εξαρτάται από τη συμβατότητα τριών οικονομικών ρυθμών, που αν και οργανικά συνδεδεμένοι μεταξύ τους και ως εκ τούτου αλληλοεξαρτώμενοι, τείνουν να αυτονομούνται με αποτέλεσμα να προκύπτουν «οργανικές αρρυθμίες» ή, αλλιώς, οικονομικές κρίσεις: Πρόκειται για τον ρυθμό παραγωγής υπεραξίας που περιγράφει ο κύκλος παραγωγής που ξεκινά και τελειώνει με την χρηματική μορφή του κεφαλαίου (επενδύω παραγωγικά χρήματα για να τα πολλαπλασιάσω), για τον ρυθμό συσσώρευσης του παραγωγικού κεφαλαίου που περιγράφει ο κύκλος που ξεκινά και τελειώνει με το κεφάλαιο στην παραγωγική του μορφή και, τέλος, για τον ρυθμό πραγματοποίησης της παραχθείσας αξίας που ξεκινά και τελειώνει με το κεφάλαιο στην εμπορευματική του μορφή.

⁹⁷ Βλέπε Michel Husson, « La hausse tendancielle du taux de profit », janvier 2010, <http://hussonet.free.fr/tprof9.pdf>

⁹⁸ Stavros Tombazos, *Le temps dans l'analyse économique. Les catégories du temps dans Le Capital*, Société des Saisons, Paris, 1994.

Η κρίση του 2007, 2008, 2009... , όπως έχουμε δείξει, προέρχεται από μια επιβράδυνση του ρυθμού συσσώρευσης σε σχέση με την εξέλιξη του ρυθμού παραγωγής υπεραξίας. Η απόκλιση αυτών των ρυθμών, παρά το γεγονός ότι προκάλεσε μια διαφοροποίηση της δομής της προσφοράς και της ζήτησης ανάμεσα σε εμπορεύματα πολυτελείας και εμπορεύματα που απευθύνονται στα μεσαία και κατώτερα υπέρ των πρώτων, κατέστησε οξύτερη την τάση για ανισορροπία ανάμεσα στην προσφορά και την ζήτηση, καθιστώντας έτσι προβληματικό τον ρυθμό πραγματοποίησης της παραχθείσας αξίας. Χωρίς την «παρέμβαση» της χρηματικής οικονομίας με τα δάνεια *subprimes* και τα παράγωγα προϊόντα της για να διατηρηθεί αυτός ο επιβραδυμένος ρυθμός συσσώρευσης, που ήδη δημιούργησε μαζική ανεργία και νέες μορφές φτώχεια και επισφάλειας, θα ήταν ακόμη πιο αργός με αποτέλεσμα να διογκώνονται οι κοινωνικές συνέπειες που μόλις αναφέραμε. Επειδή οι κεφαλαιοκράτες και οι εισοδηματίες όλων των ειδών και ποιοτήτων μαζί δεν θέλουν να επενδύσουν παραγωγικά και δεν μπορούν να καταναλώσουν ιδιωτικά το σύνολο της υπεραξίας που ιδιοποιήθηκαν, μεταφέρουν ένα μέρος της, μέσω της χρηματικής οικονομίας και με σκοπό να ιδιοποιηθούν ακόμη μεγαλύτερη υπεραξία, στα μεσαία και κατώτερα εισοδηματικά στρώματα που τονώνουν έτσι την κατανάλωσή τους. Υποθηκεύοντας κατ' αυτόν τον τρόπο τα μελλοντικά τους εισοδήματα, τα μεσαία και κατώτερα στρώματα επιτρέπουν ένα ρυθμό συσσώρευσης του παραγωγικού κεφαλαίου που αν και είναι αργός συγκριτικά με τον ρυθμό παραγωγής υπεραξίας, είναι πιο γρήγορος συγκριτικά με τον «φυσιολογικό» υπό τις περιστάσεις ρυθμό πραγματοποίησης της αξίας. Είναι φανερό ότι ένα τέτοιο σχήμα αναπαραγωγής δεν μπορούσε παρά να καταρρεύσει, διότι στηρίχθηκε σε μια βάση την οποία συνεχώς διάβρωνε: την φερεγγυότητα των όλο και περισσότερο υπερχρεωμένων καταναλωτών. Με πολύ απλά λόγια: *Το μοντέλο μεγέθυνσης κατέρρευσε διότι μέρος των μονάδων μεγέθυνση που παρουσίαζε κατά τα τελευταία χρόνια ήταν δανεικό από το μέλλον. Η μεγάλη παρούσα κρίση είναι η στιγμή που το οικονομικό παρελθόν εξοφλεί τα χρέη του στο οικονομικό μέλλον.*

Η κρίση του 1974 είναι εντελώς διαφορετικής φύσης. Ήταν η πρώτη μεγάλη μεταπολεμική κρίση, η οποία προήλθε από την πτώση του ποσοστού του κέρδους, λόγω της αύξησης της οργανικής σύνθεσης του κεφαλαίου, και όχι λόγω επιβράδυνσης του ρυθμού συσσώρευσης του κεφαλαίου ή του ρυθμού πραγματοποίησης της παραχθείσας αξίας.

Ωστόσο, η κρίση του 1974 και η κρίση του 2007, 2008, 2009... συνδέονται μεταξύ τους. Η κρίση του 1974 ήταν η πρώτη μεγάλη κρίση του κύματος οικονομικής συρρίκνωσης από τις αρχές της δεκαετίας του 1970 στο πλαίσιο ακόμη του κείνσιανών σχημάτων αναπαραγωγής. Η κρίση του 2007, 2008, 2009... είναι η τελευταία και οριστική, μεγάλη κρίση των φιλελεύθερων και νεοφιλελεύθερων ψευδαισθήσεων σχετικά με τη βιωσιμότητα των σχημάτων αναπαραγωγής που επιβλήθηκαν για να αντικαταστήσουν τα πρώτα, στο πλαίσιο του ίδιου μακροχρόνιου κύματος. *Θα μπορούσε να πει κανείς ότι η παρούσα κρίση είναι η μεταλλαγμένη μορφή της κρίσης του 1974*, διότι είναι η κρίση των καπιταλιστικών προσπαθειών υπέρβασης της τελευταίας και γενικότερα υπέρβασης της περιόδου του μακροχρόνιου, καθοδικού κύματος.

Αυτή η ιδέα της μετάλλαξης της κρίσης ενισχύεται και από την ανάλυση της περιόδου 1996-2000 στις ΗΠΑ που αναπτύξαμε στο 2^ο κεφάλαιο: Πρόκειται για την περίοδο της λεγόμενης «νέας οικονομίας» κατά την οποία παρουσιάστηκαν σχετικά ψηλοί ρυθμοί αύξησης της παραγωγικότητας και της συσσώρευσης κεφαλαίου με αποτέλεσμα, πέραν από τα σχετικά ψηλά ποσοστά μεγέθυνσης της οικονομίας, τη σύγκλιση της καμπύλης συσσώρευσης του παγίου κεφαλαίου μ' αυτή του ποσοστού κέρδους. Το τίμημα για το κεφάλαιο αυτής της περιόδου ήταν όμως η αύξηση της οργανικής σύνθεσης του κεφαλαίου που οδήγησε σε μείωση του ποσοστού κέρδους. Με τις πρώτες ενδείξεις μείωσης του τελευταίου, όλα

επέστρεψαν στη νεοφιλελεύθερη «κανονικότητα» και τέθηκαν σε λειτουργία οι μηχανισμοί που οδήγησαν στην παρούσα κρίση.

Το κοινό υπόβαθρο τόσο της κρίσης του 1974 όσο και της παρούσας, δηλαδή ουσιαστικά του μακροχρόνιου, καθοδικού κύματος της οικονομικής δραστηριότητας από τη δεκαετία του 1970, είναι εύκολο να προσδιοριστεί σε μια μόνο φράση: *Το κεφάλαιο δεν μπορεί από την ιδιά του τη φύση να παράγει παρά εμπορεύματα, ενώ η κοινωνία ρέπει προς την κατανάλωση δημόσιων αγαθών, τα οποία, αν και εμπορευματοποιούνται με τις ιδιωτικοποιήσεις, δεν παρουσιάζουν ικανοποιητικούς ρυθμούς αύξησης της παραγωγικότητας.* Αυτή είναι η βαθύτερη αιτία της κρίσης και γι' αυτόν ακριβώς τον λόγο *δεν έχουμε να κάνουμε με μια απλή κρίση «υποκατανάλωσης»* που για να υπερπηδηθεί θα αρκούσε μια δικαιότερη κατανομή των εισοδημάτων ανάμεσα στις κοινωνικές τάξεις. Ο ακραίος, ύστερος καπιταλισμός μπήκε εδώ και καιρό στην παρασιτική του φάση.⁹⁹ Ο θεμελιώδης όρος της διαιώνισής του είναι η ανοιχτή βία που ασκεί στα πιο ευάλωτα κοινωνικά στρώματα, την οποία η νεοφιλελεύθερη ιδεολογία, όσους ευφημισμούς και να εφεύρει («εκσυγχρονισμός», «ευελιξία», «δια βίου μάθηση», «μεταρρύθμιση» κ.λπ.) δεν μπορεί πια να συσκοτίζει. Δεν υπάρχουν «ευφημισμοί» για τους άνεργους, τους φτωχούς, τους άστεγους... για μian ολόκληρη ανθρωπότητα που εξαθλιώνεται και ματαιώνεται κοινωνικά. Και δεν υπάρχει πλέον τρόπος απόκρυψης του γεγονότος ότι ο καθημερινός μόχθος της μισθωτής εργασίας είναι, εν τέλει, το μόνο πραγματικό αντίκρισμα της κερδοσκοπίας των τραπεζών, των επενδυτικών ταμείων και των κάθε λογής «βιρτουόζων» της οικονομίας-καζίνο.

Μπαίνουμε λοιπόν σε μια νέα εποχή; Η απάντηση σ' αυτό το ερώτημα εξαρτάται από το νόημα που προσδίδει κανείς στην εποχή μας; Αν εννοούμε την εποχή άνθισης της νέο-φιλελεύθερης μυθολογίας σχετικά με την ικανότητα των αγορών να αυτορυθμίζονται, σαφώς ναι. Αν όμως εννοούμε το μακροχρόνιο κύμα συρρίκνωσης της οικονομίας, κατά το οποίο οι αντιθέσεις του ύστερου καπιταλισμού σε εθνική και παγκόσμια κλίμακα υπονομεύουν και διαβρώνουν τα ίδια τα θεμέλια του νεωτερικού πολιτισμού, σαφώς όχι.¹⁰⁰ Είναι γι' αυτό που η ανθρωπότητα θα συνεχίζει να βιώνει αποσυντονισμένους, εξαρθρωμένους, φυγόκεντρους καιρούς. Δεν είναι μόνο η αρχή της αλληλεγγύης και της ισότητας που διαβρώνονται είναι και τα ίδια τα συστήματα διακυβέρνησης: Η αντιπροσωπευτική δημοκρατία που διαμορφώθηκε σε εθνικό επίπεδο χάνει το νόημά της κάτω από το βάρος αποφάσεων που λαμβάνονται από τους απρόσωπους μηχανισμούς του παγκοσμιοποιημένου κεφαλαίου, που αδιαφορούν τόσο για το άτομο όσο και για τη φύση που το περιβάλλει. *Η οικολογική και η οικονομική κρίση μαζί συνθέτουν το τοπίο μιας βαθιάς κρίσης πολιτισμού.*

Το 2010, πολύ πιθανόν οι ρυθμοί μεγέθυνσης της παγκόσμιας οικονομίας δεν θα είναι πλέον αρνητικοί. Ενώ οι οικονομική δραστηριότητα τονώνεται από τα προγράμματα ανάκαμψης, δηλαδή από ένα κρατικό παρεμβατισμό που, όμως, δημιουργεί δημόσια ελλείμματα και χρέη, η ίδια η κρίση οδήγησε σε μια κατανομή των εισοδημάτων πιο συμβατή με τις συνθήκες προσφοράς (στο βαθμό που η μείωση της απασχόλησης δεν ακολούθησε εντελώς τον ρυθμό μείωσης της οικονομικής δραστηριότητας), σε πτώση των τιμών των πρώτων υλών, σε αύξηση του ποσοστού αποταμίευσης των νοικοκυριών στις ΗΠΑ, σε σχετική εξισορρόπηση του

⁹⁹ Σ' αυτό το σημείο θα συμφωνήσουμε με τον Issac Johsua (*La grande crise du XXIe siècle. Une analyse marxiste*, La Découverte, Paris, 2009, σ. 122) όταν σημειώνει: «Η ιδιαίτερη σοβαρότητα της παρούσας κρίσης, ο κεντρικός της χαρακτήρας, οι παγκόσμιες δυνατότητές της, όλα αυτά δικαιολογούν εφεξής πλήρως τον ισχυρισμό ότι η μεγάλη κρίση δεν είναι μια ατυχής εξαίρεση αλλά η έκφραση ενός συστήματος και, ως τέτοια, η αφετηρία της εποχής των μεγάλων κρίσεων».

¹⁰⁰ Βλέπε, François Chesnais, « Crise de suraccumulation mondiale ouvrant une crise de civilisation », *Inprecor* n° 556-557, décembre 2009 – janvier 2010.

ελλείμματος των τρεχουσών συναλλαγών τους και σε τερματισμό της πτωτικής πορείας του δολαρίου.

Ωστόσο, αυτή η ανάκαμψη θα είναι βραχείας διάρκειας,¹⁰¹ εκτός κι αν η αδυναμία αποτελεσματικής ρύθμισης του χρηματοπιστωτικού συστήματος επιτρέψει μια γενική επανάληψη του ίδιου σεναρίου: «δάνειο» ποσοτών μεγέθυνσης από το μέλλον, τεχνητή μεγέθυνση για κάποιο διάστημα, νέα σοβαρή ύφεση... Μεσοπρόθεσμα, το πιο αισιόδοξο καπιταλιστικό σενάριο, θα ήταν σχετικά χαμηλοί ρυθμοί μεγέθυνσης, αλλά οικονομική σταθερότητα. Αυτό το σενάριο προϋποθέτει, ωστόσο, αυστηρό και αποτελεσματικό έλεγχο του παγκόσμιου χρηματοπιστωτικού συστήματος, ριζική ανακατανομή των εισοδημάτων εις βάρος του κεφαλαίου, φορολογική μεταρρύθμιση προς όφελος των κατώτερων εισοδηματικών στρωμάτων, μια ευρωπαϊκή διαδικασία ολοκλήρωσης βασισμένη περισσότερο στην ιδέα της εναρμόνισης και της κοινοτικής αλληλεγγύης, αλλαγή των σχέσεων Βορρά-Νότου βασισμένης στην ιδέα μιας πιο αυτόκεντρης ανάπτυξης... προϋποθέτει δηλαδή συναινέσεις και αλλαγές της υφιστάμενης τάξης πραγμάτων ανάμεσα στις κοινωνικές τάξεις και τα έθνη που οι κυρίαρχες τάξεις και τα κράτη τους δεν πρόκειται να προωθήσουν.

Το πιο πιθανό σενάριο είναι ότι τα κράτη θα πάρουν κάποια μέτρα ρύθμισης του χρηματοπιστωτικού συστήματος, κυρίως του τραπεζικού τομέα, χωρίς πραγματικά να μεταρρυθμίσουν ριζικά την παγκόσμια αρχιτεκτονική της χρηματικής οικονομίας και βέβαια χωρίς να αλλάξουν τις παραμέτρους της πραγματικής οικονομίας. Το αποτέλεσμα θα είναι η *διαιώνιση της συστημικής αστάθειας, του οικονομικού αδιεξόδου, της φυσικής καταστροφής και εν τέλει της κρίσης πολιτισμού*. Αν απορροφήσουν τα δημόσια ελλείμματα θα μειώσουν τις κοινωνικές δαπάνες, αν επιδιώξουν την αποκατάσταση του ποσοστού του κέρδους στα πριν την κρίση επίπεδα θα μειώσουν τη ζήτηση και την απασχόληση, αν επιχειρήσουν πιο ισορροπημένες διεθνείς οικονομικές σχέσεις (π.χ. μεταξύ ΗΠΑ και Κίνας) θα υπονομεύσουν τους παγκόσμιους ρυθμούς μεγέθυνσης. Όλα αυτά *τα διλήμματα καταλήγουν στο εξής ένα: σταθερότητα ή μεγέθυνση; Οι οικονομικές πολιτικές, εγκλωβισμένες σ' αυτό το αδιέξοδο, θα αναζητήσουν προσωρινές ισορροπίες ανάμεσα σ' αυτούς τους δύο αλληλοαποκλειόμενους στόχους*.

Με την πρώτη (ψευδ)αίσθηση ασφάλειας που θα δημιουργήσουν κάποια τρίμηνα οικονομικής ανάκαμψης, η δημοσιογραφική «δεοντολογία» του κυρίαρχου οικονομικού τύπου θα κηρύξει την «υπέρβαση της κρίσης» και την επιστροφή στην «κανονικότητα». Μόνο που στον ανεπτυγμένο κόσμο, μια νέα στρατιά ανέργων, ημιαπασχολούμενων, «ευέλκτων» μισθωτών... εν συντομία μια νέα στρατιά «πρεκαριάτου» προστέθηκε στην παλαιά και είναι άγνωστο εάν και τότε τα ποσοστά του τελευταίου στον συνολικό πληθυσμό θα επανέλθουν στα πριν την κρίση επίπεδα. Μόνο που στον αναπτυσσόμενο κόσμο, ο αριθμός των υποσιτιζόμενων αυξήθηκε ήδη μέσα στο 2007, μετά την άνοδο των τιμών των διατροφικών προϊόντων κατά 75 εκατομμύρια ανθρώπους στα 925 εκατομμύρια και αναμένεται να φθάσει, σύμφωνα με κάποιες εκτιμήσεις, στα 1,2 δισεκατομμύρια μέχρι το 2017.¹⁰²

Η «κανονικότητα» του τοξικού καπιταλισμού προκαλεί τη συσσώρευση κοινωνικών και οικολογικών ερειπίων. Είναι γι' αυτό τον λόγο που το «μη χείρον βέλτιστο» είναι πλέον ο συντομότερος δρόμος προς το χείρον. Το θέμα δεν είναι να επιστρέψουμε σε μια κατάσταση μίζερης συστημικής βιωσιμότητας με χαμηλούς ρυθμούς μεγέθυνσης, διότι κάτι τέτοιο θα έσβηνε από τον ορατό ορίζοντα τον στόχο της πλήρους απασχόλησης, της βελτίωσης του

¹⁰¹ Βλέπε επίσης Michel Husson, « La crise en perspective », *Inprecor* n° 556-557, décembre 2009 – janvier 2010.

¹⁰² Βλέπε Ester Vivas, « Contradiction du système alimentaire mondial », *Inprecor*, n° 556-557, décembre 2009-janvier 2010.

βιοτικού επίπεδου των κατώτερων κοινωνικών στρωμάτων, της εξάλειψη της πείνας στον αναπτυσσόμενο κόσμο, της χαλιναγώγησης των κλιματικών αλλαγών και της επικράτησης μιας οικολογικά βιώσιμης οικονομικής ανάπτυξης.

Στον ανεπτυγμένο κόσμο τουλάχιστον, το θέμα δεν είναι πλέον καν η μεγέθυνση καθαυτή που κατάντησε φετίχ, αλλά μάλλον η ανθρώπινη ανάπτυξη με χαμηλούς ρυθμούς μεγέθυνσης: Κάτι τέτοιο είναι θεωρητικά δυνατό με μια ριζική ανακατανομή του πλούτου ανάμεσα στις κοινωνικές τάξεις, με πλήρη απασχόληση βασισμένη στη μείωση του εργασιμου χρόνου, με διασφάλιση και ενίσχυση των συστημάτων κοινωνικής και οικολογικής προστασίας και, τέλος, με ανάπτυξη των δημόσιων αγαθών (υγεία, παιδεία, οδική συγκοινωνία, κ.λπ.) εις βάρος των εμπορευμάτων.¹⁰³

Με άλλους όρους, κάτι τέτοιο προϋποθέτει την *αποκατάσταση της πολιτικής και του δημόσιου συμφέροντος εις βάρος του καπιταλιστικού οικονομικού «αυθορητισμού» και του ιδιωτικού συμφέροντος*, πράγμα που φαίνεται σήμερα ανέφικτο στα μάτια του μέσου εργαζόμενου. Ωστόσο, *τα σύνορα του εφικτού και του ανέφικτου δεν είναι φυσικά και αμετάβλητα, εξαρτώνται από τους κοινωνικοπολιτικούς συσχετισμούς δυνάμεων που θα αλλάζουν όσο διαγωνίζεται το αδιέξοδο του τοξικού καπιταλισμού*. Όμως, καμιά απειλή δεν δημιουργεί αυτόματα δυνάμεις ικανές να την εξουδετερώσουν. Με ποιο τρόπο η κοινωνική δυσπραγία και ματαίωση που βιώνουν σήμερα οι ηττημένοι της ιστορίας θα μετουσιωθεί σε αποτελεσματική κοινωνική αντίσταση και αξιόπιστη πολιτική πρόταση; Δεν υπάρχει αλάθητη συνταγή, ούτε ασφαλής εγγύηση, όπως δεν υπάρχει εξασφαλισμένο ιστορικό happy end ή επίγεια αιωνιότητα. Δεν υπάρχει καν έτοιμο εναλλακτικό κοινωνικό μοντέλο ή προκατασκευασμένο σχήμα. Υπάρχει μόνο μια στρατηγική υπόθεση, που επιδρά στην οργάνωση των αντιστάσεων και την «καθημερινότητα» της κοινωνικής πάλης, και μια ηθική πυξίδα, κληρονομημένη από παλαιότερες γενιές αντίστασης, που δείχνει στον ορίζοντα άλλων σχέσεων ιδιοκτησίας, άλλων δομών εξουσίας και άλλων δεσμών ανάμεσα στα φύλα, τις γενεές, τις γλωσσικές και πολιτισμικές παραδόσεις. Οι αντιστάσεις στον φαύλο κύκλο της εμπορευματικής λογικής και τους φετιχισμούς της είναι αναπόφευκτες και χωρίς καμιά αμφιβολία υπάρχει δυνατότητα διαφυγής, διότι το «θέμα είναι ανθρώπινο χωρίς καμιά υπερβατικότητα, διότι η οικονομία, το χρήμα, η ιστορία, η επιστήμη το κράτος και άλλα είδωλα είναι δικές μας δημιουργίες και όχι κηδεμόνες-θεοί μας.»¹⁰⁴

¹⁰³ Ακόμη κι αν εκλάβει κανείς τον όρο «ανθρώπινη ανάπτυξη» με την ποσοτική έννοια που του προσδίδει ο ΟΗΕ στις ετήσιες εκθέσεις του για την ανθρώπινη ανάπτυξη (*Human Development Report* του UNDP), δηλαδή ακόμη κι αν τη θεωρήσουμε ένα απλό στατιστικό δείκτη, είναι δυνατό, όπως καταδεικνύουν αυτές οι εκθέσεις, να βελτιωθεί με μηδενική μεγέθυνση του ΑΕΠ ή ακόμη να μειωθεί με αύξηση του ΑΕΠ: Βλέπε Stavros Tombazos, «*Les aspects discordants du développement mondial. Le rapport sur le développement humain, 2000 des Nations Unies*», *Variations*, n° 2, σσ. 161-177, Ed. Syllepse, Paris, septembre 2001.

¹⁰⁴ Daniel Bensaid, *Le Pari mélancolique*, ό.π., σ. 291.

Βιβλιογραφικές Αναφορές

Aglietta Michel, Landry Yves, *La Chine vers la superpuissance*, Economica, Paris, 2007.

Aglietta Michel, « Comprendre la crise du crédit structuré », *La lettre du CEPii*, n° 275, février 2008 ή <http://www.cepii.fr/francgraph/pageperso/aglietta.htm>

Aglietta Michel, « 10 clés pour comprendre la crise », *Nouvel Observateur*, 25 septembre 2008 ή <http://www.cepii.fr/francgraph/pageperso/aglietta.htm>

Alternatives économiques, « **Enquête exclusive : la présence des entreprises du CAC 40 dans les paradis fiscaux** », http://www.alternatives-economiques.fr/enquete-exclusive---la-presence-des-entreprises-du-cac-40-dans-les-paradis-fiscaux_fr_art_633_42326.html

Alternatives économiques, hors série no 82, 4ème trimestre 2009, France.

Artus Patrick, Melca Johanna, *L'épargne des Chinois*, Colloque Cirem-Cepii-Groupama AM 29, septembre 2005 : <http://www.cepii.fr/francgraph/communications/pdf/2005/290905/artus.pdf>

Artus Patrick, Marie-Paule Virard, *Globalisation, le pire est à venir*, Éd. Découverte, Paris, 2008.

Artus Patrick, « Quel avenir pour les pays de la zone euro les plus pénalisés par la crise ? », *Flash économie*, n° 57, 3 février 2009.

Bairoch Paul, Kozul-Wright Richard, “Globalization myths: some historical reflections on integration, industrialization and growth in the world economy”, κείμενο εργασίας της Συνέλευσης των Ηνωμένων Εθνών για το Εμπόριο και την Ανάπτυξη, αρ. 33, Μάρτιος 1996.

Beck Ulrich, *Risikogesellschaft. Auf dem Weg in eine neue Moderne*, Suhrkamp, Frankfurt am Main, 1986.

Bensaïd Daniel, « Saisonniers d'arrière-garde », in Stavros Tombazos, *Le temps dans l'analyse économique. Les catégories du temps dans Le Capital*, Société des Saisons, Paris, 1994.

Bensaïd Daniel, *Le Pari mélancolique. Métamorphoses de la politique, politique des métamorphoses*, Fayard, Paris, 1997.

Berthelot Jacques, « Démêler le vrai du faux dans la flambée des prix agricoles mondiaux », <http://www.cadtm.org/spip.php?article3762>

Bourdieu Pierre, *Contre-feux. Propos pour servir à la résistance contre l'invasion néo-libérale*, Liber-Raison d'agir, Paris, 1998.

Pierre Bourdieu, *Για ένα ευρωπαϊκό κοινωνικό κίνημα. Αντεπίθεση Πυρών II*, (μετάφραση Καίτη Διαμαντάκου), Πατάκη, Αθήνα, 2001

Chavagneux Christian, « Comment les États ont sauvé le capitalisme », *Alternatives économiques*, n° 274, novembre 2008.

Chavagneux Christian, « Le G20 va-t-il vraiment réguler la finance ; Banques : comment l'état de la régulation se resserre », *Alternatives économiques*, no 285, novembre 2009.

Chen Shaohua, Ravallion Martin, *Households Welfare Impacts of China's accessions to the World Trade Organization*, The World Bank Economic Review, Vol. 18, n° 1, pp. 27-59, 2004.

Chesnais François, *La mondialisation du capital*, Syros, Paris, 1994.

Chesnais François, « Crise de suraccumulation mondiale ouvrant une crise de civilisation », *Inprecor*, no 556-557, décembre 2009 – janvier 2010.

Chriqui Ph., Christian P., « Une large victoire du non, nouvel avatar de la crise de la politique », *Le Monde*, 30/5/2005.

Cohen Philippe, Luc Richard, *La Chine sera-t-elle notre cauchemar ?* Éd. Mille et une Nuit, Paris 2005.

Der Spiegel, Nr. 40, 29/9/2008.

Dew-Becker Ian, Gordon Robert J., (Northwestern University), *Where did the Productivity Growth Go? Inflation Dynamics and the Distribution of Income*, Washington DC, September 2005: <http://zfacts.com/metaPage/lib/gordon-Dew-Becker.pdf>

Dixon Keith, *Oi Ευαγγελιστές της Αγοράς*, Πατάκη, Αθήνα, 2000.
BRI, *78o Rapport annuel*, Bâle, 2008.

Doornblosch Richard, Steenblik Ronald, “Biofuels: is the cure worse than the disease?”, 12 September 2007, <http://www.cfr.org/publication/14293/oecd.html>

Duménil Gérard, Lévy Dominique, *Crise et sortie de crise. Ordre et désordre néolibéraux*, PUF, Paris, 2008.

Ellis L., Smith K., “The Global Upward Trend in the Profit Share”, Bank of International Settlements, Working Paper no 231, 2007.

European Commission, *European Economy*, statistical Annex, spring 2008.

George Susan, *The Debt Boomerang. How Third World Debt Harms Us All*, Pluto Press, London, 1992.

Gourevitch Peter, *Politics in Hard Times: Comparative Responses to International Economic Crises*, Cornell University Press, Ithaca, New York, 1986.

Habermas Jürgen, *Après l'Etat -nation. Une nouvelle constellation politique*, Fayard, Paris, 1998.

Habermas Jürgen, *Die postnationale Konstellation. Politische Essays*, Suhrkamp Verlag, Frankfurt am Main, 1998.

Habermas Jürgen, *Zeit der Übergänge. Kleine politische Schriften IX*, Suhrkamp Verlag, Frankfurt am Main, 2001.

Habermas Jürgen, *Sur l'Europe*, Bayard, Paris, 2006.

Halimi Serge, « Vers 1880 surgirent des barrières douanières », *Le Monde diplomatique*, n° 660, Mars 2009.

Hilferding Rudolf, *Das Finanzkapital*, (αρχική έκδοση 1910), Suhrkamp, Frankfurt am Main, 1997.

Ηλίας Ηωακείμογλου, «Πόσο θα αντέξει η ΟΝΕ;», *Αυγή*, 28/2/2010.

Husson Michel, « Etats-Unis : la fin d'un modèle », *La Brèche*, n° 3, 2008.

Husson Michel, « Le capitalisme toxique », *Inprecor*, n° 541-542, septembre-octobre 2008.

Husson Michel, *Un pur capitalisme*, Cahier libres-Ed. Page deux, Lausanne, 2008.

Husson Michel, « La crise en perspective », *Inprecor*, n° 556-557, décembre 2009 - janvier 2010.

Husson Michel, « Le capitalisme toxique », *Inprecor*, n° 541-542, septembre-octobre 2008.

Husson Michel, « La hausse tendancielle du taux de profit », janvier 2010,
<http://hussonet.free.fr/tprof9.pdf>

INE/ΓΣΕΕ-ΑΔΕΔΥ, *Η ελληνική οικονομία και η απασχόληση*, έκθεση 2009, Αθήνα, Αύγουστος 2009.

Issac Johsua, *La grande crise du XXIe siècle. Une analyse marxiste*, La Découverte, Paris, 2009.

Ίτο Μακότο, Λαπαβίτσας Κώστας, *Πολιτική Οικονομία του Χρήματος και του Χρηματοπιστωτικού Συστήματος*, Πολύτροπον, Αθήνα, 2004.

Keynes John Maynard, “National Self-Sufficiency”, *The Yale Review*, vol. 22, n° 4, June 1933.

Κρούγκμαν Πωλ, *Η Κρίση του 2008 και η Επιστροφή των οικονομικών της Υφεσης*, Καστανιώτη, Αθήνα, 2009.

Krugman Paul, *The Conscience of a Liberal*, Norton, New York, 2007.

Le Monde diplomatique, CD: *Comprendre la mondialisation*, 1998.

Λαπατσιώρας Σπύρος, Μηλιός Γιάννης, «Χρηματοπιστωτική κρίση και οικονομική ρύθμιση», *Θέσεις*, τεύχος 103, Απρίλιος-Ιούνιος 2008, Αθήνα.

“Leaders Statement the Pittsburg Summit, September 24-25 2009”,
<http://www.pittsburghsummit.gov/mediacenter/129639.htm>

Lordon Frederic, « Quand la finance prend le monde en otage », *Le monde diplomatique*, septembre 2007.

Maki D.M., Palumbo M.G., “Disentangling the Wealth Effect: A Cohort Analysis of Household Saving in the 1990s”, Federal Reserve System, *Finance and Economics Discussion Series* no 2001-21, 2001: <http://www.federalreserve.gov/pubs/feds/200121/20012pap.pdf>

Mandel Ernest, *Long Waves of capitalist development*, Cambridge University Press, Cambridge, 1980.

Mandel Ernest, *La crise 1974-1982*, Flammarion, Paris, 1982

Μανιτάκης Αντώνης, «Η Προοπτική της Άλλης Ευρώπης και η “Μεταρρυθμιστική Συνθήκη”», *Πολίτης*, τεύχος 156, Ιούνιος 2007, Αθήνα.

Μαρξ Καρλ στο *Κεφάλαιο. Κριτική της Πολιτικής Οικονομίας*, 1^{ος}, 2^{ος} και 3^{ος} τόμος, Σύγχρονη Εποχή, Αθήνα 1978.

A. Mian & A. Sufi, *The Consequences of Mortgage Credit Expansion: Evidence from the 2007 Mortgage Crisis*, University of Chicago Graduate School of Business, January 2008.

Millet Damien, Toussaint Éric, *60 questions / 60 réponses sur la dette, le FMI et la Banque mondiale*, CADM et Syllepse, Liège et Paris, 2008.

Millet Damien, Toussaint Eric, *La crise, quelles crises;*, Aden-CETIM-CADTM, Bruxelles, 2110.

Moatti Sandra, « La machine à dette », *Alternatives économiques*, no 274, novembre 2008.

Ντεριντά Ζακ, *Φαντάσματα του Μαρξ. Το Κράτος του χρέους, η διεργασία του πένθους και η νέα Διεθνής*, (μετάφραση Κωστή Παπαγιώργη), Εκκρεμές, Αθήνα, 1995.

Reuter Wolfgang, “Timebomb for the Euro. Greek Dept Poses a Danger to Common Currency”. *Spiegel ONLINE*, <http://www.spiegel.de/international/business/0,1518,druck-665979,00.html>

Piketty Thomas, Saez Emmanuel: “The Evolution of Top Incomes: A Historical and International Perspective” , March 2008, <http://elsa.berkeley.edu/~saez/>

Rodado Juan Carlos, Páez-Cortez Lysú, « Europe Centrale et Oriental », Octobre 2009, Natixis, <http://gesd.free.fr/flaspec9.pdf> .

Sabir Jacques, « Totem et Tabous. Le retour du protectionnisme et la fureur de ses ennemis », *Le Monde diplomatique*, n° 660, Mars 2009.

Schäfer Claus, «Anhaltende Verteilungsdramatik. WSI-Verteilungsbericht 2008», http://www.boeckler.de/pdf/wsimit_2008_11_schaefer.pdf

Setser Brad, *Testimony of Brad Setser* (Senior Economist, Roubini Global Economics and Research Associate, Global Economic Governance Program, University College, Oxford) before the House Budget Committee, *Foreign Holdings of U.S. Dept: Is our Economy Vulnerable?*, June 26, 2007.

Shutter Olivier de, « Il faut suspendre les investissements dans les agrocarburants », *Le Soir*, Belgique, 6-7 septembre 2008, http://www.lesoir.be/forum/cartes_blanches/carte-blanche-il-faut-2008-09-06-635603.shtml.

Soros George, *Η Οικονομική Κρίση του 2008 και η Σημασία της*, (μετάφραση Άγγελος Φιλίππότης) Λιβάνη, Αθήνα, 2008.

Stiglitz Joseph E., *La grande désillusion*, Fayard, Paris, 2002, p. 58. (*Globalization and Its Discontents*, W.W. Norton, 2002).

Stiglitz Joseph, στο “A principled Europe would not leave Greece to bleed”, *Guardian*, 25/01/2010 (<http://www.guardian.co.uk/commentisfree/2010/jan/25/principled-europe-not-let-greece-bleed>).

Sutton John, *The auto-component Supply Chain in China and India*, London School of Economics, February 2004.

Tombazos Stavros, *Le temps dans l'analyse économique. Les catégories du temps dans Le Capital*, Société des Saisons, Paris, 1994.

Tombazos Stavros, « Les aspects discordants du développement mondial. Le rapport sur le développement humain, 2000 des Nations Unies », *Variations*, no 2, pp. 161-177, Ed. Syllepse, Paris, septembre 2001.

Tombazos Stavros, « Le marché contre la démocratie : l'exemple de l'Union européenne », *Mortibus*, no 1, Paris, printemps 2006.

Τομπάζος Σταύρος, *Παγκοσμιοποίηση και Ευρωπαϊκή Ένωση. Εισαγωγή στην κριτική της παγκοσμιοποίησης και του νεοφιλελευθερισμού*, Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα, 1999.

Τομπάζος Σταύρος (επ.), *Ευρώπη ποια Ευρώπη; Κρίση στην Ευρωπαϊκή Ένωση και εναλλακτικές πολιτικές*, Πολύτροπον, Αθήνα, 2008.

Toussaint Éric, « Les causes de la crise alimentaire », *Inprecor*, n° 543-544, novembre-décembre 2008.

United Nations Development Program (UNDP), *Human Development Report (HDR) 2001, HDR 2002, HDR 2003, HDR 2004, HDR 2005, HDR 2006, HDR 2007/2008*.

United Nations Development Program (UNDP), *China's Human development Report 2005*, http://www.undp.org.cn/downloads/nhdr2005/NHDR2005_complete.pdf

Vivas Ester, « Contradiction du système alimentaire mondial », *Inprecor*, n° 556-557, décembre 2009-janvier 2010.

Wayne M. Morrison (Congressional Research Service), *China's Economic Conditions*, Report for Congress, March 2009, <http://www.fas.org/sgp/crs/row/RL33534.pdf>